

0

H E T

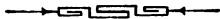
SCHAAKSPEL

IN

NEDERLAND,

DOOR

Dr. A. v. D. LINDE.

UTRECHT:

G. A. VAN HOF TEN.

1875.

SG 3575.34

HARVARD COLLEGE LIBRARY
BEQUEST OF
SILAS W. HOWLAND
NOVEMBER 8, 1938

A A N

M^r. C. VOSMAER.

„Schach dem Irrthum! Ohn' Erbarmen,
Bietet Schach und wieder Schach.
Flieht er scheinbar, drängt dem Armen
Unsinn immer weiter nach.

Kraft und List sei aufgeboten,
Rastlos folge Schlag auf Schlag.
Ueber Sterbenden und Todten
Gebt das letzte Todesschach.

Schach und matt! Der Mann der Krone
Ist zum Sterben krank und matt.
Ueber Hütten, über Throne
Rollt des Glückes Wirbelrad.”

INHOUD.

	Bladz.
I. HET OUDE SCHAAKSPEL DER MIDDENEEUWEN . . .	1
II. HET NIEUWE SCHAAKSPEL	73
III. HOLLANDSCHE KORRESPONDENCEPARTIJEN	151

I.

HET OUDE SCHAAKSPEL DER MIDDENEEUWEN.

Het schaakspel, uitgevonden in Indië omstreeks de zevende eeuw onzer jaartelling, was den Arabieren bekend in de achtste eeuw, kwam door hen (over Spanje en Italië) naar Europa in den loop der negende en elfde eeuw, naar Frankrijk, Duitschland en Engeland in de twaalfde eeuw, en was in het begin der dertiende eeuw bekend op IJsland. Alle beweringen van later schrijvers, die over de hier in 't algemeen aangegeven tijdgrenzen in hooger oudheid heenwijzen, behooren tot het gebied der fabel. In ronde cijfers uitgedrukt heeft dat oorspronkelijke indiesch-arabische krijgsspel (met 1 *koning*, 1 *raad*, 2 *elefanten*, 2 *paarden*, 2 *strijdwagens* en 8 *voetknechten* in elke partij), in Oost-Azië en Abessinië noch altijd in zwang, gebloeid van 700 tot 1500 (het was 1536 noch in Duitschland in gebruik), maar werd sedert het laatste vierde der vijftiende eeuw door ons tegenwoordig europeesch schaakspel, dat zich uit het oude ontwikkeld heeft, verdrongen. In onze taal worden de stukken van dit tweëerlei spel genoemd als volgt:

(oud:) *koning*, *koningin*, *oude*, *ridder*, *roc (roch)*, *vende*.
(nieuw:) „ *dame*, *raadsheer*, *paard*, *toren*, *pion*.

Bilderdijk zegt in zijne *Verklarende geslachtslijst der naamwoorden* (III. 1834, p. 11 in v. Schaakbord): »Van 't werkwoord *schaken*, by ons *rooven*, doch in 't Oostersch van ruimer beteekenis in zijn wortelsylbe of thema. *Schek*, by ons *schaak*, en in 't Fr. *échec* en een substantivum is in 't Perzisch *gevaar*, *hachlijkheid*, en het verbum daarvan, *schek-kerden*, is twifelen, in onzekerheid zijn. [Van dezelfde kracht als nog = nu-ig!] De algemeene verzotheid en belangstelling in de Middeleeuwen ten aanzien van 't schaakspel is kenbaar, en behoort zekerlijk mede tot overblijfsel van den Ouden Duitschen geest, toen men zichzelve verspeelde, zoowel als al 't geen men bezat; waarvan Tacitus. Dus wint, naar de Romans van de 13de eeuw, Guerin de Montglaive met het schaakspel Karel den Groote zijn Rijk af. Dus verspeelt Lodewijk, Karels zoon, daar zijn hoofd meê aan Adelbert, zoon van Heimo van Dordone. Dus verspeelt Yvoirijn, Mahomedaansche Koning van Montbran, daar, nevens honderd gouden bisants, zijne schoone Dochters maagdom meê aan Huon de Bordeaux, waarvan deze echter, op eene andere, schoone verliefd zijnde, geen gebruik maakt. Ten gevolge van diergelijke verliezen ontstonden er geweldige veeten, doodslagen en oorlogen, als, wanneer Charlot, Keizer Karels zoon, Boudewijn, den zoon Ogier, met het schaakbord doodt, en Lodewijk evengemeld Adelbert neus en mond aan bloed sloeg. Zelfs hebben sommige schrijvers gewild dat ook de langdurige en bloedige oorlogen tusschen Engeland en Frankrijk uit een schaakparty tusschen de kinderen van Koning Henrik den I van Frankrijk en van Willem den Overweldiger, die onder 't spel geschil kregen en handgemeen werden, ontstaan zoude zijn. De oude Kronyken spreken gelijkerwijze van een twist onder 't

schaakspel gerezen tusschen Koning John van Engeland, toen nog prins van Wallis, en Fulco Guarine, wien hij met het schaakbord op het hoofd sloeg, doch waarvoor deze hem in arrenmoede wakker afroste, 't geen een onverzoenlijken haat verwekte. Zoo hadden ook de Gentenaars een volkspraatjen, dat een Graaf van Vlaanderen eens zijn land aan dien van Holland verspeeld had, en zy het toen gelost hadden, waarvoor zy een onvergelykelyk Privilegie verkregen, van 't welk het diploma op hun stadhuis bewaard werd, 't privilege van den koop van Vlaanderen genoemd, waarop zy zich steeds beriepen en in 1539 naar zochten, in woede gerakende, dat het daar niet te vinden was.

Dat de geheele Roman van Walewein het zoeken van een schaakbord, dat Koning Artur verschenen was, ten grond van de avonturen des Helds legt, roer ik hier niet; maar alleen de byzondere pracht en fraaiheid die men alom in de twee of meerkleurige ruitschaakeering des schaakbords stelde. Dus lei men de marren, de tafels, de kasten en kisten in. Zoo vindt men in den Roman van Herzog Ernst een Kasteel, uitwendig dus met steenen ingelegd, vs. 2026:

*Geschach tzabelt stunt das gemeuer
volbracht und gar reyne
von lichten marmelsteyne
von allerhande varbe.*

En zoo is de *Echequer* in London naar het dus geruite tafelkleed genoemd. De Spaansche Kronyk van den Cid spreekt van een kostbaar Schaakbord, nog in 1250 in een klooster *Cardenne* bewaard. Deze *arcidrihe*, d. i. schrijnwerkers arbeid, als 't genoemd wordt, was van Ivoor, met Goud ingelegd, en met kostelyk ge-

steente omzet; ook de ruiten waren met steenen versierd. De stukken waren van goud en zilver. Intusschen daar dit spel geheel aan den Koning hangt, zou men 't met niet minder grond van het Perzische *Schah* of *Schaach* mogen afleiden, dat *Koning* beteekent. — *Dam* in het Damspel, hetwelk V. is, omdat het woord het Fransche Dame is, waarvan dit spel van ouds *Jeu de Dame* heet, oorspronkelijk uit het schaakspel ontstaan zijnde, waarin de Dame (dat is de Koningin) het sterkste stuk is. Het Schaakspel bestaat in den Koning te vangen (waarvan het *Schaken* genoemd is), en tegen dat vangen te verdedigen. Het Damspel daarentegen bestaat in eene Dame (Dam bij ons) of Koningin te verkrijgen, en deze verkregen zijnde, loopt dan ook het geheele veld over als de Koningin in het Schaakspel, alleen met dit onderscheid, dat hier geene andere dan de schuinsche beweging is toegelaten. Het werd ook van ouds op het Schaakbord gespeeld (en dus nog bij de Franschen) met slechts twaalf schijven voor ieder speler. Eerst in de 17de eeuw is op het Dambord het getal van ruiten en schijven vermeerderd, en het spel daardoor kunstiger en belangrijker geworden. De Duitschers noemden het ook voorheen den *Zwölfstein*" 1).

1) Wat Bilderdijk hier, met gewone vrijmoedigheid, over het *damspel* fantazeert, werd meegedeeld ter wille zijner onjuiste verklaring van den naam des schaakspels. Dat het damspel uit het schaakspel ontstaan is, heb ik in mijne *Geschiede des Schachspiels* (II. p. 392) uit bronnen, die in Bilderdijks tijd verborgen waren, zeer waarschijnlijk gemaakt. Dat het oorspronkelijk op het schaakbord gespeeld werd blijkt uit de oudste (1547, 1590, 1597, in Spanje verschenen) damboeken: het eerste geschrift over het (in Frankrijk het *poolache*, in Polen daarentegen het *fransche* genoemde) damspel op een bord met honderd ruiten en 2 maal 20 schijven verscheen c. 1736—40 te Parijs. De Engelschen spelen noch altijd het oude *spaansche* schaakborddamspel. Dat „onze voorouders de Batavieren,” zooals in Sissa beweerd is, reeds gedamd hebben, is een dwaasheid. Met het moderne

In dergelijke ontelbare malen aangevoerde midden-eeuwsche citaten moet scherp tusschen geschiedenis en ver dichting onderscheiden worden. Historiesch bewijzen zij niets anders, dan dat de geschilderde gebruiken in den tijd des dichters bestonden, opgeciersd noch bovendien door een toemelooze verbeelding. De midden-eeuwsche schrijver kende tijd noch ruimte; om kronologie en geografie, historie en taal bekreunde hij zich niet. Hij geeft aan Jozef in Egypte een romeinsche lijfwacht; laat Joab zich in den Rijn verdrinken; uit Seneca citeeren aan het hof van Nebukadnezar; Jezus fransch, duitsch en latijn spreken; de Romeinen met vuurkanonnen schieten; de Grieken voor Troje, Alexander den Groote en Artur met hun »ridders» schaken; Karel den Groote naar het heilige graf trekken. Met één woord: anakronismen bestonden voor de midden-eeuwen zoomin als nu noch voor oosterlingen. Uit zulke sprookjes geschiedenis af te willen leiden is bakerswerk. Toch heeft men het, met name in de Geschiedenis van het Schaakspel, tot in den jongsten tijd »hoog en zeer geleerd» onvermoeid gedaan. Doch om Karel den Groote te laten schaken omdat roman- en kroniekdichters hem eeuwen later aan 't schaakbord hebben gezet, is even logiesch en wetenschappelijk, als de verplaatsing van het schaakspel naar het paradijs zou zijn, omdat arabische auteurs Adam en Eva daarin troost hebben laten zoeken wegens den moord van Abel.

Een tweede telkens terugkeerende fout is de verwising van het bekende schaakspel met alle mooglijke

woord dame heeft de naam van het spel oorspronkelijk niets te doen: in de speelboeken der middeleeuwen komt een woord *dame*, *dama* voor als steen (stuk in 't algemeen); doel van het spel is, alle steenen (schijven) der tegenpartij te veroveren; de *dam* is de *steen* bij uitnemendheid.

onbekende spelen der Egyptenaars, Chineezen, Joden, Grieken, Romeinen, Kelten, Skandinaven, zelfs Roodhuiden.

Een derde, daarmee samenhangende fout is de willekeurige woordverklaring, waaraan we zooeven ook Bilderdijk zich schuldig zagen maken: het schaken heet zoo naar het »vangen» van den koning, d. i. schaakspel beteekent roofspel. Voorzeker bestaat er een germaansche wortel *schach* die roof beduidt en noch voortleeft in de »*schächer* am kreuze» der luthersche bijbelvertaling en ons *schaken* in de beteekenis van (een vrouw) ontvoeren, d. i. rooven. Zoo worden in den Lancelot (III. 17614) de lijken van drie schakers = roovers door duivelen weggevoerd:

Wie sijn die *scakers* (seiden si)
 Die gi versloecht rechte hier bi;
 Ende dit sijn duvle die ons dragen;
 Ende waren onse lichamen begraven
 Het soude ons lichten onse pine.

Met dit woord heeft echter de naam van ons spel niets te maken. Zijn oostersche benamingen stammen gezamenlijk (met inbegrip van het spaansche *ajedrez*, van *al-chedrez*) van het sankrietwoord *tsjatoeranga* (krijgsspel), de europeesche namen daarentegen van het perzische *schâh* (koning) af. De Arabieren, die dezen naam der hoofdfiguur van het spel (benevens *roeck*, strijdwagen, thands toren) overnamen, verspreidden het spel over Spanje en Italië naar Europa, en daaruit ontstonden sedert de elfde eeuw de woorden: *ludus scachorum*, *giuoco degli scacchi*, *échecs*, *chess*, *schach*, *skak*, *schaak*, enz.

Blijkends de middeleeuwsche romantiek is het schaakspel in den loop der *dertiende* eeuw in Nederland, waar-

onder we dan bij voorkeur het tegenwoordige België te verstaan hebben, bekend geworden. Althands, men was in staat bij de dietsche vertalingen van buitenlandsche lettervoortbrengselen den naam van het spel en weldra ook van al de stukken weertegeven. Bijv.:

Die coninc was van messe comen
Een *scaebert* haddi genomen
Ende soudē *scaec* hebben gaen spelen.

Na etene worpen si ten spele
Scaec ende worptaffen in die sele 1).

Die wilde ginc slapen,
Salc ginc te worptafel, selc ten *scae* 2).

Soe laet ons *scaecs* spelen nu

zegt Ydeine tot Walewein 3). Later werd de uitdrukking meer en meer populair. In een samenspraak tusschen vader en zoon over de betrekkelijke waardij van wijn en vrouwen (*Belgisch Museum*, V. p. 78) zegt de vader tot lof van den wijn:

„— metten broede en wine claer
maect men gode in den outaer.
Hier met *scacik* u aldaer.”

1) Fergunt (c. 1220—50), Utrecht 1838, vs. 17 en 981.

2) Troj. Oorlog, vs. 879.

3) Lancelot, 12896. De middennederlandsche vertaling van de Heemskinderen (tweede helft der 13. eeuw), in welken ridderroman Adelaert een zoon van Karel den Groote, Lodewijk, in 't schaakspel overwint, waarop Lodewijk hem met het bord in 't aangezicht slaat, is niet meer volledig voorhanden (zie *Horae Belg.* V., 1837: *Renout van Montalbaen*). Ook *Guerijn van Montglavie* bestaat slechts als fragment (Bilderdijk, *Taal- en dichtk. Verscheidenheden*, IV. pp. 122—46). In dergelijke verhalen is echter verwonding of doodslag met eenig spelbord hoofdzaak en heeft het vertelsel met het schaakspel als zoodanig eigenlijk niets hoegenaamd van doen.

d. i. (met deze opmerking) bied ik u schaak. Doch de zoon andwoordt:

„Al *scaecti* mi, ic en ben niet *mat*.”

En in een »liedeke” van den vlaamschen priester Matthijs de Casteleyn (16. eeuw), is het »vrauken” dat hij vrijdde »*schaeck* noch *mat*” ¹⁾. Zelfs werd bij de verzensmits het kunststuk om 64 verzen zóo in ’t vierkant te rijmen, dat zij naar alle kanten een achteregele strofe vormden, een *scaekberd* genoemd (Mone, 1838 p. 27).

In den Roman van Walewein (*Romans de Gauvain*) door den vlaming Penninc en den brabantier Pieter Vostaert (naar een leidschen codex van 1350 uitgegeven door dr. W. A. J. Jonckbloet; Leiden 1846—48), maakt het najagen van een tooverschaakbord het hoofdonderwerp van het vertelsel uit. De uitgever schetst daarvan (II. p. 142) het volgend overzicht:

»Op het geheele gebied der Mnl. letterkunde is er wellicht geen stuk van eenigen omvang, dat zoo zeer als de roman van Walewein den naam verdient van kunstproduct. Als koning Artur met zijne helden na het middagmaal in zijne feestzaal zat

Hebbensi wonder groot vernomen.

1) De uitdrukking *mat* is arabiesch (?) en de perziesch-arabische (?) term *scháh mît* (de koning is dood) komt reeds (kort na het jaar 1000) bij Firdausi voor Zie mijne *Onomatologie* (*Ges. des Schachsp.* II, pp. 185—97). Dr. Eelco Verwijs teekent in zijne *Ned. Klassieken* (II p. 74) op het woord *mat* aan: »Mat, verslagen, overwonnen, in sterkere opvatting dan *moede*, waarmede het veelal verbonden is. Dit woord, oorspronkelijk een soort van interjectie, komt in de 13de eeuw het eerst voor, en wel als eene uitdrukking in het algemeen geliefd schaakspel . . Later werd *mat* ook in ’t algemeen gebruikt voor *verslagen*.” In Dozy’s *Oosterlingen* (p. 79) worden over den oorsprong van *schaakmat* in onze taal bijna twee bladzijden gevuld, en onze uitdrukking met die in andere talen (port. *zague mate*, sp. *zague y mate*, ital. *scacco matto*, fr. *échec et mat* enz.) vergeleken.

En dit zal ons niet vreemd voorkomen, daar wij weten dat men aan Arturs hof zóo gewend was vreemde dingen te zien, dat men meestal niet aan tafel ging voor dat zich een avontuur had opgedaan. Waarin bestond nu bij deze gelegenheid het wonder? Zij zagen

Een *scaec* ten veinstren in comen
Ende breide hem neder uptie aerde.

Dat schaakbord was zeer prachtig, uit elpenbeen vervaardigd, met goud en zilver ingelegd en met edele steenen versierd, die

Waren wel ghewaerlike
Beter dan al Aerturs rike.

Toen alle aanwezigen het goed gezien hadden

Mettien hieft up, ende es ghevaren
Weder dane het quam te voren.

Artur was getroffen door de schoonheid van het stuk en tevens door de zonderlinge omstandigheid die het hem voor een oogenblik had laten aanschouwen.

Hen quam hier sonder redene niet

besluit hij dan ook, en dit noopt hem tot de belofte, dat hij die wilde opzitten en het schaakspel terug brengen, 's konings kroon en land na diens dood zou beërven. Terwijl allen aarzelen onderneemt Walewein het avontuur, en zijne lotgevallen op dien tocht maken het onderwerp des gedichts uit.

Voor den kritischen beschouwer doet zich al spoedig de vraag op: is die wonderbare verschijning van dat schaakbord een middel der kunst waard, en is dat bord zelf interessant genoeg om de moeite en het trotseren der gevaren te wettigen die Walewein daarvoor bestaat? Voor ons moge die vraag ontkennend te beantwoorden schijnen, maar in de middeleeuwen liepen er verschil-

lende oorzaken samen, om door die verschijning de aandacht ten hoogste te spannen; en bij den adel die dit gedicht hoorde voorlezen, kon zeker voor Walewein geen ander gevoel oprijzen dan dat van hooge belangstelling en bewondering, toen hij alles waagde om een zoo kostbaar stuk meester te worden.... Dat in ons gedicht dat schaakbord de aandacht moest spannen is natuurlijk. Het schaakspel was de lievelingsuitspanning van den adel: het schaakspel behoorde onder de zeven *probitates*, het was de heul en troost in de eenzaamheid op de kasteelen (een oud schrijver bij Du Cange i. v. *scacci* aangehaald zegt: *dum more nobilium scachis luderet pro solatio*), en zoo was men er mee ingenomen, dat Petrus Damianus (bij Du Cange l. l.) terecht [?!] spreekt van de *scachorum furiae* ¹⁾.

De schaakborden en -spelen waren dan ook met de grootste pracht versierd. Zoo vindt men in een officiëel stuk van 1320 vermeld: *Item unum scacarium de jaspide et calsidonio*, en in den roman de Troies heet het: *A un scachier d'or et d'argent* Jue. In het Manibogi getiteld *Brenddwyd Rhonabwy* (de droom van R.) leest men: *And the red youth brought the chess for Arthur and Owain; golden pieces and board of silver*, en in den Perceval wordt gewaagd van een schaakbord *d'or fin peint de riches couleurs; les pions d'or poli, d'émeraudes et de rubis* ²⁾.

1) Een middeneeuwsche monnik zou moeilijk onkritischer tijden en landen door elkander kunnen klutsen dan Jonckbloet hier doet: een in Italië geschreven brief aan den paus, van het jaar 1061 of 1063, een arabiesch-spaansche bron van 1106—10, en dan weer een fransche plaats uit de 12. eeuw worden tot keltische (!) *maccaroni* samengeroerd en den „goedgunstigen lezer” voorgezet (vgl. p. 16 n.). Maar 't is de oude historie: de exegeet die apologet wordt, gaat aan het raaskallen. Als kunstwerk blijft de Walewein kinderachtig, ondanks alle opschroeverij des uitgevers. v. d. L.

2) Metalen borden en bergkristallen (soms gouden en zilveren) stukken

Die rijkdom der schaakborden zou evenwel niet genoegzaam geweest zijn om aan dat wat in 't begin van ons gedicht voorkomt zoo groote waarde te geven. Het geloof aan tooverij en zwarte kunst, in de middeleeuwen zoo algemeen, had ook dit geliefde spel in fantastische nevelen gehuld, en bij een aantal schrijvers vinden wij gewag gemaakt van schaakspelen die van zelf zich over 't bord bewogen. In het Manibogi van *Peredur* (de grondtype van den *Parcival*) lezen wij naar Lady Guest's vertaling: And Peredur beheld a *chessboard* in the hall, and the *chessmen* were playing against each other, *by themselves*. Dat schaakspel behoorde reeds tot de oudste Wallische overleveringen: het werd genoemd onder de dertien kostbaarheden van Brittanje die Merlijn met zich in 't graf nam ¹⁾. Uit den *Peredur* ging het over in Chrestiens de Troies omwerking (De la Villemarqué, *Contes populaires de la Bretagne*, p. 296; in het MS. suppl. franç., N° 430, de la Bibl. Nation. à Paris, fol. 149 recto vlgg.); en ook in den roman van *Lancelot* komt zoodanig tooverbord voor [zie p. 16].

Men ziet dus, de begeerte naar zoodanig tooverschaak laat zich wettigen, en het klinkt ons minder bevreemdend als wij Walewein de ongehoordste aventuren zien bestaan om zich in het bezit te stellen van zoo prachtig een kunstgewrocht. . . Walewein onderneemt dan den tocht, de *queste*, gelijk het meestal in den *Lancelot* heet, en die zoo als in de meeste Artur-romans het interessante van het verhaal uitmaakt.

heeft men in de middeleeuwen, zoo goed als in onzen tijd, gebruikt; doorgaands evenwel waren de stukken van hout, been of walnustand. De prachtige spellen der dichters waren alleen in de groote voorraadschuur hunner verbeelding voorhanden. Jonckbloet doceert zoölogie uit „Rood Kapje”. v. d. L.

1) De bekende „geleerde” dooreenhaspeling van veel eenvoudiger oude spellen, zooals triktrak, molen en dergel., met het latere schaakspel. v. d. L.

In den Walewein hebben alle aventuren een enkel doel: het schaakbord dat gezocht wordt is de alpha en omega des verhaals, en als het Walewein gelukt dit zijn oom te kunnen aanbieden is de roman geëindigd. Walewein ziet het scaec eene spleet van een berg binnen zweven, hij trekt het na — en de opening sluit zich achter hem. Die berg..., die onderaardsche krocht is als het ware de ingang tot eene andere wonderwereld, die voor den gewonen mensch gesloten blijft, maar die zich voor den held opent... De gewone wereld wordt achter Walewein gesloten, en als hij met zijn paard (Gringalet) in de onbekende diepte springt belanden zij in het wonderland... In (een) wonderkasteel wordt onze held het schaak beloofd zoo hij den vorst van het wonderland het zwaard brengt met de twee ringen, dat een tooverzwaard is met bijzondere krachten toegerust. Hij langt [?] eindelijk aan bij koning Amorijs, den bezitter van het zwaard, die het hem wil afstaan mits de ridder hem de schoone Isabela brenge, die bewaard wordt in het onwinbare kasteel Ravenstene, dat door twaalf muren met even zooveel grachten omgeven is en door een machtig leger wordt verdedigd. Als nu de laatste hinderpaal overwonnen schijnt, als hij zich bij de maagd bevindt die het middel zal zijn om hem het schaakspel te doen verwerven en dus zijn gegeven woord gestand te doen, ontstaat in zijne borst de hevigste kamp. De bekoorlijkheden van Ysabele betooveren hem en hij wordt van eene hevige liefde tot haar ontgloeid, terwijl zij wederkeerig plotselings eene levendige neiging voor hem opvat... Als hij de burcht van Assantijn met zijne geliefde verlaten heeft, laat hij wel het voornemen doorschemeren naar Koning Wonder te trekken, maar het schaakspel komt hem daarbij zelfs niet in de gedachte: 't is alleen om de vos Roges van zijne dieren-

huid te verlossen... Isabele wordt hem ontroofd en alleen ten koste van zijn bloed krijgt hij haar terug; eene zware belegering heeft hij door te staan en eerst na herhaalden kamp komt hij die laatste hinderpaal te boven. Eindelijk krijgt de vos bij Koning Wonder zijne menschelijke gedaante terug, en Walewein wisselt het zwaard met de twee ringen in tegen het schaakspel (*Tsaebart* ende dat diere spel), dat al zijne avonturen heeft uitgelokt, en dat weldra door hem in 't bezit wordt gesteld van koning Artur, aan wiens hof de hoofdpersonen van het verhaal te samen komen om met een waardig feest den roman te besluiten."

11136. Walewein, die edel ridder vercoren

Prosenteerde, dat wetic wel,
Sinen oom dat *scaecspel*,
Beide vor here ende vor vrouwen,
Dat sijt alle mochten scouwen.

Ons orcont die walsce tale
Dat het verlichte alle die sale,
So uterlic waest ende so diere.

Daer gaf men in alre maniere
Waleweine prijs ende lof;
Sie seiden dat des conincs hof
Verchiert meer was van hem allene
Danne vanden besten tien ghemene
Die behorden ter tafelronden.

Voor al de romantische geschiedenis van Floris en Blancefloer was in de middeleeuwen zeer verbreid. Zij werd naar het oorspronkelijk fransch (door Boccaccio) in het italiaansch (*Filocolo*), in het spaansch (*Flores y Blancaflor*, Alcalá 1512, 4to), middelgrieksch, engelsch, hoogduitsch (Conrad Flocke), nederduitsch, vlaamsch ¹⁾, deensch en zweedsch bewerkt. Fenus, een

1) Hoffmann v. Fallersleben, *Floris ende Blancefloer* door Diederik van

moorsche koning in Spanje, valt in Frankrijk en neemt er o. a. een edelvrouw gevangen, wier man gevallen was. Aan het hof bevalt zij op denzelfden dag van een dochter (Blancefloer), toen de koningin een zoontje (Floris) baart. De kinderen groeien samen op, worden op elkander verliefd, doch Floris verwijderd en Blancefloer inmiddels verkocht en naar Babilonië gevoerd. Floris gaat haar zoeken en verneemt dat zij door den emir te Babylon boven op een hoogen toren bewaard wordt. Hij tracht nu vriendschap aanteknoopen met den portier, ten einde toegang tot zijn geliefde Blancefloer te krijgen. Het schaakspel wordt het middel ter omkoopning: hij speelt drie dagen achter elkander met hem om groote sommen, wint elke partij, maar laat het uitgelooft geld evenwel telkens in handen van den portier. De plaats (vs. 2687—2753) is vooral daarom merkwaardig, omdat zij de vlaamsche namen van al de schaakstukken behelst. De portier noodigt Floris uit tot eenig tijdverdrijf:

wildi comen corten uw tijt
 ende spelen *scaec*, ghelievet u iet?
 „here”, seit hi, „mi en lustes niet
 te scaken nu oecht teneghen spele
 te sitten, en si om haven vele.”
 die portwerder vraechde hem schiere,
 hoe hoghe hi spelen wilde ende hoe diere.
 Floris seide, hi speelde een spel
 om hondert bisanten ende niet el.
 doe loofden sijt beide ghemene.
 men brochte hem een *scaec van yvooren bene*,

Assenede (*Horae Belgicae*, III. Lipsiae, apud F. A. Brockhaus, 1836). Assenede ligt tusschen Brugge en Antwerpen, niet ver van Gent; de dichter komt voor (St. G nois, *Monumens anciens*, I. p. 651) in een charter van 1273, zoodat zijn werk uit het laatste vierde der 13. eeuw kan zijn.

dat scone was ende rijclijc:
 hondert bisanten sette heerlijc.
 sie setten haer spel ende begonsten
 haerghelyc te spelen, als si wel consten.
 Floris const best ende want al.
 doe dedi als hem sijn wert beval
 ende gaf hem weder ende al daer met
 dat hi selve hadde op gheset.
 den portwerder wonderde harde daer ave
 ende dancte hem van der groter have.
 die ghichte was hem harde ghename
 ende bat hem, dat hi weder quame
 sanders daghes te corten hem den dach.
 smerghens als Floris sine tijt sach,
 twehondert bisanten voerde hi voor hem doe,
 jeghen also vele sette hi toe.
 ten *sake* ghingen si sitten neder;
 hi want echt, ende gaeft hem weder
 so wat so hi op hem ghewan,
 ende daer toe tsine; doe was die man
 so blide, dat hi in diere stonde
 een woort ghespreken niet en conde.
 daer na sprac hi over lanc
 ende seide hem der ghichten danc,
 die hi hem hadde ghegheven,
 ende swoer, also langhe als hi sal leven,
 dat hi te sinen dienste soude sijn ghereet.
 dats Florise een soon beheet.
 Des derden daghes Floris met hem nam
 sinen guldenen cop ende quam
 al daer weder ter selver stat.
 tierst dat hi ten *sake* sat
 ende den schiltnecht dien hijt gheboot,
 driehondert bisanten daer op goot,
 die in Spaenghen nuwelinghe waren gheslaghen.
 die portwerder setter jeghen also vele haven.

ele sette sijn spel na sine sede
 ende togheden beide haer behendechede
 ende pijnden hem te spelen wel.
 Floris dede vort gaen sijn spel;
 hi leider an harde sijn ghedochte
 ende maecte nauwe *drachte* ende sochte.
 binnen der wilten hi een *dracht* vercoos,
 daert die portwerder bi verloos
 een *riddere* ende enen *roc* van sinen spele
 ende ooc van sinen *venden* vele.
 des sachen Floris harde ontdaen;
 met crachte quam hi op hem ghegaen,
 hi vanten ghesconfiert ende sonder cracht
 ende setten binnen der derden *dracht*
 met enen *ouden scaec* ende maecten *mat*
 ende wanre mede al den scat 1).

Ook in een brabantse bewerking van den roman
 van Lancelot komen de meeste namen der stukken
 voor. Een toovenaar (vs. 18391, I. 1846 p. 123)

Maecte een rike *scuecspel*,
Van goude, van selvere gemaect,
 Dat noit minsce soe wel geraect
 En maecte van enegen stene:
 Ende dat *scoecheert* hier int gemene,
 Dat wel dusent marct was werd.

1) De uitgever teekent p. 120—21 hierop aan: „Schach war das beliebteste
 spiel des Mittelalters. Petrus Alfonsi zählt es unter die 7. *probitates*, die
 sieben ritterlichen Kunstübungen, s. dessen *Disciplina clericalis* von Val.
 Schmidt pp. 44, 115—16.“ Maar, noch eens, wat Petrus Alfonsi tusschen 1106
 en 1110 uit arabische bronnen van den arabiesch-spaanschen ridder zegt,
 mag men maar niet zoo in het algemeen als europeesch citaat gebruiken of
 er uit besluiten tot de opvoeding der dietsche ridderschap. Dr. Jonckbloet
 schrijft (*Beatrijs*, 's Gravenhage 1841, p. 52, *Walewein*, zie boven p. 10)
 Hoffmann na en past dan heel leuk het arabiesch-spaansche schaakspel der
septem probitates op onze ridders toe. Vgl. Huydecoper op *Stoke*, I. p.
 552—53; II. p. 524.

Ende als hi van beiden 1) was hewerd
 Hi bracht der joncfrouwen na dien,
 Ende bat dat sijt souden besien;
 (Ende si waren alsoe geset,
 Alsmen daer soude spelen met,)
 Ende seide hare dat si name
 Die side, die haer best bequame;
 Want sie moester spelen mede.
 Die joncfrouwe seide tier stede:
 „Jegen wien daer spelen nu?
 En sal niet wesen jegen u;
 Want gine connes niet jegens mi.”
 — „Speelt beste dat gi cont,” sprac hi,
 „Want gine sult dit spel
 Nembermeer connen spelen soe wel,
 Gine sult inden hoec sijn *gemat*.”
 Tirst datsi verstont dat,
 Si *trac* ene *vinde* vort alse houde
 Om te wetene wat wesen soude.
 Dar spranc ene *vinde* vor thant,
 Datter nieman toe ne dede hant,
 Ende alsi des wart geware,
 Dat tspel spelde jegen hare
 Sonder ander helpe, si pijnde sere
 Subtilike te speelne vort mere,

1) *Bloemlezing*, IV p. 162, aant. op I, 80 verandert dr. Felco Verwijs dit onzinnige *beiden* in *venden*, en teekent daarbij aan: „*Vende*, eigenlijk voetganger, Ohd. *fendo* (Graff III, 540) wordt vooral gebruikt voor den *pion* in het schaakspel, hier in 't algemeen voor de stukken. In het Italiaansch heet [heette] dit stuk van 't schaakspel *fante* [d. i. te z. somtijds, gewoonlijk *pedona*], waarschijnlijk samenhangende met Spaansch *infante*, jongeling, en per excellentiam de jongeling van koninklijk bloed, evenals *quene*, vrouw, in Engeland de vrouw bij uitnemendheid, de *queen*, koningin werd. Van *infante*, voetknecht, komt *infanterie*, en het verkorte *fante*, de voetknecht in het schaakspel, dat hetzelfde uitdrukt als *pion pedone*. Het Ohd. *fendo* is waarschijnlijk aan het Romaansch ontleend. Zie Benecke, *Mhd. Wtb.* III, 297, en verg. Grimm, *Grammatik* I, 126.”

Alsoe die gerne weten woude
 Wat inden daer af comen soude,
 Want si conste alsoe vele
 Ende meer dan ieman van dien spele;
 Maer sine conste soe wel niet dat
 Sine was in dien hoec *gemat*.
 Ende alsijt hadde besien wel,
 Si seide dat wel gemaect was tspel.

Lancelot-alleen vermocht zijne partij te winnen; men bracht hem het tooverschaakspel:

Ende hi besacht wel,
 Dat *scaquier* ende dat *scaecspel*,
 Bedie si waren sere rike
 Ende gewracht subtilelike,
 Ende hi sette te poente bede
 Die guldine ende die selverine mede,
 Alsi te rechte soudon wesen,
 Ende hi *trac* vorwart na desen
 Int begin die selverine *vinne*,
 Die bider *coninginnen* stont, met sinne,
 Ende alsi *getrect* hadde alsoe,
 Die *vinde* an dander side quam vort doe;
 Ende te met dat hi vort *trac* sijn spel,
 Sach hi dander spel spelen alsoe wel.
 Alsi hadde gespeelt met *vinnen*
 Ginc hi met *ridders* beginnen
 Sijn spel, ende met *rocken* toe,
 Ende speelde soe lange doe,
 Dat hi met ere *vinden* tien tide
 Dat spel *matte* in dander side.

Zeer uitvoerig werd de schaakterminologie opgenomen in een fragment van den *Roman van Cassamus*, in de 14. eeuw bewerkt en in 1869 (Groningen, J. B. Wolters; 2. afl. der *Bibliotheek van middelnederlandsche letterkunde* onder redactie van H. E. Moltzer, p. 63,

vs 1677—1890) uitgegeven door dr. Eelco Verwijs. Plaatsen uit het oorspronkelijke der 13. eeuw, *les Voeux du Paon ou le Roman de Cassamus*, dat tot den kring der Alexandersagen behoort, zijn reeds door Du Cange en later door bijna alle schrijvers over de geschiedenis van het schaakspel aangehaald. Casseel en Fesonie schaken in het bijzijn van den ridder Cassamus en de schoone Edea (vs. 2762—2951 van den franschen tekst).

Doe dat conincspel ¹⁾ was leden,
 Daermen vander minnen seden
 Hadde afgesproken menic wart
 Cassamus die goede vielart
 Dede hem doe *scaecspel* bringen
 Dat van sonderlingen ²⁾ dingen
 Was gemaect, alse gi selt horen,
 Hen was beinijn ³⁾ nocht yvoren,
 Mare van gesteinte harde goet
 Deen spel dat jegen dander stoet.
 Deen so was een roet robijn,
 Ende dander ene miraude ⁴⁾ fijn.

1) Het *koningspel* (*le jeu du Roi qui ne ment*), dat in den tekst van vs. 1369—1676 loopt, is meermalen met het *schaakspel* verward geworden, hoewel het er niet de minste overeenkomst mee heeft. Dat het een soort van vraag- en andwoordspel was blijkt, behalve uit den roman van Cassamus, vooral ook uit het *Leven van Sinte Amand, Patroon der Nederlanden* (dichtstuk der XIV. eeuw, Gent 1842, p. 164): *Hoe Amand ende d'ander een conincspel speelden te Nivele, ende hoe mer vraaghde gheestelike*. Aan het slot (p. 172) vraagt zelfs „een inghel Adeltruden (ditmaal de *coninghinne* van het spel) een questie”. 2) buitengewone. 3) van been. 4) *éméraude*, smaragd. Uitvoeriger geschilderd in het oorspronkelijke (in Carpentier's supplement op Du Cange):

Li *Eschequier* est tel, onques miendre ne fut:
 Les *Lices* sont d'or fin à trifoire fondu,
 Li *Paon d'Esmeraudes* vertes com pré herbu,
 Li autres de *Rubis* vermans com ardent fu;

Tscaecbart dat was lasure,
 Ende van goude gedeilt aldure ¹⁾.
Cassamus hi sette dat *spel*
 Te sinen rechte harde wel.
 „Here Baudrijn, dat u goet gescie,
 Gi selt,” seit hi, „ende Phesonie
 Te gadre spelen alle beide.”
 Here Casseel antworde ende seide,
 Dat hijt doen soude harde gerne.
 Phesonie seide te haren scerne ²⁾:
 „Van Baudre here her Casseel,
 Ic wil u geven groet voordeel;
Roc of *riddre*, wele gi kiest;
 Mare gevalt dat gi verliest,
 Dat gi u niet belgen en selt ³⁾.
 Ic sal uwen *coninc* met geweld
 Achter in den hornec ⁴⁾ driven
 Met enen *ouden*, daer hi sal bliven.”

— — — — —
Casamus, die neven tspel
 Was geseten, loech mettien,
 Ende seide:
Trect ⁵⁾, here Casseel,
 Nu *trect* irst truve met staden.” ⁶⁾
 — „Oem,” seit sie, Phesonie,
 „Ic wille wale dat gescie,
 Dat hi hebbe den irsten *toege* ⁷⁾;

— — — — —
Roy, Fierce, Chevalier, Auffin & Roc cornu,
 Furent fet de *Saphir*, et si et or moulu;
 Li autre de *Topace*, o toute lor vertu:
 Moult son bel à veoir drecié et espandu.

1) geheel doorgedeeld, geschakeerd. 2) gekscherend. 3) De dame wil paard of toren voorgeven, maar de ridder mag niet boos worden indien hij verliest. 4) hoek. 5) *trecken*, duitsch *ziehen*, fr. *traire*, zetten, een zet doen; in 't deensch heet de zet noch *træk*, zweedsch *drag*. 6) 'Traiez, sire Baudrain! Trayés, car bien poés avoir le tret (*trail*) premier. De vertaling zegt: doe nu eerst op uw gemak uw zet. 7) zet, duitsch *zug*.

Maer eer volent onse orloge,
 Sal mi dechterste *toge* behoren.
 Al heeft hi nu den *toge* verloren

— — — — —
 Also Venus die vrouw van minnen
 Gebiedt, sal ic een lief gewinnen.”
 Casseel van Baudre *trac* met sinne
 Sine *vende* vor sine *coninginne*,
 Ende di joncfrouwe si *trac* daer naer
 Den *riddre*, om te winne daer
 Die *vende*, di hi daer *trac*.
 Casseel die *coninginne* vortstac ¹⁾,
 Dies si *hoeden* woude di *vende*;
 Haren *ouden* ²⁾ si oversende,
 Ocht deen iet mochte gewonnen sijn.

— — — — —
 Ende Phesonie wan af dien here
 Met haren *ouden* sine *coninginne* ³⁾,
 Dies si was blide in haren sinne,
 Ende scerende op hem ende seide:
 „Vrouwen die sijn in uwen geleide
 Daertoe condi qualic sien.”

— — — — —
 — „Ic soude *trecken*, vrouwe?” — „Ja gi.
 Ic *segge u scaec*.” — „Dat sie ic wel.”
 — „Nu *botet* ⁴⁾. — „Gerne.” — „Nu dan snel.”
 — „Vrouwe, gi haest mi alte sere.”
 — „So gevic u dan vorste ⁵⁾, here,

1) vooruitzetten, vooruitbrengen. Li Baudraint *trait sa fierce* por son *paon garder*. 2) *fol* en *aufin*. 3) De fiktieve schaakpartijen der ouden be-
 giinnen gewoonlijk met den zet d2—d4, maar dan houdt de orde terstond op.
 In ons geval antwoordt de dame met Pb8—c6, en valt den pion d4 aan,
 die met de koningin gedekt heet te worden, wat, ook bij den sprong 2. Dd1—
 d3 onmogelijk was. Ook den hernieuwden aanval met een raadsheer op
 den pion en wat verder volgt is onuitvoerbaar. 4) van *boeten*, verbeteren,
 derhalve dekken of uit het schaak gaan. 5) duitsch *frist*, uitstel.

Tote margen vroeck ten sonne opgange.”
 — „Vrouwe, ine wilse niet so lange.”
 Den *roc* wan si hem af mettien.
 Doe scaemde hi hem ende woude *tien* ¹⁾
 Ene *rende*, die op den hornec stoet.
 „Wat eist, here, dat gi doet?”
Boet tirst,” seit soe, Phesonie,
 „U *scaec*, dat u goet gescie
 „*Trec*, ic maens u op u trouwe,
Boet u scaec, dats hovesscede,
 Want ic ontsegge u pais ende vrede.

— — — — —
 Van haren *scaec* dede hi hare *boet*,
 Ende dede den *coninc* elre *gaen*
 Op een ander *velt* ende *staen*.
 Si speelden bede ene lange stonde,
 Maer her Baudrijn hi en conde
 Niet tspel alse wel alsi dede.
 „Here,” seit si, „ic hebbe uwen vrede
 Lange van heden eer ontseit,
 Ic wille u doen ene hovescheit:
 Ic sal u *matten*, dat verstaet,
 In den hornec, eer gire uitgaet,
 Ochte indie *reie*, welc gi begert.”
 — „Vrouwe, dit *mat* dat hebbic wert,
 Ende houde mi gepait van beide.
 Ic wout nu ware al sonder beide.
 Gi hebt oec wel die macht, waermede
 Dat ic met ere soude op die stede
 Bliven *mat*, op dats u rochte
 Dan, met al dien dat ic vermochte
 U te *matlene*, dat weet ic wel.”

— — — — —
 Cassamus, die dit verstoet,
 Hem verblijdde herte ende moet,

1) duitsch *ziehen*, zetten.

Ende sloech dat spel omme ende seide:

„Gi sijt *mat* nu alle beide,

Ende vanden spele es mijn die eere.”

Doe logense allegadre sere.

Doe riep hi datmen brachte den wijn,

Dies si te blider souden sijn.

De nederlandsche schaakterminologie der dertiende en veertiende eeuw, die we uit de aangehaalde plaatsen volledig hebben leeren kennen, was d u i t s c h. De stukken, die wij tegenwoordig *koning*, *dame*, *raadsheer*, *paard*, *kasteel (toren)* en *pion* noemen, werden tijdens de middeleeuwen genoemd: in Spanje *rey* (koning), *alferza* (*fers*, d. i. vezier, raad), *alfil* (van 't arabische *fil*, d. i. elefant), *cavallo* (paard), *roque* (van 't perziesch-arabische *ruch*, *roch*, sanskr. *ratha*, strijdswagen, dat met *roche*, rots, of *rokh*, kameel, niets te maken heeft ¹⁾), *peon* (voetganger); in Frankrijk *roy*, *ferce* en *royne* (koningin, men wist met den oosterschen vezier natuurlijk in 't westen niets te beginnen), *auphin*, *chevalier* (ridder, naar *miles*), *roc*, *paon*; in Engeland *king*, *fers* en *queen* (koningin), *alphin*, *knight* (ridder), *rook*, *pawn*. *Fers* bleef de kunstterm voor het eigenlijke schaakstuk, *koningin* was de vrije verklaring der verbeelding, allicht uit de plaats van het stuk naast den *koning* ontstaan. Onverstaanbaar was ook de *alfil* met zijn verbasteringen: hij werd in Frankrijk tot *fol*, *fou* (nar), in Engeland tot *bisschop*. In 't duitsch daarentegen luidden de benamingen: *könig*, *königin*, *alle*, *ritter*, *roch*, *vende*, en juist de twee kenmerkende namen (*alle* en *vende*) vinden we onder de nederlandsche

1) Ook Hofdijk vat *roc*, evenals Jonckbloet, verkeerd als *rots* op; zie *Ons Voorgeslacht*, III p. 110, waar (bekende) oude schaakfiguren staan afgebeeld (*Sissa* '62 p. 143).

woorden *koning*, *koningin*, *oude*, *ridder*, *roc* en *vende* (zoo ook in 't zweedsche *ollin* en *finna*) terug. Opmerking verdient, als bewijs dat het schaakspel hier veel minder dan in Spanje, Italië, Frankrijk, Engeland en het overige Duitschland verspreid was, dat de algemeene kunstterm *fers* in onze litteratuur ontbreekt. Ten overvloede zij hier noch herinnerd, dat de *fers* (*koningin*) niet verder mocht gaan dan een ruit in schuinsche richting (zooals tegenwoordig een damschipf), en de *oude* in dezelfde richting als de *fers* noch één veld verder en over een tusschenliggend stuk heensprong (zooals tegenwoordig een damschipf slaat). Elke *pion* werd op zijn achtste veld dadelijk *koningin*, en mocht dan in zijn eersten zet over een veld (of stuk) heengaan. Dit recht bekwamen ook de *koningin* en de *koning* bij den eersten zet (hetzij dus als *oude*, *paard* of *pion* naar alle richtingen), waaruit in de 16. eeuw de *rockade* ontstaan is. Een waarschijnlijk zuidnederlandsch gedicht beschrijft c. 1400 aldus het oude schaakspel:

Si quis *scacorum ludum* vis scire decorum
Hoc carmen discat, si docte ludere gliscat.
Asser quadratus, vario colore notatus
Depictusque bene sit carmen litis amene.

5. Hic sit formosa sine sanguine pugna iocosa:

Ordine triplici bini reges inimici
Agmina componunt. *Pedites* in fronte reponunt
Principio belli reges sub sorte duelli.

Si quot sint scire cupis: octoque potes reperire.

10. *Rocki* veloces stant post *equitesque* feroces

Hi stant utrique gemini bellantur inique.

Rex et *regina* stolidorum corpora bina.

Agmine supremo latitant post hos quoque nemo.

His ita compositis si litem scire velitis.

15. Aures aptate, quum iocor emiliate 1)
 Architenens cetus miscet certamina letus.
 Tendit in obliquum, cum fallere vult inimicum.
 Si valet extremum tabulae perstringere demum.
 Tunc augmentatur, tunc *fercia* iure vocatur.
20. *Miles* it obliquo, bello metuendus iniquo.
 Si prius albescit, dum prosilit ipse rubescit.
 At *rochus* sevis dextra graditur modo levus
 Velox ipse quoque, si vult salitante retroque
Stultus saltator timens, quasi vir speculator
25. Sinibus in primo nunquam caudebit in imo.
Fercia gregalis, saltatrix quadrvialis
 Numquam candebit, numquam rubicunda parebit.
 Restat oportunus, tuto rex tot hostibus unus
 Iste suam gentem regit ut videt hunc venientem
30. Quatuor et totidem cum vult loca circuit idem
 Hostibus hic obicit scatibus post denuo dicit
 Affirmo vere si se nequit inde movere
 Omnis homo *mattum* clamet, *mattum* sibi *mattum*.
 Reges utrique, discurrunt semper ubique
35. Et modo dextrorsum, modo sursum, numquam deorsum
 Obvius his statum, geminat sibi *scacum*
 Si steterit *mattum* omnes clament sibi *mattum*.

Het gedicht staat op het laatste blad van een perga-
 menten codex van Sallustius in de bibliotheek te
 Deventer, waaruit reeds Jac. Gronovius een afschrift
 zond aan den oudsten geschiedschrijver over het schaak-
 spel, Thomas Hyde te Oxford, die het t. a. p. liet af-
 drukken. Zooals dr. W. B. J. van Eyk, aan wiens vrien-
 delijkheid ik een nauwkeurig afschrift te danken heb,
 mij meêdeelde, staan er noch drie gedichtjes in het
 handschrift, en gelooft hij »te mogen onderstellen, dat
 zij van de hand eens monniks uit Vlaanderen zijn, want

1) Bij Hyde, *Mundragorius*, Oxon. 1694, l. p. 181 : emilitate. [enuelcate?]

een versje, dat evenwel bijna geheel onleesbaar is, behelst een lofdicht op een ridder in Vlaanderen, die kooplieden en reizigers niet leeggeplonderd maar beschermd schijnt te hebben." De *toren* (het *kasteel*) komt in het oude schaakspel, dat tusschen 1490 en 1540 uit de samenleving verdween en in dat tijdperk door het nieuwe spel met *dama*, *dame* (d. i. hoofdsteen) en *looper* (*courier*, in plaats van den *oude*) werd opgevolgd, nergends voor: hij kwam eerst in den loop der 16. eeuw door het schaakgedicht van Vida (1525) in gebruik. De vraag, welke noch op antwoord wacht, is deze: vanwaar onze *raadsheer*? De oplossing ligt in de nederlandsche vertaling van het beroemde werk van den Lombardiër Jacob Cessoles, dat hij c. 1260—75 moet hebben geschreven: *Liber de moribus Hominum et officiis Nobilium ac Popularium (super ludo scachorum)*. Onze staatsgezinde dominikaner nam, in den smaak der middeleeuwsche allegorie, het schaakbord met zijne stukken tot tekst voor een reeks van leerredenen, om achtereenvolgens de plichten der edelen (koning, koningin, rechter, ridder, landvoogd) en des volks (zinnebeeldig voorgesteld door de pionnen, de geestelijkheid laat Cessoles geheel buiten spel) te bespreken. Later werkte hij zijne preken tot om een boek, een arsenaal van middeleeuwsche geleerdheid, dat algemeen verspreid, vertaald en berijmd is geworden. De opgang van het boek bewijst in 't algemeen zeker ook den opgang van het schaakspel in het tijdvak 1250—1500, maar op zichzelf is het bestaan eener vertaling noch geen bewijs voor den bloei van het schaakspel in het bijzonder. Want het waren vooral de ingevlochten vertellingen en citaten, die het werk tot een geliefkoosd volksboek maakten. Schaken heeft men er stellig zelden of nooit uit geleerd. Vooral niet in Nederland. Want

de *tractatus quartus*, zeven kapitfels, die juist over den loop der stukken handelen, is in de dietsche vertaling wechgelaten en ontbreekt ook in ál de gedrukte hollandsche uitgaven. Inderdaad karakteristiek! Een paar vertelsels uit het boek zullen zijn midden-eeuwsche populariteit het best verduidelijken.

»Gelijc als ic hebbe gelesen van eenen goeden smit, die op den goeden vrydach smede vanden mergen totten auont; dien die gheestelijck ridder, doen hijt vernam aensprac ende hem vraechde, waer om hi den hooghen dach niet geuiert en hadde maer ghesmeet. Die smet antwoordde, dat hi dat van noode hadde ghedaen. Doen vraechde die rechter, hoe dat mochte wesen. Die smet antwoordde aldus: Lieue heere, ick moet alle daghe acht penninghen winnen, sal ick eten. Doe seyde die rechter: Hoe soude dat wesen? moechstu di niet lijden met twee oft met drijen penninghen des daechs, als ander smeden doen? Doen antwoordde die smet aldus, neen. Ick moet alle daghen acht penningen winnen, oft ic moet grooten honger ende commer lijden. Doen seyde die rechter, hoe mach dat wesen? Die smet voorschreuen antwoordde den rechter aldus, seggende: Lieue heere rechter, ic moet alle daghen twee penninghen betalen, die ic van rechter schult schuldig ben te betalen. Ende ic moet ymmer alle daghe twee penningen oplegghen teghens dat ic out ende cout, siec ende ongeuallich worde, als ic gheen broot winnen en mach op dat ic dat vinde. Ic moet alle daghe twee penninghen wech werpen, ende lieue, en eest niet luttel genoegch voor den genen, die soo grooten arbeyt alle dage doet, twee penninghen des daghes te verteren. Die rechter seyde: Ja, maer hoe mach dit wesen. Die smet seyde: Lieue heere, gaet met my, ic salt v bewijfen. Die rechter ginck met hem ende doen si tot

zijn huys quamen, wijsde die smet hem een oud wijf liggende op een bedde, die gewinnen noch gebidden en conde oft en mochte. Doen seyde hi: Lieue heere, siet hier myn moeder diet my voor plach te winnen, doe ic self niet winnen en conde, sal ick dese van honger laten sterven? Die rechter seyde, neen. Ghi siet hier soo moet ic betalen mijn schulden. Voort leyde hi den rechter daer hi een jonc kint hadde ligghende ende seyde: Siet hier mijn kint, wil ic dat van honger laten steruen, dat en can niet winnen? Neen ghi. Doen seyde die smet: Heere, wat ic mijnen kinde gheue dat legge ic op, want ic hope dattet mi hier nae voor winnen sal, als ic niet winnen en mach. Doe wijsde die smet den rechter zijn wijf ende seyde: Siet hier mijn ghetroude wijf, die niet winnen en can, maer ic moet haer te voren winnen, ende wat ic haer geue, dat werp ic wech, want si en doet mi gheen goet ende si en sal mi nimmermeer goet doen. Ende aldus kende die rechter, dat dye smet inden gronde van zijnder herten Godlijk heylich ende gherechtich was. Nv want desen smet, daer die timmerman metten metser in besloten sijn, der gherneynder werelt also orbaerlijck ende profijtelijck is, so siet ghy edelman, dat ghy hen niet en versmaet noch met onreden en verdruckt, want die eewighe wijsheyt Gods, die wter mogentheyt sijns vaders alle dinc van niet heeft ghescapen, den smet oft den tymmerman vercoren heeft tot seynder eewigher moeder ghetrouden man: Joseph enim erat faber. Dat is: Joseph was een timmerman."

»Wi lesen van eenen dobbelaer, die alle zijn goet ouerghebracht hadde. Ende doen S. Bernaert hem op eenen wech te ghemoete quam rijden, doen seyde dese dobbelaer wt verwoetheyt sijns herten. Och, oft desen man woude dobbelen teghen mi om zijn paert

ende om mijn siele. Doen seyde S. Bernaert: wildy my v siele gheven, eest dat ic meer ooghen werppe op den dobbelsteen dan ghy? ic sal v myn paert gheuen, eest dat ghi meer oogen werpt dan ick. Doen dye dobbelaer dat hoorde, verblydde hy hem sere, ende werp achthien ooghen op die drye dobbelsteen, ende seyde: Ick hebbet ghewonnen, gheeft my dat peert. Doen seyde sinte Bernaert: soon beit, laet my werpen, want daer syn meer ooghen opten steen, die ghy niet en siet. Ende althant, doen sinte Bernaert werp, spranck dye eenen dobbelsteen onttwee ende thoonde op die eene helft ses ende op die ander helft een ooghe, ende op die twee heele steenen stonden twee sisen. Aldus werp sinte Bernaert een ooghe meer dan hy. Doen die dobbelaer dat sach, sette hy sijn lijf ende siele in sinte Bernaerts handen ende werdt een goet heylich monnick."

»Voort lezen wi van eenen keyser, geheeten Fredericus, die aen eender stadt op een riuier dede maken een wonderlijcke sterc poorthuys van een marmorsteen, aen welck poorthuys hy dede wthouwen een beelde naeder formen van twee ridders," enz. Cessoles spreekt hier van de marmeren poort, die keizer Frederik II († 1250) voor de stad Capua had laten maken, waardoor hij ons een uitgangspunt verschaft heeft, om den tijd van zijn werk te bepalen. Dat tijdperk wordt van den anderen kant begrensd door het eindigen van den keizerloozen toestand door de benoeming van Rudolf van Habsburg (1273).

In de verschillende bewerkingen van Cessolesboek dragen de stukken (officiers en pionnen) op het schaakbord de volgende namen:

NOBILES :

	d8	e8	f8	g8	h8
Latein :	<i>regina</i>	<i>rex</i>	<i>alphilus</i>	<i>miles</i>	<i>rochus</i>
Italiaansch :	<i>reina</i>	<i>re</i>	<i>alfino</i>	<i>cavaliere</i>	<i>roccho</i>
Spaansch :	<i>regina</i>	<i>rey</i>	<i>arfil</i>	<i>cavaller</i>	<i>roch</i>
Fransch :	<i>royne</i>	<i>roy</i>	<i>alphin</i>	<i>cavalier</i>	<i>roc</i>
Engelsch :	<i>quene</i>	<i>kyng</i>	<i>alphyn</i>	<i>knyght</i>	<i>rook</i>
Hoogduitsch :	<i>künegin</i>	<i>künec</i>	<i>alle</i>	<i>ritter</i>	<i>roch</i>
Nederduitsch :	<i>coninghin</i>	<i>coninc</i>	<i>oude 1), raet</i>	<i>ridder</i>	<i>rock</i>
Zweedsch :	<i>drotning</i>	<i>konung</i>	<i>ollin</i>	<i>riddar</i>	<i>rok</i>
	d1	e1	f1	g1	h1

1) In de sassische vertaling (*boek van dem schakspeler*, Lubek c. 1489) *olde*, de roch *roghe*. Bij de vinnen: en scriuer *efte wullenweuer*, en *tabernere efte herbergher*, en *hoder der stadt efter tolner*, en *dobeler efte looper*. Ook dat *verde boek*, van den gantsen brede vnde vanden toghen vnde velden ontbreekt daar niet. De tsjechische vertaling is mij niet toegankelijk.

POPULARES:

a7	b7	c7	d7	e7	f7	g7	h7
<i>ribaldus</i>	<i>custos civilatis</i>	<i>tabernarius</i>	<i>medicus</i>	<i>mercator</i>	<i>notarius</i>	<i>faber</i>	<i>agricola</i>
<i>ribaldo</i>	<i>guardiano de la citta</i>	<i>tauernaro</i>	<i>medico</i>	<i>mercantanto</i>	<i>notaio</i>	<i>jabbro</i>	<i>lavoratora di terra</i>
Ontbr.	Ontbr.	Ontbr.	<i>metges, speciers</i>	<i>mercaders, drapers, cambiadors</i>	<i>notari</i>	<i>fabre o ferrer</i>	<i>laurador obrero pastor</i>
<i>ribaud</i>	<i>gardien des portes de la ville</i>	<i>aubergiste</i>	<i>médicin</i>	<i>marchand</i>	<i>notaire</i>	<i>forgeron</i>	<i>laboureur</i>
<i>rybawld</i>	<i>keper of town</i>	<i>tauerner</i>	<i>physician</i>	<i>marchaunt</i>	<i>notary</i>	<i>smyth</i>	<i>labourer</i>
<i>ribald</i>	<i>statphleger</i>	<i>leutgeber</i>	<i>arzet</i>	<i>koufmann</i>	<i>scriber</i>	<i>smid</i>	<i>ackerer</i>
<i>dobbeluer</i>	<i>burghe-meester</i>	<i>tauernyer</i>	<i>medicijn</i>	<i>coopman</i>	<i>drapenier</i>	<i>smet</i>	<i>ackerman</i>
Ontbr.	Ontbr.	Ontbr.	Ontbr.	<i>köpmen ok vaeslara</i>	<i>scriffwar</i>	<i>ämbitsman</i>	<i>akerman</i>
a2	b2	c2	d2	e2	f2	g2	h2

Men kent van de vlaamsche vertaling, door zekeren Frankonis, vijf handschriften ¹⁾: 1° in de koninklijke

1) Breeder beschreven in mijne *Geschiede des Schachspiels*, I. Beil. pp. 138—44. Andere afschriften zijn verloren gegaan. In 't algemeen zijn mij van Cessoles schaakmoraal bijna 200 codices en 36 gedrukte uitgaven bekend. De oudste uitgaaf verscheen c. 1473 te Utrecht bij Nic. Ketelaer en Ger. de Leempt, maar de tekst is tamelijk bedorven. *The game and playe of the*

boekeryj te 's Gravenhage (N° 228, op 65 bladen pergament, gedateerd *Sint Lourensavond* 1403, blijkends den band afkomstig van den koning-stadhouder Willem III.); 2° aldaar N° 229, een kwartijn van 146 bladen op pergament en papier, afkomstig uit de bibliotheek van mr. J. Romswinckel te Leiden en kort na 1807 aangekocht door koning Lodewijk; 3° een papieren codex van het jaar 1453, afkomstig van Hoffmann uit Fallersleben en tegenwoordig in de bibliotheek te Berlijn; 4° een codex, voltooid den 24. sept. 1482 door *Victoor Huyl* te Brugge (Kopenhagen, *Gamle Kongelige Samling*, fol. 383); 5° een ander afschrift aldaar (*Thotske Samling*, fol. 312). Naar de vertaling van Frankonis (Franken) werd het werk gedrukt: 1° zonder opgaaf van plaats, jaar en drukker, doch waarschijnlijk omstreeks 1479 te Zwolle door Joh. van Vollenhoe; 2° te Gouda door Ger. Leeu, den 2. oktober 1479; 3° te Delft door Jacob Jacobsz van der Meer, den 14. februari 1483, met 13 houtsneden; 4° te Leuven door A. M. Bergaigne, den 6. augustus 1551 ¹⁾. Dezen laatsten druk willen we, met oplossing van de typografische verkortingen, voorzoover ons onderwerp betreft doorloopen.

Hier beghint een suyuerlijck boeck vanden tijtverdrijf edelre heeren ende vrouwen, als van den scaeckspel, daer nochtans een ieghelijck mensche, van wat staet dat hy sy, vele soonre ende saligher leringhen wt nemen mach, nae welcken hy sijn leuen sal regeren tot profijt ende

Chesse, een engelsche vertaling uit het fransch, door W. Caxton gemaakt en gedrukt c. 1475, was het eerste in Engeland gedrukte boek.

1) M. F. A. G. Campbell, *Annales*, 1874, N° 419—421. In het haagsche exemplaar van den druk van 1479 staat geschreven: *Dit boeck behoort toe, of is in die bewaringe van Suster Barbera Gerrits, woenende in S. Agniete Clooster t' Amsterdam. Jacobs*. Een uittreksel deelde Dr. J. van Vloten in zijn *Prozastukken* p. 72 mede.

salicheyt synre sielen. *Dat eerste capittel.* In voorle-
den tijden was een houerdich ongenadich tyran, ghe-
heeten Elmaradab, Coninck tot Babylonien. Die
sijns vaders lichaem, Nabugodonosor gheheeten,
dede deylen in dryhondert stucken, ende dedet teten
gheuen dryhondert wilde voghelen, die ghieren ghe-
heeten sijn ¹⁾. Dese Coninck was verhart metten duyuel...
Als dan daer om dat gheheel conincrijck seer tafteren
was ende in zwaren verdriete, soo veruolgheden sijt
aen eenen grooten wijsen meester, gheheeten Phylom-
eter [namelijk bij de Grieken, in 't chaldeeuwsch
heette hij Xerxes], die raedt was des voorschreuen
Conincx, ende des meesters naem beduyt soo vele als
een beminder des maets oft des gherechticheyts. Ende
sij baden desen voors. meester dat hy den coninck sijn
groote quaetheyt laken ende berispen woude, ende tot
duechden trecken.... Hier om beloefde die meester
den ghemeynen volcke vanden Conincrijck dat hy haer
bede volbrenghe soude ende den coninck nae sijn
macht van sijne dwalinghe keeren... Ende maecten dat
scaecspel inder stadt van Babylonien, ende dat tafel-

1) Onze predikheer heeft er zijn bijbel niet op nageslagen: 2 Kon. XXV, 27—30, gelijkkluidend met Jeremia LII, 31—34, is Nebukadnezars opvolger Evilmeródoch volstrekt geen tyran. De vrije verdichting van Cessoles, ten einde een schema voor zijne schaakallegoriën te verkrijgen, werd door latere schrijvers in allen ernst als geschiedenis behandeld. Wat méer ge-
beurd is. Zoo schrijft Adam Olearius in zijne vertaling van Sadi's *Gulistán* (*Persian. Rosenthal*, ed. Schlesswig 1660 p. 148, vgl. *Pers. Rosen-
gaerd* p. 304): „Woher aber das Schach- oder Königsspiel seinen Vhrsprung
genommen habe, hat mir Nachricht gegeben ein gar alt Holländisch Buch,
so ich in S. Furstl. Durchl. des Regierenden Herzogs von Holstein &c. meines
guädigsten Herrn Bibliothec angetroffen, worinnen gemeldet wird, das vor
gar alten Zeiten zu Babilon ein König Namens Elmaradab, welcher ein Heyd-
nischer, ungerechter vnd tyrannischer Herr soll gewesen seyn, so viel Böses
verübet.“ Enz.

bert nader stadt forme. Ende al segghen vele luyden dattet schaespel eerst ghemaect wert ende gheuonden inden strijde voor der stadt van Troyen, nochtans en eest soo niet, maer tis ghecome wt Caldeen in Grieken, ende ic ghelooue wel dattet inden strijt voor Troyen eerst ghemeynlijk gheopenbaert wert [!]. Het wert eerst ghemaect tot Babylonyen die ghelegen is in Caldeën, niet die ghelegen is in Egypten [!], ende dat dit waer is moghen wy mercken ende weten by dat dese stadt voors. recht vierkant was ende elken kant seshien mylen lanck, ende vierwerf sestien maken vier ende tsestich veldekens, die daer in dat tafelbert staen. Die omganc vander stadt voors., daer by beteekent wort, dat die lijsten des bordes hoogher sijn dan dat velt, beteekent ons dye hoocheyt der mueren vander stadt, waer by dat ghy weten sult, dat die mueren al ommegeens drij mijlen hooch waren. Ende inden eenen hoeck van der stadt stont eenen drijcanten torren, gheheeten babel, die seuen mijlen hooch was, soo dat die gheheele stadt van Babilonien altoos binnen duyster was ouermits die hoocheyt der mueren ende des torrens voorschreuen.

Op dat dese phylometer, als voors is, sijn lijf behouden mochte ende den Coninck tot eenen goeden leuen brenghen, versierde hy nader menschelijcker formen *twee Coninghen met haren batailien, ghemaect allegader nae menschelijcker formen van goude ende van siluer* ende een yghelijck verciert van schoonheden ende moghentheden nae synen staet... Doen dese voors. phylometer dit spel ende dit tafelbert volbracht ende volmaect hadde, begonste hy openbaer in des Coninx Elmeradabs sale dit spel met edelen Hertoghen, Grauen, Banroetsen, Ridderen ende knechten al spelende te strijden. Doen dit die Coninck voors. vernam ende die groote nyeuwe ghenuechlijcheyt, vroetscap, wijs-

heyt ende subtylheyt, edelheyt, die in dat spel ghesloten was, begonst te smaken ende te verstaen, begheerde hy met phylometer dat spel al strijdende te spelen... Doen begonste hem die meester te openbaren die forme der taefelen des spels, die edelheyt, wijsheyt ende gherechticheyt, die den Coninck toe behoorde. Mede wat den edelen luyden toe behoort, ende wat ambacht dat die ghemeynte doen sal als nae staet. Doen die Coninck vernam, dat dit spel in hem besloet correxi, daer hy veel wijsen om ghedoodet hadde, beghonste hy met dreygende woorden den meester te vragen, waer om dat hy dit spel ghemaect hadde. Doen antwoorde dye meester ende seyde: O mijn Heere Coninck, dit spel hebbe ick ghemaect, op dat ghy u leuen beteren sout, ende v conincrijck met eeren ende met blijscappen besitten soudet ende regeren... Mede soo hebbe ic dit spel ghemaect op dat die edel heeren en goede rijcke borgers een subtyl tijtcoringhe moghen hanteren om ledicheyt mede te schouwen, want ledicheyt is een moeder ende eenen oorspronck van alle quaetheyt.... waer om ghy sult weten, dat dit spel niet versiert is noch ghemaect (voor) groue Kaerls, die in dit spel anders niet en soecken dan tijttelijck ghewin ofte hooueerdie, maer tis sonderlinge gemaect voor die goede subtyle lieden, op dat sij met desen spel god mogen leeren kennen, beminnen ende naeuolghen.

Dat anderde capittel. Die Coninck, na dat ons die schriftuere bewijst, sal in sijnen ouersten coninclijcken staet aldus wesen gheformeert. Inden eersten sal hi sitten in eenen coninclijcken stoel. Ten anderen sal hij aen hebben eenen purperen cleedt. Ten derden soo sal hy hebben een schoon vergulden croone op zijn hooft. Ten vierde mael so sal hy hebben een sceptrum in zijn rechter hant ende eenen ronden appel in sijne lichter-

hant. In dien dat hy sal sitten wort ons bewesen, dat hy sal wesen sachtmoedich, stadich ende goedertieren, ghelijck als wy lesen van eenen Hertoghe van Athenen, gheheeten Philistratus... Ten anderen dat een Coninck een purpuren cleedt aanhebben sal, daer wert ons by bewesen, dat hy met wijsheyden ende waerachticheyden gheciert sal wesen, want gheen reden en mach maken dat een man Coninck soude wesen, die gheen onderscheyt en wiste tusschen reden ende onreden, recht ende onrecht... Dat natuerlijke wijsheyden Coninck toebehoort, bewyset ons Aristoteles, indien dat hy den Coninck Alexander van zijnre sotteicheyt berispede, in deser manieren... Ten vijfsten, dat die Coninc eenen ronden appel sal hebben in zijn hant. Daer mede wordt beteekent dye moghentheyden dye een Coninck over zijn Coninckrijk toebehoort te hebben, want ouermits dat hi hier op deser aerden gods almachtichs zijn stede bewaert... In een teeken dat dit waer is, so eest dat dese gulden Coninck na sinen eyghen macht ende moghenheit gaen mach van sinen conincklijcken stoel, ten eersten aen die rechter oft lufter side inder *ridderen* stede naer de nature der *rochen*, ofte recht wt voor die *coopmans* stede. Ende dit is te verstaen alsoo verre als die steden ruym syn ende daer gheen hinder tusschen is. Ende aldus heeft die Coninck drie wtganghen der *rochen*. Ten anderen mach hy wt sinen stoel gaen nader natueren des *ridders* ende gaen op des *smeets* stede voor den *drapeniere*, voor den *medicum*, op des *lauerniers* stede mede, want hi met zijnre coninghinnen vereenicht is, so mach hi van zijn eyghen stede gaen, recht oft hi vander coninghinnen stede ghinghe staen op des *wachters* stede. Ende dit is te verstaen alsoo verre als dese voorseyde steden ruym zijn. Ende aldus soo heeft die coninc van zijn rechter-

schap vijf wtganghen. Ten derden mael mach hi van sinen coninclijsken stoel *ouerhoec* naeder natueren der *ouden* oft zijnes *rades* voordien *smit* aen di rechter side oft voor den *lauernier* aen die lichter side gaen staen ende so heeft die Coninc twee ganghen. Ten vierden mach hi gaen in des *medicus* stede nader natueren zijns *coninghinnen*, op des *coopmans* stede naeder natueren zijner *ghemeynten*. Maer nae sinen wtganck en mach hi niet meer dan een velt wtgaen, voorwaert of achterwaert oft ouerhoeck, ende aldus heb ic met reden voorgheseyt, dat de princen mogentheydt, der ridder cloecheyt, der ghemeynten blijdschap al in des conincs moghentheydt besloten is. Hier om ist, wanneer die Coninc gheuangen, gheslagen oft doot is, so heeft al zijn gheheel heer haer mogentheydt verloren... Voort suldi weten, dat een Coninc biden anderen inden strijde niet staen en mach, maer ten minsten moet een velt wesen tusschen hen beyden. Ooc soo gheualtet dicwils in desen spele datmen den eenen Coninc toe seyt, *scaec*, dat is te seggen, doet my recht, ende soo is hijt schuldich te doen. Ende aldus als voors. is sal een Coninc saechtmoedich zijn, ontfermhertich, goedertieren, wijs, rechtueerdich, en moghende.

Dat derde capittel. Dese *Coninghinne* in haren ouersten staet, na dat ons die schrifte bewijset, sal aldus wezen geformeert: Inden eersten een vrouwe scoon van lijue ende van leden, sittende op eenen coninclijsken stoel ende hebbende een gulden croone op haer hoof, ende ten derden mael sal sij eenen bonten mantel om haer hebben hanghen... Blijdschap des beghins sonder een goet behaghelijc eynde ende en mach voorwaer eenen menschen gheen vruechde in brenghen, want al heeft dat beghin een goet behaghen, dat eynde moet den last draghen... so is dat spel dat een coninghinne

niet meer dan een velt *ouerhoec* voor en mach gaen, ten si dat sake dat si met haren ghetrouwen coninc alder eerst wtgaet, soo mach die coninghinne met hem gaen nader manieren des *rochs* op die rechter *outs* [?] stede oft op des *ridders* slincker stede, oft rechte wt voordren *medicum*. Ende aldus heeftse dry wtgangen des *rochs*. . . Mede mach si gaen nae der natueren der *ouden*. . . aen die rechte syde voor des *drapeniers* stede. Maer ouermits dan die vrouwen van natueren cranc sijn en hen niet toe en behoort te vechten oft te strijden, so en is haer niet gheorlooft den rechten ganc te gaen. . . Ende nae haeren eersten ganc soo en mach si niet meer dan een velt *ouerhoec* gaen. . .

Dat vierde capittel. Des conincs *raet* sal aldus wesen gheformeert: Mannen *out* van jaren, sittende, met opgheloken boecken voor hen legghende. . . Dese voors. Conincx *raetslieden* sullen studeren, ende die boecken wel ouersien. . . Hier om eest dat die *rechter* out is, ende als hy eerst wt gaet, soo mach hy van synen eyghen velde ouer hoeck met rechte op dat derde velt voordren *ackerman* gaen staen. . . Die selue rechter mag van zijnder eighender stede gaen staen voordren *medicum*. . . Des ghelijcx mach dye slincker oude wt sijn eyghen stede aen die rechter sijde voordren *coopman* gaen staen, want die coopman dicwils raets heeft te doene, ende die coopluyden somtijt schelinghe oft twiste onder een hebben. Soo ist wel reden, dat den *raet* hen by sij, op dat hy te badt raden mach. Dese selue *oude* mach wt sijn eyghen stadt gaen staen aen die luchter sijde voor den *rabaut*. . . Een yeghelijck heere voorsie hem wel, dat hy alsulcken *raet* kiese, die hem also *rade*, ende dat hy int laetste eynde van God goeden loon ontfanghe, ende doense soo, soo is daer seer wel *gheraden*.

Dat vijfste capittel. Als wy inde oude gesten lesen, vinden, ende vernemen, sal een *ridder* aldus wesen gheformeert: Een man sittende op een paert oft op eenen goeden henxt, wel gheleert te strijden met suyuerlijke harnas verdeckt als eens ridders ras oft henxt. . . Desen man sal op sijn hoofd hebben eene stalen helm. Aen sijn lijf een stalen panser, voor sijn borste een stalen platen, ghedect met een gouden schilde, ende eenen schoot van goeden malyen ghemaket. Been ende armharnas nae dattet toebehoort, yseren hantschoenen aen syn hant . . . mede sal hy hebben een glauie in sijn rechter hant. Een sweert aen sijn lufter sijde, een mes aen sijn rechter sijde . . . naden latijn wort een ridder miles gheheeten. Mille heet duysent [!], want onder duysent mannen en vijntmen somwijl niet eenen man, die met reden ridder mach wesen. . . Dese ridder inder moghentheyt, die hy van sinen Coninck heeft ontfæen, so mach die ridder, als hi op een wit velt staet, eerst wtgaan op tswert velt voor den *ackerman*, want ouermits dat den ackerman coren, hauer ende ander prouande winnen moet, daer hi ende zijn peerden af sullen werden gheuoet, so ist wel reden dat hy den ackerman bescherme, op dat die ackerman met ruste te bat sinen acker mach bouwen. Mede so mach hy gaen staen voor den *drapenier* om hem te beschermen, ouermits dat dye drapenier hem besorghen moet met laken ende cleederen, daer sijn lijf voor coude wort beschermt. Ten derden mach hy sijnen eersten wtganck voor den rechten Coninc op des *coopmans* stede gaen staen. . . Ghelijckerwijs mach die slinke ridder tot dry steden eerstwerf wtgaen. Eerst aen dye rechter sijde voor dye *Coninghinne* om haer te beschermen op des *medicus* stede. . . Ten anderen mach hy wtgaen voor den *lauernier*. . . Ten derden mach hy

gaen voor den *rabaut*... Dese ridder, is hi rechte oft hi is luchte, als hi op zijn eyghen stede staet so en heeft hy niet meer dan dry wtgangen. Maer als die rechte ridder eerst wt is gegaen aen dye rechter side voordien *ackerman* op eene swerte stede, so mach hi op vier witte velden gaen en niet meer. Des ghelijcxs is van den luchteren ridder, als hi coemt midden int velt, so mach hi gaen op acht velden...

Dat VI. capittel. Die *roc* sal aldus wesen geformeert: een mogentich ridder, sittende op eenen henxt, aen hebbende eenen genten geuoeyerden mantel ende eenen caproen geuoedert, ende een roede des gerechticheyts in zijn rechter hant... Maer die *rock* als hi int spel is besloten, soo en mach hi niet wtgaen, ten si dat sake dat hem vanden edelen lieden oft vander ghemeynen eenen wech oft eenen wtganck ghemaect worde... Maer al soo gherasch als hi is wt gegaen ende hem dye mogentheyt is geopent, soo mach hijse volcomelijcken wel hanteren tot des Conincs weder seggen toe. Dese, ouermits dat si des Conincs oft des princen stede verwaren, soo is haer macht seer groot, waer om als dat *scaecbert* idel is, so mogen si ouer al recht als een coninc dat rijc door rijden, ende also wel op een *wit velt* als op een *swert* gaen staen. Ende ist dat si midden int velt staen, so moghen si recht wt voorwaert, achterwaert aen die luchter side oft aen die rechter side gaen staen, maer nimmermeer ouer hoec...

Dat VII. capittel. Die *vinne*, die voor den rechteren *rock* staet, daer die *ackerman* by beteekent wort, sal aldus wesen geformeert: Een man, hebbende in zijn rechter hant een spade mede te graven, in zijn luchterhant eenen harderstoc, daer hi zijn scapen ende zijn andere beesten mede beschermen ende regeren mach. Onder sinen gordel een sekele oft een crom mes, daer

hi zijn saet mede snyden oft sine boomen ende wijn-
gaert mede snoeyen mach. . .

Dat achtste capittel. Die *vinne*, die voor den rechteren *ridder* staet, daer die *smet* werdt by beteykent, sal aldus wesen gheformeert: Een man met eenen hammer in zijn rechter hant, ende een spikelboer in sijne luchterhant, ende een truweel onder sijnen gordel. . .

Dat neghende capittel. Die *vinne*, die voor den rechter staet, sal aldus wesen gheformeert: een man, hebbende in zijn rechte hant een schere. In sijnder luffer hant een bijl oft een houmes onder sijnen gordel. Een schriptoor of een penne op zijn rechte oore. Bijden bijl ende der scheren worden ons beteykent *drapeniers*, *volders*, *weuers*, *snijders*, *barbiers* ende alle die ghene, die met *laken* omgaen, oft met *wolle*, oft met *leder*. Met reden sullen dese voor des conincs oft princen *raet* staen, want sij dicwil onder een pleghen te kijuen ende parlementeren [*hear!*] . . .

Dat thiende capittel. Die *vierde vinne*, dye voor den *Conincs* staet, sal aldus wesen gheformeert: een man, hebbende in sine rechter hant een wage, in zijn luffer hant een schere, ende aen zijn gordel eenen buydel met gelde. By deser vinnen worden beteekent *coopmans*, *wtsnijders* ende *wisselaers* ende die *rentmeesters*, die des Conincs oft des princen tresoor bewaren. . .

Dat elfste capittel. Die *viijfte vinne*, die voor der *conninghinnen* staat, sal aldus wesen gheformeert: Een man, sittende in eens meesters stoel, hebbende in sijnder rechter hant eenen boec, ende in zijn luchter hant een busie, aen zijn gordel eenen coker in welcken hy mach draghen zijn yseren instrumenten, daer hy zijn plaesteren mede maect, zijn wonden mede mach wicken ende cureren. By den boec verstaen wy alle die ghene, die met wijsheyt omgaen ende studeren, als die *medi-*

cijnen toebehoort te wesen: Een *grammaticus*. . . Ten anderen sal hy wesen een *logicus*. . . Ten derden sal hy wesen *rethoricus*. . . Ten vierden moet hy wesen een *geometricus*. . . Ten vijfsten sal hy wesen een goet *astronomus*. . . Ten sesten sal hy wesen een *physicus*. . . Ten seuensten behoort hem toe, dat hi wesen sal een groot *astrologus*. . .

Dat twaalfste capittel. Die *seste vinne*, daer di *tauer-nyer* ende die *herberchhouder* by beteekent worden, sal aldus wesen gheformeert: Een man, die zijn rechter hant heeft wtgherect om gasten te nooden, ende in zijn luchter hant broot ende wijn, onder zijn gordel slotelen. . .

Dat dertiende capittel. Die *seuende vinne*, die aen die luchter syde voor den *ridder* staet, daer die *burghe-meesters*, *scepenen*, ende *raetslieden*, ende alle die ghemeynen dienst in steden voeren, by worden beteekent, die sal aldus wesen gheformeert: Een man, hebbende in sijnder rechterhand een elle, ende aen sijnen gordel eenen ongheloken buydel. . .

Dat xiiij capittel. Die *achtste vinne* ende die leste voor den luchteren *roc* staet, sal aldus wesen gheformeert: eenen man met lang krullenden haeren, hebbende in die luchter hant iij. dobbelsteenen, aen zijn gordel een busse met brieven. . . Dese *acht vinnen*, *daer dye ghemeente wordt bi beteekent* heeft al eenen wtganc, dese moghen vander steden daer sij eerst opstaen, soo verre als daer geen woorden voor ghemaect en sijn, recht wtgaen een velt ouer te slaen, ende opt derde gaen staen, ouermits dat sij in haers eygens conincs lant vry sijn ende in zijn conincricje vryelijcken mogen staen. Als dese ghemeynte op die palen van haren rijk zijn ende haerder vyanden rijk ghenaken, soo en sullen si niet dan een velt recht wt gaen oft voortgaen, want so behoeuen si hen te wachten ende te hoeden, dat

hen van haren vijanden aen haren lijve oft goede geen schade en gheschie. Altoos sullen si recht wtgaen sonder wederkeeren, ten si sake dat hem yemant gemoette die haren heere oft hen scaden wouden, dien sullen si ouerhoecs vanghen ende doot slaen, want dat is eenen yegelijcken geoorlooft in allen rechten, dat hi ghewelt weder staen mach. . . *Ende als dese gemeynnten mannen comen op een stede, daer een edel man int beghinne vanden spel gheset wort, so sal hi hebben die mogentheyt, die der coninghinnen van recht toebehoort, ende haren ganc ende mogentheyt sal hi houden alsoo lange als hi inden strijt moghentich is. . . Amen.*

Terwijl in het zuiden de invloed van Cessoles geen spoor in de schaakbenamingen heeft achtergelaten, zien we in Duitschland en Holland noch altijd het bewijs eener vlijtige lektuur van het boek in de levende schaaktaal. De *akkerman*, *landbouwer* of *boer* (*bauer*), die in de middeleeuwsche schaaksymboliek de velden a2 en a7 (voor de koningstorens) innam, deelde zijn naam gaande wech ook aan de overige *venden* mee en ze werden gezamenlijk (later ook in Denemarken, Zweden en Rusland, ook een tijdlang ten onzent) *boeren*. En de *raden*, *raadslieden des konings* staan noch tegenwoordig als *raadsheeren* op het hollandsche en door hollandschen invloed ook op het javaansche schaakbord. De naam is voor het nieuwe, versnelde schaakspel (*alla rabbiosa*, stormschaak) veel minder geschikt dan het duitsche *looper* (*laufer*, ook overgenomen door Denen, Zweden, Hongaren), omgekeerd is het fransche *pion* (voetganger, voetknecht) beter dan de *boer*, die op het schaakbord niets te maken heeft ¹⁾. Om met de namen nu maar

1) In een *Schachzabel* van 1606 heeten de stukken: *König*, *Königinn*, *Schütze* (oder *Altherr* oder *Rath*), *Ritter*, *Elefanten* oder *Rochen*, und *Fuss-*

ineens afterekenen, stippen we hier noch even den oorsprong van het woord *toren* (kasteel) aan. In het jaar 1525 gaf de latijnsche dichter Marcus Antonius (later Hieronymus) Vida (1490—1566) zijn schaakepos *Scacchia ludus* in het licht. Hij liet daarin, met slaafsche navolging van vergiliaansche wendingen, den wijzen Apollo en den sluwen Mercurius een schaakpartij spelen (geopend met 1. d2—d4, d7—d5). Koning, Amazone, Boogschutter (*sagittifer*), Ruiter en de getorende Elefant (*elephantus turritus*) vormen zijne »klassieke» slagorde. Tot op dien tijd voerde de indiesch-persiesch-arabische *roch* noch de uitsluitende alleenheerschappij. Daar echter van het gedicht niet minder dan omtrend 120 uitgaven en vertalingen verschenen, maakte het den gewapenden elefant al spoedig populair, verdrong het onverstaanbaar geworden bastertwoord in Frankrijk, Duitschland en elders, maar bezorgde ons, helaas! den onzin eens bewegelijken torens (ook *kasteel*, *bastion* en *fort* genoemd!): de elefant verdween namelijk gaandewech uit de schaakspellen en liet zijn militaire uitrusting-alleen achter.

Als de olifanten, zij, die beide vleugels dekken,
 Met hunne torens op, in 't strijdperk voorwaarts trekken,
 Dan maken zij zich ruimte en regt vooruit, en regts,
 En links en achteruit, waar 't heetste is des gevechts,
 Verspreidende over 't veld den dood aan alle zijden
 Voor elk die zich niet dekt of vlugtend kan bevrijden ¹⁾.

genger, so sie *Bawren* nennen. Tien jaren later bij Gustavus Selenus, *König, Königin, Schütze* (die man vorzeiten *Viros Consulares, Rath-Männer* genennet), *Reuter* (*Ritter* oder *Sprenger*, thands *Springer*), *Roch* (sonsten *Elefanten. Türne*), *Soldaten* (von unerfahren *Bawren* genennet, *Finden, Fenden*, quasi *Venden* oder *Wenden*). *Allgemeine Schawpletz* 1641: *Rathsherrn, Pferde, Festungen* oder *Elefanten, Knaben*

¹⁾ Uit de vertaling van J. H. J. van Wageningen, Utrecht 1859.

Doch keeren we tot het oude schaakspel terug. Het voorbeeld van Cessoles vond in zijne orde navolging. Broeder Johannes schreef 1377 een *Ludus cartularum moralisatus*, meester Ingold 1450 het *guldin spil*, waarin hij zeven spelen (het schaakspel vooraan, getrokken uit Cessoles) tegenover de zeven hoofdzonden plaatst. Te Brugge vertaalde Jan van den Berghe in 1431 uit het fransch *dat caetspel* (niet *caertspel*, zooals Schotel schrijft) *ghemoraliseert*, gedrukt te Leuven in 1477, te Delft in 1498 (Campbell, N° 1060 en 1061). De bekende verzameling van gemoralizeerde parabellen, fabelen en vertelsels van onbekende kompilatoren, die onder den titel *Gesta Romanorum* noch meer aftrek vond dan de vertellingen van Cessoles, heeft (het eerst in een codex van 1342) ook twee hoofdstukken aan het schaakspel gewijd. In het eene (178) herkent men gemakkelijk de schaakteekeningen uit handschriften van Cessoles en den door het schaakspel bekeerden tyran Evilmeródach; het andere (166) gaat in de allegorie veel verder dan Cessoles en zelfs tot een geheel mystieke verklaring over, maar in den »landman, wolwerker en koopman,” ligt het bewijs, dat zijn werk er den stoot toe gegeven heeft ¹⁾. Gedrukt werd de nederduitsche vertaling te

1) Het vrije spel der fantazie, die van alles alles maakt, valt noch altijd in den smaak der onontwikkelde, vooral der kerkelijke menigte. In Rotterdam hoorde ik eens „Jakobs ladder” zóo verklaren, dat de stijlen de wet en het evangelie, de sporten de trappen van den genadestaat waren. En in den tekst Filemon v. 19 (Ik, Paulus, ik zal het betalen) was Paulus „God de Zoon”, Filemon „God de Vader”, en Onesimus „de zondaar”. Te Benthuisen, in de kerk van Ledeboer, ging het noch „geestelijker” toe. In de gelijkenis van den barmhartigen samaritaan (Luk. 10. 30) was Jeruzalem het paradijs, Jericho de wereld, de reiziger Adam, de moordenaars de zonden, de priester de zedewet, de leviet de ceremonieele wet, de samaritaan Jezus (de borg), zijn beest de aangenomen menschelijke natuur, olie en wijn het bloed des kruises, de herberg = de kerk, de twee penningen de sakramenten

Gouda in 1481, te Delft 1483, te Zwolle 1484. Uit den oudsten druk (Dit Boeck, datmen hiet die *gesten* of gheschienenisse *van Roman*, is voleynt ter Goude in Holland by mij Gheraert leeu Int iaer ons heren M.C.C.C.C. ende lxxxi opten laetsten dach van den april. lof heb god) laten we eerst volgen »Dat C. ende lxxix capitel» over de muurschildering (*van die Voersienicheyt dat een moeder is van alle ryckdom*; in de editio princeps van de volledige uitgaaf met 181 hoofdstukken, c. 1472—75 door Ulrich Zell te Keulen, met de letters van het Quadragesimale van Robert de Licio 1473 gedrukt, Cap. 178: *De omnia diviliarum matre, providentia*) en dan »Dat Hondert ende lxxvijtichste Capitel» (*Van dat Scaecspel*; in 't latijn Cap. 166: *De ludo schacorum*. Schacarium habet LXIV puncta per VIII divisa, scilicet virum et mulierem, sponsos etc. ¹⁾).

Cap. 179: Het was een Coninc dye zeer begheerde te weten hoe dat hi hem selven ende dat conincryck soude regeren. Hi riep een tot hem die hen allen te boven ginc in wysheyt, ende seyde hem aldus: Myn alre

(doop en avondmaal), de waard „God de Vader”. Toen ik deze misselijke verdraaiing van de strekking der schoone parabel leelijk vond, had ik „geen genade”: mijn „verstand zat mij in den weg”!

1) Cap. 54: *De regno celesti*. Imperator Fredericus secundus unam portam marmoream etc. is eveneens een stuk uit Cessoles. Een andere schaakvertelling staat alleen in de engelsche recensie der Gesta Romanorum: „Antonius regeerde in de stad Rome met groote wijsheid. Daar hij ook ongewoon sterk in het schaakspel was, merkte hij bij zekere gelegenheid, toen de stukken als naar gewoonte weer in den buidel gedaan werden op, dat de koning met de geringste figuren vermengd werd, en dit bracht hem op het denkbeeld van de ijdelheid aller menschelijke grootheid. Daarom besloot hij, zijn rijk in drieën te deelen [!] en naar het heil land te trekken. Hij deed alzoo en stierf in vrede.” De schaakstukken (d. i. alle rangen en standen) na het spel in den buidel dooreengeworpen een beeld des doods, was een idee van Galensis (van Wales) en is zeer dikwijls (ook in *Dox Quijote*, 1604) door de schrijvers gebruikt.

liefste gheeft my een vormregel hoedat ic my selven
 ende oec myn conincryck sal moghen regeren. Hi ant-
 woerde: Heer Coninc dat wil ic gaerne doen. Ter slot
 soe dede hi an dye want den coninc malen met een
 croen op syn hooft in al dusdanighe vorm. Daer sat
 een *coninc* in sinen setel met purpure ghecleet. in syn
 lufterhant hadde hi enen bal. ende in syn rechterhand
 dat sceptrum dat is dat bucketken stocken der iusticien.
 ende over syn hooft een barnende lampe. Aen die lufter
 side was een schone *coninghinne* ghecroent ende met
 een gouden beduerwerct cleet behanghen. Aen die ander
 side waren syn bisitters, syn *raetslude*, sittende met een
 open boeck. Voer den coninck beneden syn voeten sat
 een *ridder* op een paert wel verciert met wapen, dye
 op syn hooft enen helm hadde. in syn rechterhant een
 glaue. syn scilt op syn lufterarm. ende aen die rechter
 side een dagghe. ende aen die lufter side een swaert.
 een panser om den lyf. gespen voer die borst. yseren
 laersen aen syn beenen ende yseren scoen an voeten
 ende handen. een ghewent paert te striden. daertoe
 verciert ende wel behanghen. Onder den coninc waren
 gemalet syn *stedehouders*. een als een ridder gheseten op
 een paert mit een houke of mantel ende caproen. son-
 derlinghe van welcken in syn rechterhant een wtghe-
 recte roede. Item dat *ghemeen volk* onder den stedehouders
 in aldusdanigher vormen: Een man in menschelycker
 ghedaenten ghemaect. hebbende in syn rechterhant een
graef daer men die aerde mede spit. in die lufterhant
 een slingerstock, werpscupken daer die harders haer
 beesten mede stieren. onder syn riem een zekel daer
 men dat coren mede mayt of snyt en mede snoeyet den
 wijngaert of bomen. An die rechter side des Conincs
 was een *smil* voer den *ridder* ghemaelt. des smits vorme
 was aldus: in eens menschen ghedaente in syn rechter-

hant enen hamer, in syn lufterhant een beytel. onder synen riem een trouweel. Item voer dat volc een man die *een schaer* hadde in syn rechterhant. in syn lufterhant een groot lanc mes. onder sinen riem een yntcoker. en op syn lufter oor stack een penne mede te scriuen. Item voer dat volck was een mensch ghemalen hebbende in syn rechterhant een *waegscael* met wicht. In die lufterhant een elle. aen sinen riem een boerss met allerhande muntpayment. Item voer die *coninghinne* waren *meesters van medicinen* ende crudeniers in aldusdanighen vorme: Het sat een mensch in een meesters setel met een boec in syn rechterhant. cruken ende bossen in syn lufterhant. aen sinen riem hadde hi yseren instrumenten tot sweren of wonden. Item bi hem een man ald' ghemaelt of gevormet. Een mensch die syn rechterhant wtstac om den pellegrym of die daer reysen totter *herberghe* te noden. sine lufterhant had hi vol wittebroods ende daer op een canne met wyn, aen sinen riem hinghen die slotelen. Item aen die lufter side voer den *ridder* was een mensch van aldusdanigher vorme: In syn rechterhand hadde hi grote *slotelen*. In syn lufterhant hadde hi een elle, aen sinen riem een boerse met ghelt. Item voer den *coninck* was een man met scarp vuyl ghecruust lanck haer. in syn rechterhant weynigh ghelts. in syn lufterhant *drye taerlinghen*. ende aen sinen rieme eene buss vol brieven. Als die coninc dese pictuer of malinghe sagh. so studeerde hi daer in alsoe langhe dat hy daer grote wysheyt wt nam.

Myn alre liefste [*Carissime!*], dese *coninck* behoert te wesen een yghelick kersten mensche. en bisonderlinghe een prince of een prelaet. want elck van hem sal sitten in enen setel met purpur ghecleet. dat beteykent gracilike doechden en scoenheyt van manieren of zeden.

daarmede dattet kersten hert sinen siel mede verciert sal wesen. ende sonderlinghe die princen en le prelaten. want het is betamelyc dat si alsoo sellen wesen van buten verciert int lichaem haer wtwendighe wercken dat si blincken met goede exempelen voer die oghen der menschen. Een croen hebbende op syn hooft. dat in den coninc betoent die conincklike waerdicheyt dat een glorie is van den volc. daer doer dat al dat volc haer ogen op hem houden ende onderdanich syn. In syn lufferhant heeft hi enen bal die betoent dat die coninc een dienre ende besorgher is van alle sine ondersaten. In syn rechterhant den sceptrum. bewysende syn iustici ende strengicheyt. daer hi den quaden mede dwinct die die leeft des doechts vant quaet niet en trect. En over des conincx hooft een branende lamp. die beteykent des conincx barmharticheyt.

Item dye *coninghinne* an dye lufterside is die liefde. die seer schone is in die siele. om behanghen mit een goude mantel, dat is onder den man Cristo Jhesu, soe sal dat wyf wesen scamel ende reyn. suuer ende eerbaer wys ende ondersceidich. manierlic van woorden ende wercken. Item die bezitters in die setelen die *scepenen en welhouders*. dat syn die prelaten ende prekaers die die ghebode goods sellen bewaren. die boecken dat is dye heyligh scriften den volc opdoen ende leren. Die *ridder* is een goet kersten mensche die ghewapent sal syn mit goede doecheden. Eer men desen ridder cleet so salmen stouen ende wassen opdat hi een nyewe leuen aennemet. Ende in syn ghebet sal hi vernachten eyschende doer die godlyke crachten die hi niet vercrighen en can uter naturen. Also sal een goet kersten mensch een ridder cristi ghewassen werden mit den heylighe doopsel ende mit water des biechtes en belidinge. ende dikwil sal hi syn ghebet storten. Veel din-

ghe sijn den ridder van node. Ten eersten mael dat hi wijs si also moet die kersten mensche wysheyt leren te striden teghen den duvel. Ten anderen mael hoert een ridder trou te wesen sinen heer also sel oic die kersten mensche syn god. Ten derde sal hi milt wesen en vrij. alsoe sal oeck die kersten mensche milt wesen ouer den armen. ende vrij van sonden ende onrechtvaerdigh goet. Ten vierden mael ist den ridder van node dat hi starck is om te vechten. alsoe oec die kersten mensch om te stryden ende te wederstaen syn vyande die sonden. Ten vyfden mael sal hi barmhartich wesen. Ten leste sal die ridder den volc wel wakende ende scarp toesiende bewaren. alsoe oeck die kersten mensch met exempels woerden ende wercken alsoe veer als hy can ende mach van die sonde bewaren. Ende sonderlinghe die prelaten. Item die *stedehouders* ende een ridder gheset te paerde etc. Dese ridder is die rechter die daer gheset sal syn opt paert. dat midden van die iustici. met een mantel, caproen ende veelrehande vellen. dat is trouwelick mit veel auctoriteyten der heylighen. dat syn schrifturen ende exempelen die si achterghelaten hebben. Een wtgereycte roede in syn hant. dat is alsoe wel den armen als den rycken iustici te doen.

Item *dat volc* voer den rechter. ende die man in een menschelike ghedaente. Tot welcke dry mach ghetogen werden alle ackerbouwinge. Men leset dat die eerste *bouman* was caym adams eerste soen. Het was noot dat die menschen die aerde bouwen soude op dat si die ons moeder is ende een ghemeen beghinsel onzer lichamelike vormen, ende die ons int eynde ons leuens gheuet een ghemeyne woninghe, dat si ons oec int middel van onse leven voetsel soude gheuen. Die *ackerman* behoert veel goeder punten in hem te hebben. ende te

onderhouden. Ten eersten soe sal hi god bekennen. ende hem die thiende gheuen diet hem al verleent ende ghegeuen heuet. Ten anderen sal hi vorwaerde houden. ende voeren die persoon syns heren. ende syn goet alsoe wel bewaren als offet sijns selfs waer. Ten derde mael so sellen si den doot niet vresen mer nochtans dat leuen liefhebben. Ten vierden mael sullen die bouluden niet ledich gaen. mer arbeyden. Die bouluden hebben drie proper ende sonderlinge wercken. Dat eerste is dat lant te oefenen ende bereyen om te saeyen. en daer om soe heuet hi in syn rechterhant een graef. om daerde te spitten. Dat anderde is die beesten te pleghen en te voeden ende daerom soe heuet hi eenen stock in syn hant om dye beesten te bestueren. ende hi sal niet alleen een harder wesen in die kunst mer oec in die doecheden en wercken. ghelyc abel die eerste harder offerende god die eerste vruchten van dat alre beste dat hi hadde. Dat derde is dat hem toebehoort die stronckel ende telleghen die te veel zijn afte snoyen die bomen te poten ende te ente. ende wyngaert te setten of te planten. Aldus sal oec een goet prelaet doechedelick syn God offerende verdientelike werken. die tellighen der sondigher herten ouermits goede leringhe of snoyen ende daerop goede griffelen godlike werken op enten. ende den wyngaert planten dat is goede sermomen doen. Onder sinen riem had hy een zekel [sikkel], dat is die sentenci int hart rechte wetenscap en wysheit die boesheyt af te snyden en wt te wroeten. Voer den *ridder* was een *smit* met enen hamer in syn rechterhant. Dairbi dat men verstaet alle degghenen dye met den hamer smeden. gout silver of enich ander metael. In syn lufterhant een scaef of beytel. daerbi beteykent werden alle die *konstenaers*, *tymerlude* die int hout werken, als *sceepmakers*. Onder sinen riem hadde hi een

truweel. daer men bi verstaet alle die *metselaers*. In allen desen behoert drie dinghen te syn. Dat eerste is trouwicheyt sonder bedriech, ten anderen warachtighe wysheyt. dat die een den anderen niet en benyde of quade suspici van hem en hebbe. Ten derden sal in hem wesen onverslegghen sterckicheyt. Item bi den man die in sine rechterhant hevet een *schaer* daer men mede snyt. in die lufferhant een mess ende onder sinen riem een ynthoren, soe werden beteyckent alle die daer wercken ende ommeghaen met *laken*, als *wevers volres want-snyders nayers* etc. die scaer ende ellen behoven, ende daertoe dat boec om in te teykenen. Bi die penne onder syn oer ende den ynthoren mach men verstaen alle *notarien*. wyens officy is bi den rechter te staen. die instrumenten te scriven ende veel op te lesen. Tot alle desen behoert dryerehande warachticheyt te wesen. dat is warachticheyt des leuens teghen alle sonden so dat si in woerden noch wercken niets loghenachtich en moeten wesen. Ten anderen dat si tot een yghelic hebben, houden ende bewaren sellen die rechtvaerdicheyt. Ten derden dat si eerbaer van wesen ende ghelaet sellen syn ende houden teghen den twisters ende kyuers. trouwicheyt tegen den verscalcers en bedrieghers. ende vrienſcap en liefst teghen den nydighen partyers. Item die man die in syn rechterhant had een *waechscael* mit wicht. dair die *comans* ende *wisselaers* by beteykent werden. In syn lufferhant een elle. daerbi beteykent syn alle die *ambachtluden* die hoer waer *met maten wtreyken* ende vercopen. Aen sinen riem die boerse met alderhande munten. Dese al te samen sullen die gyericheyt scuwen. want dat een afgoderie ende dienste der duvelen is. Ten anderen sullen si dat gheen dat hem onderghedaen of gheleent is sonder merren betalen wanneer dattet hem geeyschet wert.

Item onder die *coninghinne* wert een man gheset op enen setel etc. Bi desen boecke werden verstaen die *meesters van medicinen*. die *natuerlike meesters van die vrye konste* ende *docteurs*. Dese sullen hebben veelrehande remedien teghen veelrehande ghebreken. ende sonderlinghe auctoriteyten voer hem. als ypocras ende galienus etc. bi de buss so werden beteykent die *apotecaers* ende die *sal/maekers*. Ten anderen mael soe sullen si reyne leven. doechdelycke manieren met woerden ende wercken thonen. den siecken visenteren ende tot ghesontheyt poghen te brenghen. Ten derden mael soe sullen die salue maken ende apotekers grote naersticheyt doen in die medicyn of confect of salve te maken. Item by die man *dys syn hant wtsteeket* daer werden die *waerden* ende *waerdinnen* bi beteykent. bi den welcke sel seker ende wel bewaert syn wat men daer in brenct ende hem te beware beuelet. Dese sellen ten eersten scuwen gulsicheyt ende dronkenschap. op dat bi hair exempel alle diegheen dye daer ter herberghen comen moghen matich ende sober wesen. Ten anderen sellen si hem seluen gotelic ende vriendelic den gasten thonen met een goedetierlicke nodinghe ende soete woorden alle den gasten ontfanghen ende hantieren. Ten derden so maect een vermaert waert dat hi syn gasten die hi vriendelyc ontfangen heeft, dat hi hem te kennen gheeft alle die periculen die in den wech syn daer si reysen willen ende gheleyden se wt syn herberghe tot in den wech binnen haer huus ende buten haer huus alle haerre gasten goet beschermen oft haers selfs waer. Item aen die lufterside was een man met *slotelen* etc. Daerbi dat beteykent werden die *wachters van der steden*. In syn lufterhant hebben een ellen daerbi beteykent werden die officialen der ghemeente of stede. als *proosten*, *baeliuwen*, *scuten* etc.

Onder sinen riem een budel met ghelt. hierbi werden beteykent die *tollenaers*, *treseuyers*. ende allen die de ghemeenten ghelt ontfanghen. Dese horen te wesen liefhebbers ende boecsoeckers totten ghemeenen goede voersichtich naerstich en sorchuoudich. van goeder concientien die god vresen ende dienen. Item die man metten *scarpē vuylen haer* etc. beteykent den *overbrenghers* van haer goet. dye in haer lufferhant *drye taerlinghen* hebben dat syn *dobbelaers*, *hoereniaghers* etc. Aen sin riem een busse vol brieuen werden by beteykent die *loopers* ende *busdraghers* ouer alle die werelt.

Cap. 167. Dat Scaecbort heeft vieren ende tzestich velden myt achten ghedeilt, dat is: wyf ende man, brudegom en bruant, clercken ende leeken, ryke ende arme. Dijt spel spelen acht menschen. Die eerste is die *rock* ende is dubbelt, swart ende wit: die rechter roc is wit ende die lichter. swart ¹⁾. Die virtuuut en cracht van den rock is: soe wanneer alle die scaeken syn in haer stede gheset dan hebbense alsoe veel edel als onedel crachtelickker einden of velden daer si mogen voertgaen. alleen die rocke en hebben ghene macht voer te gaen, ten si dat hem die wech voertegaen gemaect worde van eedel of oneedel. Ende syn voortghaen of wederkeringhe is altyt recht wt ende anders niet. ende soe wanneer dat hi sidelick gaet soe neemt hi een ander van die wederpertie ende wart een dief.

Myn alre liefste, alsoe en heeft een waerachtich arm mensche nyet dan een wech syns armoede doer wellic hi recht wt gaet totter alre armer menschen heer onsen Jhesum Cristum, ende wort een coninghinne biden co-

1) *lichter*-, *luchter*-, of *luster*- is linkerzijde, vgl. eng. *lefthand*. Men ziet dat de schrijver bij zijne verklaring het oog heeft op de zwarte stukken, want daar staan de raadshereen overeenkomstig zijn opgaaf.

ninc der coninghen mer ist dat hi murmurierende wt syn staet besidelyk after loopt, so wort hi een dier, ende stelt al dat hy mach noch en sorghet niet voer die stede des coninghines.

Dye anderde is die *alphyn* dat is dye *ouwe*, die loopt of springt opt derde velt: want dye swarte ouwe in syn recht velt of setel soe wort hi gheset aen dye rechterhant des coninx, ende die witte aen dye luchter side.

Sy en hieten niet wit of swart te wesen van haer selfs wegghen, mer van dat velt of plaets wegghen daer si op staen ¹⁾. Dye rechter ouwe dye swart is. als hi wt reijst aen di rechterhant soe springhet hi ende set hem voerden *ackerman* in een ydel ende swart velt. Mer die luchter ouwe die heeft twe voortghanghen ²⁾. dat een ter rechter side totten witten spaci. dat ander ter luchter side tottie ydel spacie ende wit velt: Ende alsoe voort van dat derde velt int derde ghaen si, houden altyt hoer eygen plaetsen. dat is die swarte ouwe syn swarte velden ende die witte ouwe syn witte spacen alsoe voortghaende altyt tot in den hooch.

Myn alre liefste, dese ouwe die op en neder wandelen: dye beteykenen den wysen van die werelt dye drie dinghen hebben. - verstant - reden - ende crachte. Dese soudon si opwaerts leyden tot god met wercken des barmherticheits. Mer (god betert) het waer wel tyt. si loopen al nederwerts ouermits schone praet ende menschelicke bedrieghinghe. ende si loopen ter siden wt tottenhoeck mit drie punten of velden - dat beteykent den ghulsighen die alle daghe lopen tot overtallicheit van eten ende drincken. den rouers ende dieuen: die

1) Dit geldt boven ook omtrend den witten en zwarten *roch*.

2) Beide ouden hebben twee „uitgangen.” Of moet hier aan de Ströbecker opstelling gedacht worden?

sonder oorlof nemen ende stelen dat hem niet toe en behoort. ende den houaerdighen die daer glorie hebben hem verheffen in hoer wijsheijt scoenheyt ende ryedom. Dese altesamen lopen ter siden ende van den rechten wech. Ende daerom so warden si ten lesten van den coninc dat is die duuel gheroeft en ghegrepen ende naarder rechter iustici ende oordeel goods in der hellen gheworpen.

Dat derde gheslacht van menschen daer men mede speelt. synde *ridders*, daervan dat die rechte ridder is wit ende die lufter swart. Die witte ridder heuet drie voertghanghen vandaer hi in syn eyghen stede staet. Die eerste voertghanck of spronck is ter rechter side int swarte velt voer den *ackerman* - die anderde int swarte ende ydel spaci voer den *wollemaker* - dye derde ter lufter side in des *coopmans* stede. Mer soe wanneer hi totten coninck wart gheset. so mach hi ses viercant wandelen. ende soe wanneer hi gheset wort int middel, acht. Dierghelyk is vanden lufteren ridder. want soe wanneer dat die rechter ten coninc waert springhet ende die lufter oeck derwaerts - soe staet die een voer den coninck als rechterside: en die ander voer die coninginne als lufter side.

Myn alre liefste, also sellen oec die ridderen die te stride trecken ende te velde reysen vroom ende sterc wesen int vechten ende den coninc in manier van een croen begorden omlopen ende bescermen want wy syn al te samen ridders. ende moeten tieghen den duuel stryden int velt deser werlt: ende bescermen den coninck onse siel - want onse wederpertye is seer starck ende stout int aenvechten: temptierende - alsoe quaet radende - nochtan soe is hi seer cranc te winnen alsoe veer als wi willen. want sonder ons consent en kan hy van ons gheen victorie crighen. Daerom so wederstaet

hem vryelick ende stoutelick myt cracht sonder ontsich. Het is waer ende gheboert dicwyl dat vrome ende besochte ridders int eerste als si die wapenen nemen ende aendoen dat si beuen - bleeck van verwen. of ter noesen bloeden - dat een teyken is meer van vromicheyt den schande want het is gelooflick dat die gheen die int beginsel van die stryt mit anxt beroert wart dat dye selue als hy in die stryt is veel volstandiger vecht ende niet en wyct of den rugghe keert - omdat die vreeze des doods van hem tieghenwoordelick voerzien is want natuerlick so vreeset een ygelick den toecomenden doot: Och of dit alleen waer vreesen van den ewighen doot. Daerom soe sal ende moet een yghelick vroom ridder kersten mensch sonder enich ontsich aentrecken dye wapenen des heylighen gheloofs - ende den scilt der goede wercken ende stryden vromelick opdat hi mach ontgaen den anderen doot - dat is den ewighen doot - hier striden de victorie hebben - van welcken doot Boetius seght. Ghi legghet certeyn sonder weten ende voersichticheyt den anderen doot wachtende die u blivet. Deze ridderen soe wanneer si na die aenvechtinghe tottie eijnde comen ghelyck die hart ende moet ghegrepen hebben soe beuechten si acht velden: of spatien, viercanten. ende steken haer vianden die si vinden onder die voet. Also ist van allen menschen dye van hem seluen cleyn beuoelinghe heeft ende nyewarts in en verheft, dye sal daernaer cracht ende moet gripen ende springen tot alle achte viercanten, dat syn dye achte salicheden synre sielen, want alle diegene die hem vootmoedigen selle verheuen worden.

Dat vierde gheslacht of manier van menschen int spel syn ende is dat ghemeen volck *pedoenen* of *vinnen*. dese hebben alle gader een voortganc. want wt dat parck daer si in staen moghen si ten eersten springhen of

goen totten derde perc ¹⁾ omdat si versekert staen onder des conincs palen, mer soe wanneer dat si wt des coninx palen of eynde syn soe en moghen si niet dan een velt teffens gaen. ende dat altyt recht wt. Ende si en keren nymmermeer weder den seluen weg, dat is recht wt, omdat si altyt arbeyden sullen voerwaert te rechten ende te winnen opdat die edele sullen moghen bliuen ende bescermt in haer waerdicheyt. Ist dan alsoe dat si doer bescerminghe van den edelen gheholpen warden dat si moghen comen ten eynde tottie setelen der edelen haere vianden: soe vercrigen si overmits vromicheyt ende doeghden dat die *coninginne* ghegont ende gegheuen is wt graci. Het is nu te weten dat soe wanneer dese voetganghers, vinnen, rechtwt op clymmen ende enighē edel of hoers ghelyc van den vianden vinden: ende dat ter hooch an die rechter of lufter side. soe moghen si den vanghen ende doden, mer nymmermeer soe en mach dye vinne wt die rechte linie gaen aen die rechter side of an die lufter side. *dan als si coninginne geworden is.*

Myn alre liefste, dese *pedoenen*, *voetghanghers*, betykenen den gemeynen volc bouen welc dat coningen, edele ende ander machtighe gheset ende geordineert syn om te regieren: deese, als si haer officien na den wetten koren ende reden niet exarceren pleghen, so verliesen sy dye crachten ende waerdicheyt van haer edelheyt ende warden naden werck ende condicien onedel, want wi syn al van enen vader gheboren nade siel god. na die lichaem adam. Onder welck alle dye ghene die verciert syn mit doechden die moghen mit reden wel hieten coninghen ende edel te syn. Nadat men in een ghemeyne vaercelic woort seyt. Die alleen is edel die

1) d. w. z. tot het derde veld van hun standplaats af gerekend.

hem syn doechde edel maect. Ende dit bewyst ons dese lope vanden vinnen, den ghemeynen volc, want soe wanneer dat dye simpel ondersaten leuen by goeden rade van onderscheidinghe wyse biechtvaders ende harders ende doer ghehoorsamichheijt van die gheboden goods: ende des heyligen kercks den rechten wech gaen, soe ist wel reden ende oock dye wille goods. dattet lot op hem valt: te werden ende te hieten coninghen ende edele, overmits volmaectheyt hoors leuens. Daerom soe en sal nyemant den simpelen ende onnoselen menschen versmaden: want wi vinden ende lesen dat si ghecommen ende gheresen syn ouermits hoer doechden totten alre meesten staet: Keyser of paeus te worden. Van den paeusen sien wi noch daghelicx dat si dicke in haer ionghen daghen ende daernae brootbidders gheweest syn: ende ghedient hebben. die daernae ouermits doechdelike konsten verheuen werden tot canonicen - pastoren - biscopen: Cardinalen ende paeussen. Hiervan leest men een exempel:

Hoedat een was die Arius hiete. een seer ryc coninck van Indien. mer wreet ende quaet: Als dese quam tot Apollinis des afgods herberghe of tempel. Hi was seer opgeblasen in hemseluen houaerdigh. ende vraechde of yemant op ter aerden saligher waer dan hij: soe wort hem uten beelde des afgods antwoord ghegheuen dat Agalaus veel saligher was dan hy. Dese Agalaus was arm van goede, mer ryc van moede, want hi is out van daghen, ende verby syn lant en reyst hi nymmermeer iaghen. Merct hier hoe dat Apollo meer prijsset ende salicher gheluckigher hiet te wesen dat seker rustelick lanthuys van Agalaus dan den drouighen pallaes conincryck vol sorglien. den sael vol costelickheijts van Ario. Want sekerlick ist also dat god affirmeert in allen scriften: veel ghenoechliker ende saliger is raeu bonen te

eten ende ghesont te syn. dan harsten ende hoenderen sieck te syn. want raeubonen maeckt ghesonden hongher soet: mer 't is al bitter wat men den siecken doet. Ende als die heylyghe propheet dauid seyt in den boeck der salmen, den souter. Een weynigh is beeter ende saligher den rechtuaerdighen dan veel ryckdom den sondaren. Dyt heeft Apollo bewysset oeck in syn antwoord te gheuen. Indien dat hy den armen Agalaum. die hem myt syn weynigh acker liet ghenoeghen. ende leefde doechdelick ende vreedelick. loofde ende prees bouen den ouervloedighen rijcken houaerdighen coninck Ario. want hoechheyte ende rijckdom en mach men niet wel besitten ende hebben sonder last, onvreede. ende groote sorchvoudichheyte: Hierwt moghen wij mercken ende verstaen. Hoe dat die mensche van gheboorten lagher is. ende in doechden hoogher. alsoe veel te meer is hy glorioos ende van inere prys. Dit betoonde op een tyt een wys iongheling die gheleert was ende uter scholen doctoer ghemaect quam. hem wort verweten van een doorslach die van edel coemst was mer syn vaderlick ende moederlick erf mit dobbelen: droncken drincken ende hueren te iagen overgebrocht hadde. hoe dat syn moeder ende vader ende alle syn gheslacht brootsacken waren. Die jonghe doctoer antworde wyslick aldus: O iongheling sot ende dom sonder verstant, verstaet wel wat ick segghe te hant, u gheslachte sal met u scandelick vergaen, mer dat myn sal myt myn rijzen ende krijghen een eerlicke naem. Virgilius gheboren wt Lombardien in dye stat van Mantua was ghecome van simpele slechte ouders nochtan seer groot in doechdelicke konsten die oppersten van den poëten. Op een tyt wort hem verweten. dat hi van een griecx poëte Omerus ghehieten syn vaerssen nam. Virgilius antwoorde. Het is eer ende van grooten crachten te ge-

schien, te nemen dat swaert van Harcules siden, of syn kodde ute hant: Hierwt nu neemt al sulck verstant, datmen den armen niet en sal versmaden, als god wil mach hy se beraden.

Die vyfste die in dit scaec spel speelt dat is ende wort ghenoomt die *coninghinne*, wier voortghanck is van dat wit int swaert [?] ende si wort gheset biden coninck. ende soe wanneer dat si scheyt van den coninck so wort si geuanghen. Welke coninghinne so wanneer si verroert is van haer eyghe swarte velt. daer si eerst gheset wort. so en mach si niet voertgaen dan van dat een viercant int ander. ende dat hoockwijs: waer si voorwaert of afterwaerts gaet: of waer si vanghet of oeck gheuanghet wort. Mer hyer mocht men mit reden wel vraghen. waerom dat die coninghinne wort gheuoert ende reyst mede int velt te stryden indien dattie condici van die vrouwe broosch ende cranck is. oock soe syn si niet bequaem om te steken, noch mitten booch. noch mitten swaerde. mer si syn daer toe den mannen hinderlick ende beroouers der manliker craften. Hier mocht men op antwoorden wouden wi dat weten. hoe dat ghehouden wort die manier van dien lande daer die vrouwen medevaren ten stride: Ende als die mannen te stryde varen soe worden die vrouwen mitten heelen huisghesin ghebrocht in castelen. sloten. of tenten. want aldus doen die Tartaren. Mer nochtan soe willen wi op deser vraghen aldusdanigen antwoord gheuen. Dat dit ghedaen is om solaes des coninx ende om te thoonen dye liefst soe ist aldus gheordineert ende voersien dat die coninghinne volghen souden den coninck.

Myn alre liefste, by deze coninghinne verstaen wi onse siel die doer den wech der goede wercken ghemaect ende gheset sal worden bi den coninck als een coninghinne. Deze coninghinne is swart ende wit. Wit over

mits god diese ghemaect heeft. ouermits die heylighe doopsel datse ghewasschen heeft van die erfzonde. of ouermits dat berou ende biecht mit absolutie ende waerachtighe wille ende opzet te voldoen voer dye sonden. ouermits penitenci des lichaems soe verwandelt die besmette siel in alsulcker witticheyt dat sie claere sal wesen seuenwerf dan die sonne want dye sonne sal na dat oordel goods seuenwerf claerre wesen dan si nu is ende dye mensce in siel en lichaem gheglorificeert sal noch seuenwerf claerre syn dan dye sonne dan sal wesen. Mer die siel, dese coninghinne, wort nu swart ouermits dat slic ende roest der sonden. Dese coninghinne sal biden coninck staen. ende ist dat si dat niet en doet: soe werts i ghevanghen ende vercracht. Want die siel is ons daerom inghestortet int lichaem opdat doer ons vercrighinghe ende behoudinghe veruolt soudē worden in den hemel die ydel steden ende setelen doer lucifer mit syn cluft ende medeghesellen wt ghevallen is daer si als een coninghinne des ewighen levens ende glori sal worden gheset. Mer soe wanneer dat si vanden coninck scheyt onder wiens bewarinc dat si beschermt wert ende besorcht soe wort si ghevangen. ende om dootlike sonden soe wart si ter hellen ghesleept ende gheslaghen ende in die eeuwighē pyn ghesonten sonder verlossinghe. Ende al ist dat dese coninghinne dat is dese siel van buten niet stryden en can. si mach den lichaem van binnen raet geuen nochtan. want die siel sal den lichaem stieren in den rechten wech ghelyck een man den paerde doet daer hi op zit. Men wijt den paerde niet al rydet in een onrechten wech. mer den man die daer op sit. Also en sal oec god den paerde dat lichaem nyet principaliken beschuldighen dattet uten weghe der warachtigher liefden ghewandelt heeft. mer die siel want die siel is de man die opt paert sit die

den lichaem sal onderwysen ende leeren wandelen in doeghden alsoe dat si die gheboden gods niet ouer entrede ende onse moeder der heyliche kercke ghehoorsaem si. Ende si moet recht wt gaen van die een doecht in die ander. Hierom soe en sal die coninginne int scaecbert ene verlanghe ganc hebben sonder springhen ende bliuen binnen haer eyghen palen. Daervan hebben wi een merkelike leerende exempel int oude testament van Dyna Jacobs dochter die haer reynicheyt behilde soe langhe als si bleef in den huyze van horen broederen mer terstont alsoe gheringhe als si daer wt ginc om ander coninckryken vercierdelick te besien so wort si van sichens soen vercracht ende besmet want seneca seyt: dat die vrouwen of maechden. dye een quaet aensicht hebben. dat is die cierlick wtwendelick hem toe maken. ende mitten oghen spelen. die syn vanden lichte slaghe want hem en ghebrect niet den quaden wille om te misdoen mer alleen dye besmetter vercrachter nz laet of die man plaets ofstont[?]. Hierin als solinas seyt gaen die wiuen vrouwen of maechden: den beesten te bouen. veel soberer wesende dan dye menschen: want dye abstinieren hem altyt sonderling die wyfgens. dan alsse sieck syn: ende daertoe vandie natuer gedwonghen worden mer leyders dye maechden of wiuen arbeiden mit oghen. abytt. ende merken. den slapende onsuer te verwecken. Daerom sullen si een swarte bedroefde faci ende oghen thoonen tot allen mannen opdat si niet vervolghet en worden vanden onkuurschen menschen ende ghebrocht tot onsuerheyt: ende groote schande. want het is een ghemeen vaers, dat die dwaesen meinen al waers, ende oeck ist waer dat oech gheft wt, sowat een mensch int harte huut. Wilde dan worden een coninghinne in den hemel hier bouen, soe en scheyt, niet vanden coninck v man, want

anders sal hi v berouen, v witticheyt, die bose tiran, die syn ghesellen leert ende seyt, dat si altyt sullen houden en al wat si segghen si syn bereyt, v wille te doen altyt nochtant, want soe wie schoon is wil syn ghebeden: niet laet of leght optie leden. Dit is altesamen des duuels raet, dye dye coninghinne begheert te doden, mer wilde crighen ewighe baet, so hout ons heren thien gheboden, ende schuwte die werelt siin venyn, dit is den besten rade myn.

Die seste die in dit scaecspel horen ende spelen. dat syn ende worden ghehieten *coninghen*, want die coninck is boven alle dye ander ende dat bewyst dye natuer sijns roerings ende voertganc want indien dat hi sittet int vierste witte velt of viercant hoewel dat hi swart is. soe heeft hy aen dye rechterside int witte velt den ridder ende den rock int swarte. Ende aen die lufterside hout hi contrari steeden. mer want dye coninck alsoe dat gheseyt is. heuet ende hout bouen allen heerlickheyt: soe en betaemtet nyet dat hy veer dwalen sal van den setel syns rycks. Ende daer om soe wanneer dat hi hem beghint te porren van syn wit velt so volcht hi die natuer der *rocken* an die rechter ende lufter side also nochtans dat hi an die lufter side hem niet sette en mach int swarte pleck [b8] biden rock int wit velt. mer hi mach hem setten int witte velt [g8] bitdden seluen rock die int viercant van den hoeck staet: daer dye *bewarers vander stede* gheset sijn. Ende daerin syn voertganc heeft hy die natuer vanden *ridder*. mer niettemin dese twee voertganghen vercrighet hy in die naem des *coninginnen*.

Myn alre liefste kind, dese coninc is onse lieue heer Jhesus Christus die een coninc is alre coninghen ende een heer alre heren in den hemel ende inder aerden. Ende dat bewyset merkelic dye natuer van sijn ver-

roeren ende voertganc. Want so wanneer dat hij reyset beroert of voortgaet. soe volghen hem als horen heer den coninc alle die koren der heiligher enghelen die hem altyd eerwaerdicheyt bewysen ende godlic lof geuen. Dese coninc heeft bi hem den roc ende anderen die daer behoren te wesen ende hi heeft macht recht wt oueral te gaen ende hoer alren velden of plaetsen te besitten. Als Daudid betoghet ende merkelic bethoont int boeck der salmen in den souter segghende aldus. Ist dat ick op clim in den hemel du biste daer. o lieue heer ouermits dyn glori. blieue ick hier inder aerden du biste bi mi ouermits dyn barmhartighe graci. ende clim ick neder ter helle ick vinde u oeck daer. ouermits u godlike iustici. ghy hebt macht oueral: te comen ende te wesen. ende daerom so en isser niemant so machlich soe subtyl of soe loos dye u handen ontvlyen mach. Hyer om soe syn si dwaes die meynen dat u yet is verhoolt. of dat ghi ergens niet en syt. alst wel schynt aen haer wercken die si int heymelick in u tyeghenwoordicheyt dorten doen dye si hem scamen soudon enyghen menschen te laten sien of weten. Ont-hout dyt wel wilde niet dwalen. god siettet algi moetet betalen. Daerom soe laet te maken die helle. dan daer ghi wel wilt wesen gheselle. Ende bliuen aldaer ewich is lanck. dat swaerlyck singhen der duuelen sang: Ver-maledyt: etcetera. Dese coninck daertoe leyt syn *coninghinne* mit hem. Dat is die barmhertighe goeder-tieren moeder ende maecht: onse heylighe vrouwe sint Maria: In wiens stede hi doer een voortganc des bermherticheijts totten ghemeynen volck den vinnen. dat is totten menschen die hier in die werelt leven. Waervan dat hi den gloriosen soeten naem ghecreghen heeft dat hi van den propheet en dye heylighe schriften daer hi betughet wort. Ende ghehieten te wesen een vader

der barmhartichheit ende een god van allen consolacien. die allen bedructe herten troost ende nyemant onghetroost van u en laet scheijden die u waerachtelyck aenroepen. want als david in syn persoen sprekt totten ellendigen bedructen herten aldus. Mit hem bin ick in tribulacien ick sal hem daer wt verlossen ouermits graci. daertoe begauen ouermits glori. Dit heeft hi van beghinsel wel bewesen. want doe niemant den mensch helpen noch verlossen en mochte noch enghelen noch heylighen so is dese barmhertighe coninc selue wt ghereyst van syn hoge setel int velt deser werelt daer niet en is dan liden ende striden opdat hi alle dat ghetal dan syn volc syn huysgesin verlossen soude van des duuels handen waerom dat hi onsprekelike veel ghedaen heeft ende gheleden als gy wel moghet denken van beghin ten eynde toe dat is van der couder schuren ende harde cribbe tot dat men sach sijn bloete ribbe opten berch van calvarien ghenagelt ant cruys. Ic bid u nu gaet hier mede thuys. en looft den here tot allen tyden, so sal hi ons tesamen verbliden.

Het bewijs voor de bekendheid van het schaakspel in Nederland tijdens de middeleeuwen, ligt zonder de minste tegenspraak in de meegedeelde litteratuur, in het bestaan der schaaktaal. Maar met dat al hebben we noch geen spoor van eenige schaaklitteratuur in den eigenlijken zin des woords aangetroffen. Leerboeken in den tegenwoordigen trant bestonden voor het oude schaakspel in 't geheel niet, want van schaaktheorie kon eerst sprake zijn na de invoering van de nieuwe figuren dame en raadsheer (courier), zooals dan ook Lucena (Salamanca 1497) naar de eerste het nieuwe spel *de la dama* en het oude stuk noch *alferezza* noemt. Men hield zich in het oude spel bijna uitsluitend bezig met problemen (schaakraadsels), die o. a. in

1283 door of voor koning Alfonso X. uit het arabiesch vertaald en omstreeks 1300 in latijnsche, pikardische, anglo-normandische en duitsche codices verbreid werden. In zulk een nederrijnsch handschrift der 14de eeuw heeten de stukken in de diagrammen: *rex*, *fergia*, *alphinus*, *miles*, *pedo*; en in de oplossingen: *koning*, *koninginne*, *alde*, *ritter* en *vende* (ons vent)? In ons dialect evenwel is geen enkel handschrift ontdekt, zoodat onze adel óf véel minder geschaakt heeft (ik bedoel natuurlijk geen vrouwen maar met poppetjes) dan de buitenlandsche, óf zich van vreemde handschriften moet bediend hebben. Zoo staan bijv. op den band van een pergamenten codex (met een uittreksel van het groote probleemwerk des lombardiërs Nicholas de Saint Nicholaï) in de boekerij te Brussel (n° 10,502) van voren de woorden: *Livre du jeu des eschetz*, van achteren: *e || Ce seru moy || nassou*. Waarschijnlijk heeft de codex aan den graaf van Nassau, c. 1485 eersten kamerheer des aartshertogs Maximiliaan van Oostenrijk, toebehoord.

Voor pozitief hollandsch schaakspel moeten we derhalve omzien naar andere bronnen. Ik heb mij tot dien einde aan onzen geschiedkenner prof. R. Fruin te Leiden gewend, die mij met reeds dikwijls gewaardeerde voorkomendheid heeft geandwoord: »Het doet mij leed, dat ik nooit bijzondere rekening heb gehouden van wat er in oude keuren of kronieken omtrent het schaakspel mag voorkomen, en dat ik u dus zeer gebrekkig dienaangaande kan inlichten. — Ik kan mij niet herinneren ooit eenig verbod van het schaakspel te hebben aange troffen en, mij dunkt, ik zou het niet vergeten zijn indien ik het werkelijk had ontmoet, Daarentegen worden dobbelen en kwaken en andere soortgelijke spelen in de keuren van bijna iedere stad van Holland vroeger

of later verboden. Zulk een verbod is dat van Amsterdam 1395, waarvan Schotel (t a. p.) gewaagt. Wilt ge een aantal verboden spelen leeren kennen, zie dan de keurboeken der stad Leiden (uitgegeven door Dr. Hamaker in 1873) bl. 118, maar ook daar is van schaken geen spraak. In de rekeningen der Hollandsche Graven, die op het Rijksarchief worden bewaard, wordt niet zelden aanteekening gevonden van sommen met het spel gewonnen of verloren. Doorgaans is dat dubbelspel. Enkele malen echter kaartspel of kaartspel of schaakspel. Tot mijn spijt heb ik geen aanteekening gehouden der plaatsen, waar van dit laatste gewag wordt gemaakt. Ik kan u slechts uit de Lange van Wijngaerden, *de Heeren en Stad van der Goude*, deel I bl. 577 (vgl. pp 129, 571, 572), één post van zulk een rekening noemen:

(Anno 1368). Item die mijn here [Jan van Blois] *verscakede* jeghens Cralen den piper, 3 oude scilden ¹⁾.

Dit en andere berichten, die ik u niet zoo stellig kan opgeven, bewijzen althans dat in de 14e eeuw het schaakspel hier te lande bekend was en geoefend werd."

In den *Navorscher* van het jaar 1861 (XI) p. 108 vroeg Colonna: »Bevatten onze oude keuren of andere

1) Dl. II. p. 24 teekent de auteur op den naam Claes Schaken (vgl. het zeeuwsche Schakersloet) aan: „Ik vind omtrent het jaar 1400 een voerman Scaak, die de stad bediende, van wien de stalhouderij *het schaakbord* op den kleiweg den naam zal hebben bekomen" [?]. Een andere speelpost staat bij Mr. G. van Hasselt, *Roosendaal* (Arnhem 1808, p. 287, Rekening van Goer over 143~): „Myns Heeren gen. [de Hertog namelijk] in syn hant gedaen in gen. zoner to Gelre, doe myn Heere van Moirss daer was, ende syne gen. tegen myn Joncker van Ghemen *Schaeckten* VIII. Wilhelmus schilden en daernaet to Buren, doe syne gen. laitsten dair waren VI. Ryngs gln per Holthusen in profesto Martini per Luyken II. Ryngs glu, ten R. doe syne gen. tegen Henricus *schaeckten*."

verordeningen iets omtrent het schaakspel tot verbod of verlof? Buitenslands was dit wel het geval, zie b. v. Nanning, *Monum. Monast.* 28, en *Monum. Boica*, VII. 238." Mr. J. Soutendam antwoordde daarop p. 259: In een *Keurboek* der stad Delft, het oudste dat daar op het archief nog aanwezig is, zonder data, maar zeer waarschijnlijk van de eerste helft der XV eeuw, lees ik bl. 61, onder de rubriek: *Van geoirlofde ende verbooden speeln*, het volgende: »Schout, Schepenen ende Raide der steede van Delft hebben by advijse vanden burgemeesteren gekoert ende doen verbieden, dat niemande eenich spul en sal moeten hantieren ofte pleegen daer alleen avontuere inne geleegeen is sonder subtilicheyt des verstants, als dubbelen, potreinen, minquen (zie Bley swijck, *Delft*, bl. 656, die muquen leest), quinque, passen ende diergelijcke, staende alleen inden avontuer. Maar wel daer verstant ende die sinne meede veele toe helpen, als *scaecken*, quaerten, trouven, mit scijven te verkeerren, ticktacken ende andere gelijcke speelen, zoe verre de selve speelen geschien bijden gheenen, die haer selfs goet hebben ende omme een maetich gelach te maicken nae conditie vanden speelres." Colonna vergelijkte verder Van Wijn, *Historische Avondstonden*, bl. 103 volgg. en het artikel van den heer Rammelman Elsevier, in den *Algem. Konst- en Letterbode* 1861, n°. 10 bl. 74 volgg. op het einde, hetwelk echter op het buitenland betrekking heeft.

Ik weet hier alleen noch bijtevoegen, dat zich in het muzeüm van zeldzaamheden in het Mauritshuis te 's Gravenhage een ivoren plaat uit de 14de eeuw bevindt, in vlak reliëf gesneden: een edelman en vrouw (hij met een valk op de vuist) zitten te spelen aan een . . . bord met figuren, die geen beeldjes voorstellen maar rechte blokken. (Die rechtopstaande stukken, ook in de

handschriften niet zeer duidelijk te onderscheiden, moeten echter zonder twijfel het schaakspel voorstellen. Ook om het aantal ruiten op het bord bekreunde men zich weinig: men *schakeerde* en dat was genoeg; men telde ze evenmin als in de oude heraldiek de bladeren of de franjes.) In hetzelfde muzeüm zijn noch 32 zeer mooie stukken van 't schaakspel, palmhout en zwart hout: soldaten, tamboers, piekeniers; koning in volle harnas en strijdbijl, koningin ook te paard; voords noch ruiters en dan twee stukken verbeeldende een man op den grond kruipende, terwijl op zijn rug een aap zit, die met een potlepel hem wil geven op zijn partes posteriores, waarvan hij de hemdslip oplicht. Dit (denkelijk duitsch werk) is zeker uit de eerste 25 jaren van 1500, te oordeelen naar de kleedij, welke als die van Durers figuren is ¹⁾. Op een dergelijk hollandsch kunstwerk van later tijd komen we in 't vervolg terug ²⁾.

1) Vriendelijke meedeeling van mr. C. Vosmaer.

2) Dr. G. D. J. Schotel, Het maatschappelijk leven onzer vaderen in de 17. eeuw (Haarlem 1868, p. 121). Het hoofdstuk X: *Schaken en dammen* (pp. 114—25) herhaalt een oude vergissing des schrijvers: „Ook onze hollandsche graven, vooral uit het bourgondische huis, speelden schaak, en van dien tijd (is) het *Boeck der Schaeckspelen der Graven van Hollandt*, waarvan Boxhorn een uittreksel geeft.” Dit bericht komt ook voor in het Mengelwerk der *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1831 pp. 722—26 (cf. *Vad. Lett.* Jan. 1839; P. Schull en A. van der Hoop, *Bijdragen tot boek- en menschenkennis*, 1833, II. Mengelwerk, p. 85), maar I. J. Nepveu v. A. heeft zeer juist daartegen opgemerkt (*Algemeene Konst- en Letterbode*, 1860 pp. 413, 422: Het schaakspel in Nederland, tot het einde der XVIe eeuw): „Het door den Heer Schotel uit Boxhorn bijgebragte... kan niet als ten deze dienende worden aangemerkt. Wel leest men in het *Tonneel van Hollandt*, bl. 59, van een uittreksel uit een ouden boek ghenaemt: Het boeck der Schaeckspelen der Graven van Hollandt; intusschen betreft het door B. bedoelde boek, volgens den oorspronkelijken latijnschen tekst, geenszins het *Shahiludium*...; de schrijver gewaagde van een excerptum ex *Codice Hastiludiorum Comitum Hollandiae*, of het *Register der Toernooyen* van

Niet te vergeefs ook heb ik mijn thema genoemd ter gelegenheid van een bezoek bij den heer Frederiks te Zutphen. Met een gelukkige speurgaaf toegerust, wist hij mij al spoedig twee merkwaardige plaatsen aantewijzen: Itom dat *schaeckbret* mit *schueck* ende wortafelspiel *as half golt ende silver* ¹⁾). Hier hebben we derhalve een edel metalen schaakspel, blijkends inventaris van het jaar 1447 aan hertog Adolf van Gelder toebehoorende, deugdelijk in handen! »Hy hadt,» merkt v. Hasselt p. 196—97 aan, »ook een van minder soort, in 1440 van Fyken van Bourbon een *beynen* (beenen, botten) *Schaeckspoel* voor *ii gl.* (dit waren de stukken) *ende een nye Bret* (nieuw schaakbord) *myt enen Ryn-gesken* [met een ring om het aantehangen] voor *xxviii kr.* (*Tolnboek v. Lobede v. d. j.*) gekogt. Zulk een Bord wierdt in een zak bewaard. *Eynen lenen sacke tollen*

onze oude Graven.” Maar Nepveu fantazeert t. a. p. zelf in vrij sterke mate: hij plaatst een hebreuwsch werk, dat c. 1625 geschreven werd, naar de 18. eeuw en leidt dan uit dit anakronisme af „dat de thans gewone speelwijze ook toen reeds bestond;” hij laat Filip Willem, den broeder van prins Willem I, die voorzeker 1567—1595 in Spanje geschaakt kán hebben (zooals van Wijn op Wagenaar aanteekeent), ook te Parijs met Greco spelen, ofschoon de beroemde kalabrees er eerst lang na den dood des prinsen aankwam; hij eindigt zijn opstel met de volgende kolossale dwaasheid: „Wie was de eerste schaakspeler in Nederland?... De Karolingers waren Nederlanders en ons vaderland, aan hun gezag onderworpen zijnde, kan men Karel den Groote [vgl. Gaillard, Karel de Gr., II. pp. 76 78], tot nadere aanwijzing, beschouwen als den eersten Nederlandschen schaakspeler te Nijmegen? op het Valkhof?) doch wie volgde na hem?” — We zullen er de notulen van het nimweegsche schaakgezelschap *Strijdt met beleid* eens op nazien.

1) G. van Hasselt's *Bydragen voor d' oude geldersche maaltyden*, Arnhem 1805, p. 19. Aldaar p. 15: *Dit Boeck is van den Clynode myners gnedigen Heere Hertogen van Gelre ende van Gulich ende Greve van Zutphen toebehoerende, geschreven in den Jaere onss Heeren duisent vier hondert seven ende viertich op sente Valentyns dach.*”

Schaeckspoele koste in 1467 ii vl. (J. v. d. Holt *Koikenb.* v. d. j.). Hertog Arnold speelde misschien op een van die Schaakborden, toen hy van zynen rampzaligen zoon gevangen genomen wierdt." Ja »misschien." Zooals ook Frank van Borselen te Rupelmonde schaakte, toen hem zijn doodvonnis werd aangezegd en, zooals we weldra zullen zien, het schaakspel steeds bij voorkeur door doodskandidaten gepleegd werd. Een probleem zou een zeer geschikt »galgenmaal" kunnen zijn.

Met een enkel woord dient hier noch aangestipt te worden, dat men de geschakeerde wapenschilden der middeleeuwsche heraldiek, geschakeerde balken, kruisen, en andere zinnebeelden, dikwijls uit onkunde met het schaakspel in verband heeft gebracht. De oude adellijke wapens hebben alleen dan iets met het schaakspel te doen, wanneer zij een wezendlijke schaakfiguur voeren, zooals dit in Spanje, Frankrijk, Engeland en Duitschland dikwijls het geval was. Vooral in de zoogenaamde sprekende wapens, die door de afbeelding van den roch een zinspeling op den daarmee overeenstemmenden naam des wapenbezitters (bijv. in Pruisen von Rochow) bevatten. Nederlandsche schaakwapens zijn mij echter niet bekend, want de zoogenaamde schaakborden (v. Montfoort bijvoorbeeld) bewijzen niets.

II.

HET NIEUWE SCHAAKSPEL.

Voor de 16de eeuw, het tijdperk der verbreiding van het nieuwe spel en der invoering van de rockade, zijn we weer zonder berichten. Wel schrijft Nepveu t. a. p. : »Hooft meldt (*Nederl. Hist.* I. p. m. 25) dat zeeker Spaansche Heer van voortreffelyken aadel, vindende den Prins van Oranje, dien van Gavere, en andren (te Gent in 1559 Oestmaendt) aan 't *schaakbert*, hen gevraagd hebbe, oft hun onderteekenaaren van zulk een verzoekschrift (tot vertrek van het Spaansche krijgsvolk) tijdt om spelen dacht?" Maar sedert Seneca (*Epist.* 106) den stoïcijnschen trek des ter dood veroordeelden Julius Canus, die het soldatenspel pleegde (*ludebat latrunculis*) toen de centurio de gevangenis betrad, teekende, heeft het verstandsspel den schrijvers een welkom beeld aan de hand gedaan, om de zielegrootheid hunner helden mee optecieren. Zoo wordt gewaagd van het schaakspel van Konradijn van Hohenstaufen, van den keurvorst Joh. Frederik van Saksen, toen zij 1268 en 1547 hun doodvonnis vernamen, maar kalm voortspeelden. Of, om noch een ander voorbeeld (1465) uit onze eigen geschiedenis aantevoeren: »Maar dit spel [met 't vrouwen-getimmer op het ys] is haest in treuren ver-

anderd. Want op den vierden dagh daer aan, die tot de wt-werkinge van het opper-schelm-stuck was voorbestemd, terwijl Adolf [van Gelder] met zijn neve Frederick van Egmond in 't *schaeckbert* zat en speelde, quam 'er een boode die hem ter zijden afriep ende in 't oor beet, dat die van Nymegen na het avondmael en den dans by de hand zouden wesen. Want zy schaemden haer noch quanzuys om zoo een vuyle daed te bedrijven in 't gesicht van de sonne en van de wereld. Adolf, als van geen ergh wetende, hervattede zijn spel" (A van Slichtenhorst, *Geldersse Geschiedenissen*, Arnhem 1653, p. 256 kol. 1). Hoewel op zichzelf niet onmogelijk, bewijzen zulke latere vertelsels voor de waarheid van het feit niets hoegenaamd. Nepveu schrijft verder: »Wagenaar zegt (*Vaderl. Hist.* X. p 503) van Prins Maurits dat het schaakspel een zijner geliefdste uitspanningen was, daar hij zich, als hij niet te velde was en vooral ten tijde van 't Bestand [derhalve 1609—21] dikwijls mede vermaakte ¹⁾, en Kok voegt er bij, dat zijne tegenpartij veelal was zekere Fransche kapitein de la Caze. Hij schijnt ook de gewone fout niet te hebben vermeden van gemelijkheid, wanneer het geluk (zoo gezegd) hem tegenliep, terwijl hij wel voldaan en vrolijk was, zoo dikwijls hij goed spel had. Opmerkelijk is het evenwel, dat de la Pise (*Tableau d'Orange* [1639], p. 807) wel van het *jeu de peaupe*, de *maillé* en de *piquet* waarmede Maurits zich bezig hield, gewaagt, doch van het schaakspel, naar het schijnt, niet ophaalt." Van Maurits hebben we echter voldoende zekerheid. Het bericht daaromtrent, mij

1) Mevr. Bosboom-Toussaint laat hem (*Delftsche Wonderdokter*, 1870) reeds 1595 te Delft met zijn broeder, den stadhouder van Friesland schaken. 't Kan niet schaden.

v. d. L.

vriendelijk meegedeeld door prof. Fruin, is bewaard door Aubery du Marrier in zijn *Memoires pour servir à l'histoire de Hollande*, en daar die uit de aantekeningen zijns vaders, den franschen gezant in den Haag put, is het een bericht van een ooggetuige. De plaats waar het op aankomt staat in de uitg. 1680 p. 202:

»Je l'ay veu... & souvent chez mon père... ou bien y venant jouer aux Echecs, jeu qui faisoit son principal divertissement, car pendant le Trêve, que la guerre ne l'occupait pas, il y jouoit souvent et recherchoit ceux qui le sçavoient. Il aimoit fort à cause de cela Mr. de la Caze, brave capitaine Béarnois, qui servoit dans les troupes de Hollande et qui jouoit fort bien. Ce Mr. de la Caze n'avoit point de revenu plus assuré que ce qu'il gagnoit au Prince à ce jeu: ne partant point d'ordinaire de chez luy qu'il n'eût neuf à dix écus d'or, ce qui luy valoit mieux que sa Compagnie. Ils n'en jouoient qu'un à chaque partie, sans jamais doubler, mais pour ne pas rébuter le Prince, la Caze de trois à quatre fois qu'ils jouoient, s'en laisoit gagner vne" 1).

Welk spel werd nu door den dapperen kapitein tegen den stadhouder gespeeld? Een verkorte fransche vertaling van het spaansche schaakwerk van Ruy Lopez

1) Schotel zegt t. a. p.: „Op den inventaris van Viglius van Zuichem [† 1577] komt voor: een ouden fluwelen borse, daer inne syn alle die stucken, daermede men spelt het spel van Mornifle of *schaecke*” Verder noemt hij, p. 121: Hopperus, Hessel [v. Meteren, *Ned. Hist.* III p. 181], Frederik Hendrik en Willem III onder de vorsten en edelen der 16^e en 17^e eeuw, die „hunne uren van uitspanning aan het schaakspel wijdden.” De onvermoeide geleerde had de beleefdheid, de verwijzingen van zijn adversaria voor mij afte schrijven, waar ik noch de volgende schaakplaatsen uit overneem: Antoine du Verdier, *Verscheyde Lessen* p. 187; Le Francq v. Berkhey, N. H. v. H. 1077; Bredero, *Moortje* p. 12; *Batavia Illustrata* 1009; Hoyne van Papendrecht I, 1, 238; v. d. Corput, II 650; *See- en Landreysen* V, 33—34.

(Alcala 1561, noch zonder rockade), werd eerst 1609 en 1615 te Parijs gedrukt, de omslachtige duitsche bewerking door den hertog van Brunswijk (pseudonym Gustavus, anagram van Augustus, Selenus, vergrieksching van Luneburg, *luna*, *selene*) verscheen eerst in 1616 te Leipzig, en Greco was noch onbekend. M. a. woorden: hebben de heeren in hunne partijen reeds al dan niet gerockeerd? Daar deze zet in de tweede helft der 16e eeuw in Frankrijk bekend was en onze Béarner goed gespeeld schijnt te hebben, is het eerste geval het waarschijnlijkst.

De fransche invloed vertoont zich althands ook op de XXV. gravure in *Bellerophon, of Lust tot VVysheyd*, T' Amsterdam, By Dirck Pietersz. Boeck-verkooper op t' water in de witte Persse, Anno 1614. »'T is const te leven als de Dood comt,» luidt het opschrift van het 25te zinnebeeld, aangeduid door een vol schaakspel. De pionnen zijn musketiers, op de hoeken staan torens, de paarden zijn ruiters, koning en dame dragen kroon en scepter, de raadsheeren echter — de zotskap! We hebben hier derhalve den franschen *fou* voor ons, die tot in de laatste jaren de hollandsche schaakdiagrammen ontciert heeft. Ik wil niet beweren, dat de (engelsche) bisschoppelijke mijter een voldoende attriboot voor onzen raadsheer is, — integendeel: we behoorden een eigen figuur te hebben, — maar het zinnebeeld is toch zeker eigenaardiger voor een raadsheer dan een hansworstenkleeding. Vooral als men denkt aan de opmerking van Selenus, dat deze *Rathmänner* of *Trabanten* ook wel *Pfaffen* genoemd worden »vielleicht dahero... auf dasz der Spruch allhier auch wahr bleide:

Quicquid agit Mundus, Monachus vult esse Secundus:

Es mag Niemand was fahen an,

Der Pfaff will sein der ander Mann.

Dirk P. Pers begint zijn bijschrift met de regels:

Of ghy vertrouwt u kracht en vorstelijke hoven,
 Van *Schildknaap* en *Travant*, daer van ghy zijt omringht,
 (Int Conincklijke *Schaeck*), en *schiltwacht* daer en boven,
 Met *torens* vast beset: De dood doch alles dwingt.

In de herdrukken (Amsterdam 1681 en 1695 p. 42) werd het 16regelig bijschrift vermeerderd met een moralizacie: *Hoe het Schaeckspel seer aerdig by des Menschen leven wort geleken.*

Eerst geheel tegen het einde der 17de eeuw komen ten onzent de eerste schaakboeken van de pers, maar in den vorm van nadrukken van de fransche vertaling van het vermaarde schaakwerk van Gioachino Greco: *Le ieu des eschets; traduit de l'Italien de G. G. Calabrois*, het eerst verschenen te Parijs in 1669. De oudste nadruk verscheen 1696 in de *Divertissemens innocens* bij Adriaan Moetjens in den Haag, pp. 1—324: *Le Jeu des Echets du Calabrois*. Een tweede en volgende staan in *La plus nouvelle Académie universelle des Jeux*, Leyde 1711, 1721 »Chez Pierre van der Aa, Marchand Libraire, Imprimeur de la Ville et de l'Université, 1728 »A Amsterdam, Chez J. Covens & C. Mortier, Marchand-Libraires sur la Vygendam, Luik 1741, 1742 »A la Haye, Chez Fred. Henri Scheurleer, 1752 »A Amsterdam et A Leipzig, Chez Arkstée & Mertens, (ook met het adres A Londres 1752), naamloos Amsterdam 1758 en 1760. De (toenmaals echter reeds geheel verouderde) regels van het spel verschenen in het *Royal Jeu de l'Hombre et du Piquet*: 1703 en 1760 »A la Haye, Chez Jacob van Ellinckhuysen, Marchand Libraire dans le Halstraet, au Dauphin; 1735, 1736 »A Amsterdam, Chez Louis Foubert, Libraire au dessus de la Bourse, dans le Heremite Steeg." Na een korte en krachtige opflikking van eigen nacionaliteit begon men

zich vrijwillig bij Frankrijk intelijven en de werkelijke verfransching van 1795—1815 al spelend voortebereiden.

We moeten derhalve de hollandsche schaaktaal weer uit andere bronnen trachten te leeren kennen.

Vooreerst komt hier het beroemde maar vervelende *Examen de Ingenios para las ciencias*, in 1557 door Dr. Juan Huarte geschreven en in 1659 door Henryk Takama in 't hollandsch vertaald. (*Onderzoek der Byzondere Vernuftens eygentlijke Abelheen*) in aanmerking. De volgende plaatsen (pp. 213—14, 411—16, 431—33, 438—40, 444) hebben daar betrekking op het schaakspel.

»Het schaakspel betoondt booven alle andere zaakken het allermeeeste de hoedaanicheydt van iemandts inbeelding: Derhalven die daar eenige gaauwe streecken in uit werken kan, en tien of twaalef stukken braaf staag aan op het bort by een weet te houden, zal zeer gevaarlyk andere weetenschappen, en konsten die eygendtlijk haaren oorspronk uyt een treffelijk begrip, of geheugen neemen en goede voortgang kunnen doen, of in hem mosten twee of dry van die kragten gelijk in uytmunten, lijk dat te mets door wat wonders geschieden kan, volgens het geen wy daar van hier te vooren hebben uyt-gemerkt. Hadt (zeker) leering een zeer oovertreffelijk School Godts-geleerde wel verstaan, die ik wel eer gekendt heb, zou klaarlijk (een) twijfeling daar hy doe in was, begreepen en verstaan hebben. Dees die plegt dit spel dikwils met een van zijne huysgenooten te speelen: En door zijn te dikwils verliezen borst hy ten laatsten aldus uyt, wat lomp kompt my hier aan, die nog Latijn kan, nog geen reeden-kaavelende-konst verstaat, nog iets van de Godts-geleerdtheydt, met wat grootter moyten, en yver gy u daar in geoefendt hebt, en zult gy dit my dan dus elk een keer afwinnen,

die van S. Thomas en Schotus vol ben: Is het moochelijk dan dat gy gaauwer van vernuft zijt als ik ben: Dat en kan ik waarlijk niet gelooven, en lijkewel is het of de Duivel u die gaauwe streekken geleerd hadt. Maar al het wonder dat in dit werrek zat, was, dat dees huys-heer uytsteekkendt was van vernuft, dat hy S. Thomas, en Schotus haare diepste wijs-zinniche en wist te agter-haalen, maar dees byzondere inbeelding die tot het schaakken vereyst wierdt, dat gebrek hem, en die huys-genoot was hert, en rou van begrip, om door haar zoo diepe zinnen te kunnen booren, als mee van geheugen; maar was oover gaau in dit slag van inbeelding.

Die geen die het schaak-spel eerst bedagt heeft, voegden daar in de regte aftrek van den oorlogs oefening, want daar in worden vertoondt alderhande streekken, en bemerkingen die in krijgs-zaakken voor-vallen moo-gen, zonder de minste schier oover te slaan. En eeven als door geen Fortuyn by dat spel en is, nog die geen die windt niet gelukkig en mag genoemdt worden, nog die verliest ongelukkig. Zoo een Ooverste die oover-winner blijfdt, moet men wijs en gaau noemen, en die t' onder-raakt onbedagt, en bot, dog niet gelukkig, of ongelukkig; het eerst dat hy in dit spel ordonneerde was, dát als men een *koonink schaakte* ¹⁾, daar mee den ander zijn spel quijt was, daar door te verstaan geevende, dat al de kragten van een heyr-leeger al-te-maal hangen, en zitten in het hoofdt van die geene, die dat door zijn opperste bevel aanvoerd, en regeerd: En om dit klaar te bewijzen gaf hy de eene zoo veel

1) In den spaanschen tekst staat uitdrukkelijk: Lo primero que ordenó eneste juego fue, que en dando *mate* al Rey, etc. Bij den vertaler heeft *schaken* den zin van „vangen.”

stukken als den anderen, op dat, wie dit spel te verliezen quam, verstaan mogt dat het hem aan verstandt slegts hadt ontbroocken gehadt, en niet aan die Fortuyn. Dat nog klaarder is blykkende, zoo men bemerkt dat een braaf speelder, aan een ander van vry minder kennis, met de helft van zijn schijven [?] zal speelen; en zal hem nog lijkewel het spel af winnen. Hier op slaat dat zeggen van Vegeesius; Met minder tal volcx, en ongelijker kragten, hebben sommige ligtelijk oovervalen een anderen hoop, en door het treffelijk beleydt haarer Veldt-ooversten hebben zy meenigmaal aldus Fiktoory hevogen

Nog geboodt dit spels meester, dat de *voet-knegten* niet te rugge en mogten wijkken, om zoo de Ooversten te onder-regten dat hy eerst te deegen op zijn stuk zou letten, eer hy zijn volk aan de man voeren zou: Want steldt hy de zijne slegts hoops stoops los heene, is het beeter zy daar op de plaats blijven, als zy het veldt verlopen: Want een Soldaadt en moet niet weeten wat tijdt daar van vlugten, of aan vallen in den oorlog is, maar dat moet hy al-te maal op zijn Ooversten laten staan; dies moet hy zoo lang hy leefdt zijn post bewaaren, wil hy niet voor schelm daar uyt wijkken, of die verlopen. Hier-en-booven zoo stelden hy nog een andere wet, dat een *voet-ganger* die zeeven parken door was gekoomen, zonder hy gevangen wierdt, met een dobbele *dum* vercierdt zoude worden ¹⁾, waar naa hy voorder gaan mag waar het hem belieft, jaa mag zig aan *Kooninkx* zy vervoegen, lijk een vereedeldt, en vry-gevogte stuk. Waar door te verstaan wordt gegee-

1) Takama ontleent zijne uitdrukkingen blijkbaar aan het damspel. Het spaansch heeft veel beter: *que el peon que corriere siete casas, sin que le prendan, reciba nuevo ser de dama y pueda andar por donde quisiere, y assentarse junto al Rey, como pieça libertada y noble.*

ven, dat dit een zaak is die den oorlog wonder voorziet, en oover dappere Soldaaten maakt, datmen die heerlijkke beloondt die haar treffelijk gedraagen hebben, met eedeldommen, cijs-vryheen, en andere eerteykkenen; voornaamelijk nog, zoo die eer, en dat genot kompdt op haare naakoomelingen te versterven, dan zoo zullen zy haar nog veel kloekmoediger, en dapperder quijten: Weshalven Aristoteles zeydt, dat een mensch meer is agtende de standt, en het wel-vaaren van zijn stam, en geslagt, als zijn eygen leeven. Dat wist Saul zeer wel, als hy in zijn leeger af-roepen liet; Die die kaerel verslaagen zal hebben, zal den Koonink met groote schatten verrijcken; en hem zijn Dogter ten Houwelijk geeven; en zal zijn vaaderlijk huys cijs-vry in Israel maakken. Daar was een zeekker Hof in Spanjen, het welk slaagende op die uyt roep, ordonneerde, dat wat Soldaadt om zijne treffelijke daaden verdiendt hadt vijf honderdt maal soldy van zijnen Koonink getrokken te hebben (welke de grootste was die den oorlog iemandt toe-voegde) hy, met al zijne naakoomelingen voor altoos vry was van alle cijzen en schatten.

De Mooren (als zijnde oovergaauwe speelders van het schaak-spel) voegden de slegte Soldaaten daar in zeevenderley slag van soldy, volgens haare zeeve parken, die *Solduaten* of *voet-gangers* door mosten om *gedampdt* te worden [que sea dama], en alzo koomen die van enkele soldy tot dobbelde te verdienen, en van dobbelde tot dry dobbelde, tot zy tot zeeven-dobbelde koomen, volgens de braave daaden die daar ieder Soldaadt uytgereggt heeft. En draagdt hy zig zoo oovretreffelijk, dat hy in kort alle zeeven door kompdt, vereertmen die zeeven werf; en dieshalven noemen zy die de *zeevenvoudige Dam* [septenarios o mata siete!], die groote vryicheen hebben, eeven als de Spaanse Edellieden.

De reeden hier af is zeer klaar, volgens de naatuurlijke wijsgeerheydt; door dien daar geen werk ter weerdelt en is het geen door de menschen uytgewrogt wordt, 't geen yverig, en willig voortgaat, zonder daar genot in wordt gezien, daar een mensch daar toe door getrokken of beweegdt wordt: Het geen Aristoteles bewijst, in het geen de kragt van voort-teeling aangaat; en voort in al de anderen gaat het eeven eens alzoo. Het wit waar op de toorn-verwekkende kragt doet, hebben wy booven beweezen, dat de eere, en het genot is, en by gebrek van die gebreekt ook alle moedicheydt, en dapperheydt. Hier uyt zalmen nu kunnen verstaan, wat een wonderlijke beduydenis daar in die *Soldaat* zit in het Schaak-spel, die met dobbel *dam* [el hazer se dama el peon], vereerd wordt, door dien hy zeeven parken behoudens lijfs door is gekoomen. Want wat treffelijker Eedele geslagten daar ooyt ter weereldt zijn geweest, of nog moogen koomen, die zijn altemaal gekoomen, of zullen nog koomen, van slegte Soldaaten, of gemeene luy [de peones y hombres particulares]: Die door de oover-treffelijke dapperheydt van haare persoonen, zulke oover-dappere daaden hebben uyt-geregt, dat zy daar door voor haar en haare naakoomelingen verdiendt hebben, het zijn van Jonkers, Eedel-luyden, Ridders, Graaven, Markiezen, Hartoogen, en Koningen. Immers is het waaragtig, dat daar sommige luyden zijn, die zoo slegt, dom, en van kleyne bedenking zijn, dat zy niet toe-staan en willen dat haare Aadeldom ooyt begin genoomen heeft, maar dat die eeuwiglijk geduurd heeft, en in haar bloedt haar verandert heeft, niet door eenige goede gunst, of belooning van eenig byzondere Koonink, maar dat die haar aangekoomen is eeven als door een booven-naatuurlijke, en Goddelijke scheppinge.

Maar mits wy hier wat te veer van de weg afgezwurven zijn, zoo diende wy wel weer op ons regte stuk te koomen dat wy eerst bemikten; en betoonen eens weetelijk waar dat van daan kompdt dat in het schaakspel (aangezien wy gezeydt hebben dit een regt model, en een af-trek van den oorlog is) een mensch veel toorniger wordt als hy hier in verliest, als in eenig ander spel, zonder dat hem iets kost, en hy het slegts om zunst speeldt? En waar dat van daan mag koomen, dat die geen die daar op staan te kijken, beeter trekken bemerken kunnen, als die, die het zelve spelen, schoon zy het veel minder nog kunnen? En daar nog de grootste zwaaricheydt in zit, is dit, wat de oorzaak is dat sommige nugteren zonder gegeten te hebben veel gaauwer streeken zullen doen, dan als zy gegeten hebben; en sommige weederom veel beeter wel gegeten, als nugteren?

Wat het eerste voor-stel belangdt, daar is waynig zwaaricheydt in: Mits wy nu al voor-zeydt hebben, dat nog in den oorlog, nog in het schaak-spiel eenige losse en blinde Fortuyn zit; nog men mag niet zeggen daar een te bedenken is; derhalven zoo men aldus wel bemerkt, zal men bevinden dat wie daar in verliest, hem slegts dat ooverkompdt om zijn botticheydt, of onagzaamheydt; en wie dat windt, zulkx maar betreft door zijn voorzigtige wijsheydt, en yverige gaauwigheydt: Als nu iemandt in zaakken die aan het menschelijk vernuft hangen, en in gaauwicheydt bestaan, t'onder, en verwonnen wordt (zonder zijn schaa, en schandt ietwes anders te kunnen wijtten als zijne eygene botticheydt, en onagzaamheydt) kan hy anders niet als zig daar wel hevig om verstooren: Want een mensch is een reedelijk schepzel, en gantsch op zijnen agtbaarheydt verslinderdt, derhalven al wat de reedelijkheid en eer betreft, dat hem daar iemandt in te booven zou gaan,

dat is hem onverdraachelijk: Weshalven Aristoteles is vraagende wat de oorzaak was, dat de oude niet hebben en wouden, dat men eer-prijzen uyt-deelen zou voor die een ander in weetenschap, en wijsheydt te booven zou gaan? Daar zy nogtans diergelijke stelden voor de beste springers, loopers, schermers, en worstelaars? Waar op hy antwoordt dat men in worstelen, en andere lichaamelijke oefeningen, wel regters stellen kost, om te oordeelen hoe veer daar in den een den anderen te booven ging; en die kosten wel met billijke regtvaardicheydt de wel-verdiende zijn prijs vereeren, door dien men makkelijk door het gezigt bekennen kan, wie minder wegs spoeydt, en wie snelder loopt: Maar door het begrip iemandts weetenschaps te doorgronden, hoe veel de eene van den andere verscheeldt, daar is wat meer zwaaricheyds aan vast, door dien dat al te teer, fijn, en te geestelijk een zaak is: En wil den Regter daar eenig onreyns in het deelen dier prijzen gebruykken, en zal ieder een dat niet kunnen verstaan, door dien zoo een oordeel al te verborgen diep leydt voor de zinnen, en weeten van die geene die daar op staan en kijken.

Op die tweede twijffeling diendt tot antwoordt, dat gelijk de oogen licht, en klaaricheydt van doen hebben, om alle afbeeldtselen, en koleuren te zien; dat de inbeelding zoo mee licht binnen in de hersen hebben moet, om zoo te beschouwen die afbeeldselen die in het geheugen gedrukt staan. Dit licht en kompt die van de Zon niet, nog van kaersen, maar van de leeven maakende geesten, die in het herte eerst gelijk als gebooren worden, en daar na het heele lichaam door verdeyldt: Hier-en-booven zoo moet men weeten, dat de vrees al de leeven-maakende geesten in het herte by een rukt, en laat de herzen dus in het donker zitten

en voort al de deelen des lichaams met kou betrokken; weshalven Aristoteles vraagt, waarom die geene die met vrees en schrik bevangen zijn, hakkelen van stem, en beeven van handen, en onderste lip? En beantwoordt dit zelfde, dat door de schrik en vreeze, die natuurlijkke warmpte zig binnenwaardt naa het herte vertrekt, zoo dat daar door al die uytterlijkke leeden koudt worden. Wat de kou aangaat, hier af hebben wy volgens Galeenus getuygenis te vooren gezeydt, dat zy al de kragten en werkingen van de ziel traag, en plomp maakt, zonder die haar eenig deegelijk werk laat doen. Hier mee is die tweede twijfeling klaarlijk uyt-geleydt; want die geen die zelfs het schaakken speelen, vreezen voor verlies, en weetten het een spel is waar aan iemandts eer, en agtbaarheydt hangdt; waar in geen Fortuyn geleegen is, gelijk wy dat te vooren betoondt hebben: En door dat naa binnen naa het hert schieten van die leeven-maakkende geesten, wordt om die kou de inbeelding slap, en los gehangen; en al het geheugen haar afbeeldtselen in het donker staan: Om welke twee reedenen, die geen niet heel wel, en te deeg speelen kan die aan het bort staat: Maar die daar rondtom heene staan te kijken, door dien het haar nergens in kan schaadden, vreezen die voor geen verlies, en kunnen dus met minder weten treffelijker streekken daar op zien, door dien haare inbeelding genoegsaam verwermpdt is, en de afbeeldtselen van haar geheugen van dat ligt der leeven-maakkende geesten genog voorsien ¹⁾).

Het is ook wel waar, dat het te veel en te groot ligt de inbeelding wel aan het scheemeren kan helpen, jaa

1) Dat „de toeschouwer gewoonlijk beter ziet dan de speler zelf,” is een nagepraat vooroordeel onder de krukken. Dat „lijkt maar zoo” voor de oppervlakkigheid.

V. D. L.

wel heel lijk verblinden, hetgeen blijkt, als die geen die staat en speeldt begint quaadt, en heel gestoordt te worden, door dien hy ziet een ander het hem wat te glat af windt; En door die toorn verheft zig terstondt de naatuurlijkke warmpte, en verligt de hersen te veel, en meer als die van nooden hebben. Van alles het welke vry is die geen die daar slegts op staat te kijken.

Door het voor-zeyde, leydt antwoordt op de derde twijfelagtige vraag al klaar. Door dien dat byzonder slag van inbeelding dat eygendtlijk van nooden is om het schaak-spel wel te speelen, zoo een zeekkere slag van warmpte is vereyschende, om haare streekken wel te verstaan. En die geen die nugterens monds wel speeldt, die heeft dan die warmpte al weg, die daar toe van nooden is: Dog door die warmpte die hem de kost toe brengt, raakt de zijne booven zijn behoorlijkke kragt, weshalven hy dan slegter speeldt: Averegts gaat het met die geene die eerst wel speelen, als zij wat ontnugterdt zijn, en gegeeten hebben, want haare warmpte door de kragt van kost, en drank zig verheffende, raakt regt in die stant die tot het spel van nooden is, en haar nugteren gebrak."

De oogst is hier niet bizonder groot; interessanter is een andere plaats, die echter vooraf eenige toelichting vereischt.

Men weet dat Francesco Columna († 1510, niet 1520, en begraven in de St. Jans- en St. Pauluskerk te Venecië) in 1467 zijn barbaarsche *Hypnerotomachia Poliphili* schreef, die in 1499 te Venecië gedrukt werd. De beginletters der 38 hoofdstukken van het werk vormen den zin: *Poliam frater Franciscus Columna peramavit*. Het stuk: *Uno gioco de scacchi in ballo atre mesure de soni*, beschrijft een feest, waar drie schaakpartijen door gekostumeerde personen onder

het spelen der muziek worden opgevoerd. Het spel zelf is enkel denkbeeldig; het getal, de namen en de beweging der stukken worden in het oorspronkelijke aangeduid als volgt:

»Per la itione delle cortine introrono *trenta due adolescentule*, Delle quale *sedeci* erano di panno *aureo* (ma *octo* uniforme) uestite. Poscia una di quelle *sedeci* uestite di *oro*, in habito *Regale* fue induta, & un'altra inuestituto di *Regina*, cum dui *custodi della rocha*, ou vero *arce*, dui *Taciturnuli*, o vero *Secretarii*, & dui *Equiti*, cum Parilitate di numero erano uestite octo di panno *argenteo*, cum il magistrato medesimo. Tutte queste secondo il suo officio, cusi se disposeron collocantese sopra gli quadrati del pauimento, cioe *sedeci* uestite *doro* da une parte, & *sedeci dargento* dal'altra opposite ¹⁾.

Vno *Secretario* & uno *Equite*, in uno tempo *tre quadrati transiuano*, il *Secretario per linea diagonale*, lo *Equite* par dui *aequilateri recti* & uno *dalla linea deuio*, & per omni lato poteano transferirse. Gli *Custodi* delarce molti quadri *rectamente* ualeuano & licentemente trapassare. Dique in uno tempo poteuano discorrere *tre*, *quatro*, o *cinque* quadrati, seruando la mensura, &

1) De fransche vertaling *Discours du Songe de Poliphile, soubz la fiction de quoy l'auteur monstrant que toutes choses terrestres ne sont que vanité, traicte de plusieurs matieres profitables & digne de memoire*, Parijs 1561) noemt de schaakfiguren: *Roy, royne, deux capitaines de places fortes, deux cheualiers, & deux jols*, & le reste en *femmes de guerre*." De engelsche vertaling (London 1592) heeft: „One of those sixteene was apparrelled in princely robes like a *King*, and the other lyke a *Queene*, with two *tower-keepers* or *Rookes*, as wee tearme them, two *counsell-keepers* or *secretaries*. we tearme them *Bishoppes*, and two *knights*." Vgl.:

Songe || de || Poliphile, || traduction libre de l'Italien, || Par J. G. Le-grand, || ... || Tome premier. || A Paris, || de l'imprimerie de P. Didot l'ainé. || An XIII. = M.DCCCIV. || 12mo.

sestinante il grado. Il *Re* poteua ascendere sopra *quale quadrato*, *non impedito*, o uero cum praesidio occupato, anzi pole prebendere, & egli interdicto il quadrato, oue altri poteno salire, & si caso egli fusse opportuno e che egli ceda cum admonitione praecedente. Ma la *Regina p omni qdrato del suo colore* oue primo fermoe la sedia. Et bene e che sempre propinque segui dogni lato il marito suo." We hebben hier derhalve het oude schaakspel met alfil en fers voor ons: De *Geheimschrijver* of *Raadsheer* springt in het derde veld eener diagonaal, en de Koningin kan zich slechts naar het veld harer kleur bewegen. Toen Columna zijn werk schreef, was het nieuwe schaakspel (met Dame en Looper) noch niet uitgevonden. Legrand heeft niet alleen zeer vrij vertaald, maar het oorspronkelijke op bedenkelijke wijs besnoeid. Hij schrijft t. a. p. pag. III: »Aux sons de la musique la mieux caractérisée entrèrent *trente-deux danseuses* divisées en deux bandes; l'une vêtue d'un drap tissu d'or, l'autre d'un drap d'argent.

Chaque bande avoit pour chefs un *roi* et une *reine*, accompagnés de *deux capitaines*, *deux écuyers*, et deux *fous*; le reste de la troupe étoit, d'un côté, des *Amazones*, et de l'autre des *légionnaires*.

Ces troupes se rangerent au son de la musique, et s'alignerent sur les carreaux de la salle: l'ordre de se mouvoir étant donné, chacun s'avança selon son rang; les soldats s'attaquerent, les écuyers se croiserent, et les fous se précipitaient à travers les rangs sans mode ni mesure [!]; chacun cherchait à garantir sa *reine* ou son *roi*, que les capitaines surveillaient attentivement. Nombre de prisonniers se firant des deux côtés dans cette mêlée, aucun des soldats ne voulant reculer, mais plusieurs n'ayant pu éviter de se laisser couper.

Les deux partis s'étant long-temps balancés, la vic-

toire demeura enfin au *roi d'argent*, qui, avec sa vail-
lante troupe, mit l'autre hors de combat.

C'est ainsi que par des jeux et des danses on figurait
autrefois dans la Grace les jeux sanglants de Mars; ou
que, dans l'Inde antique, un bramane voulant endoctriner
un roi lui faisait goûter chaque soir les conseils de la
sagesse adroitement couverts des roses du plaisir." »On
voit," merkt Legrand op, »qu'en effet ce ballet repré-
sentait une *partie d'échecs*, dont on raconte ainsi l'origine."
Men kan dit schaakballet noch minder dan Vida's schaake-
pos naspelen.

Dr. F. Rabelais († 1553) heeft het denkbeeld van
Columna opgevat, uitgebreid en in Capp. XXIV en XXV
der beroemde *faits et dits du géant Gargantua et de
son fils Pantagruel*, zóo volledig het eerst gedrukt te
Lyon in 1567, beschreven: *Comment feut en présence
de la quinte faict ung bal joyeux, en forme de tournay.
Comment les trente deux personnages du bal combattent.*
Van dit werk bestaat een zeldzame, mij zeer verplichtend
door dr. A. de Jager verstrekte, hollandsche vertaling,
met den volgenden titel voor het ons inzonderheid in-
teresseerende gedeelte:

Tweede deel || Der || geestige || Werken || Van || Mr.
Francois Rabelais, || Genees-Heer; || Vervattende in
ses Boeken de dappere Daaden en def- || tige Reedenen
van d'overgroote Reusen || Grandgousier, Gargantua, en
Pantagruel; || Waar in begrepen zijn ontallijke aardige
Voorval- || len, wonderlijke Geschiedenissen, vermakelijke
Ver- || tellingen, vreemde Uytvindingen, kloeke en ||
kortswijlige Reën-twistingen. || Beneffens een sleutel of
Verklaring van 't geheele Werk. || Met groote vlijt uyt
het Fransch vertaalt || door || Glaudio Gallitalo. ||
t'Amsterdam. || By Jan ten Hoorn, Boekverkooper over
't oude Heere || Logement, 1682. || 8vo. pp. 363—76:

»XXIV. Hooftdeel. *Voor de Koninginne Quinte werd een aardig dans-spel, naa de manier van een steek-spel, vertoont.*

Het Avondmaal gedaan, en elk van Tafel opgestaan zijnde, wierd in de tegenwoordigheyd van Mee vrouw de Koninginne een lustig dans-spel op de wijze van een Ridderlijk Ren-spel aangerecht; niet alleenlijk waardig aanschouwt te worden, maar ook tot een eeuwige gedachtenisse aangeteikent te zijn. Om 't zelve te beginnen, dee men de vloer van de Zaal overdekken met een breed stuk Fluweele Tapijt, van maakzel even als een *Schaak-berd*; te weeten, aan vierkantige perken als Vloer-steenen, de eene helft der zelve *witte* en de andere helft *geele*, yder drie palmen of spannen breed, en op alle zijden recht in 't vierkant.

Toen zag men ter Zalen inkomen treden *twee en dertig jonge Perzoonadjen*, daar af de *zestien in goude Laaken* gekleedt waren; te weeten *acht jeugdige Juffertjes* in zoodanige gestalte, als de Ouden de Nimphjes schilderden, die Diana verzelden; voorts een *Koning* met zijn *Koninginne*, twee *Schild-wagters*, twee *Ridders*, en twee *Schutters*. Daarentegen waren andere zestien van gelijken staat en ordre gekleedt in *Zilver-laaken*. Deze plaatsten zich op het Tapijt na vervolg aldus; de *Koningen* zetten zich in de achterste ry op het *vierde vierkant*, alzoo, dat de *Goude laakens Koning* kwam te staan op de *witte* vierkante plek, en de *Zilver laakens Koning* op de *geele*; en yder *Koningin* aan de zijde van haar Koning, de *Goude-laakense Koningin* op de *geele*, en de *Zilverlaakense*, op het *witte* vierkant: de twee *Schutters* ten weerzijden daar an, als lijf-wachters van haar Koningen en Koninginnen: an de *Schutters* de twee *Ridders*: en aan de *Ridders* de twee *Wachters*. Op de naaste ry voor haar voegden zich de *acht Nimphjes*.

Tusschen de beyde benden bleven *vier* rijgen van Ruytten leedig; yder bende had by zich syne reyspeel-lieden in gelijke lievrey gekleedt; de eene in Oranje, en de andere in wit Damast; tot acht aan yder zy, alle met verscheyde Speeltuygen gansch geestig uit gevonden, t'zaamen over een stemmende, en zoo zoetelijk klinkende, dat'et een wonder was t'elkens haare Toonen en Maaten veranderen, na dat het vervolg van den dans dan vereyschte. 'tWelk my zeer zeldzaam scheen te zijn, aangezien de meenigvuldige verscheydenheid van dans-treden, van te rug-gangen, van vrye sprongen, van toeschietingen, van wech-wijkingen, van vluchten, van betrapingen, van aftochten en aanslagen. Maar noch meer, dachtme, ging 't alle Menschelijk begriip te boven, dat die danssende Perzoonadjen zoo vaardig verstonden wat Toonen tot haar aan- of aftocht behoorden; zoo dat het teyken van den Zang-toon zoo haast niet gegeven was, ofse zetten zich op haar aangeweesen plaats: al was van te vooren haar toe-leg heel anders.

De *Nimphen* die in't voorste gelid staan, veerdig om het dans-gevecht aan te vangen, *treeden recht tegens haare Vyanden voor-uit van't eene Vierkant tot het ander*, behalven by de *eerste optocht*, daar in't haar niet vry staat meer dan *twee Vier-kanten voor-waarts te gaan*: en te deynsen is haar alleen ongeoorloft. Indien't gebeurt dat eenen van haar door-dringt tot aan de rijg van den Vyandelijken Koning, zoo wordse als *Koninginne* van haaren Koning Gekroont: en mag daar na neemen en te rug gaan met gelyken voor-recht als de Koninginne; anderzins mogen sy nimmermeer den Vyand slaan als langs de *hoeken* en alleen van *vooren*. Nochtans is het haar, noch de andere geraaden eenige van haare Vyanden te neemen: en indiense dat deden, zoo zoudense hare Koninginne bloot en ten roof laten.

De *Koningen* wandelen en neemen haar Vyanden op *allerley wijze lungs't Vierkant*; doch treden niet op witte perken, naast aan de geele ¹⁾: en wederom in't tegen-deel: Doch indien by de eerste optocht haare streek mogt leedig gevonden worden van andere Amptenaars; uitgenomen de *Wachters*, *sy de zelve mogen zetten in haar sleede, en na haar zy zich vertrekken.*

De *Koninginnen* gaan voort, en neemen wech met veel meerder vrydom *als alle andere*; te weten, *van alle kanten, op alle manieren, van allerley zoorten rechtstreeks, zoo verre't haar gelieft*; mitds datse door den sijnen niet bezet zijn: *ook over de hoeken*, mitds dat het zy op de zelve kleur van haar standplaats.

De *Schutters* treden zoo wel *voorwaarts* als *achterwaarts*, zoo wel ver als na by; doch *wijken ook nimmermeer van die kleur*, daarse eerst op gestaan hebben.

De *Ridders* gaan haar gang, en rooven langs den rechten streek; *voorby streevende een Vrye stee, schoonse bezet is van de zijne, of van de Vyanden*: en zettende zich op de tweede Plaats ter Rechter of Slinker hand, al isse ook van een andere Verf ²⁾. 'tWelk een zeer schadelijken sprong voor den Vyand is, en wel nauw op te letten: want zij neemen nimmermeer als voor Hand en voor Voet, of opentlijk.

De *Wachters* gaan toe en grijpen voor de vuyst, zoo ter Rechter als ter Slinker zy, zoo van achteren, als van vooren, *gelijk de Koningen*: ende *konnen zoo verre voort-gaan, alsse willen langs leedige plekken*; 'tWelk de Koningen niet en mogen doen.

De gemeene Wet voor beyde weerstreevers was, dat

1) De Koningen gaan en gingen wel degelijk van de eene kleur op de andere. v. d. L.

2) „Al isse”? Het paard gaat altijd van de eene kleur op de andere! De definitie is hier zeer onbeholpen.

op't laaste ent eynd van't gevecht, de eene strijdende bende des anders Koning moest beleegeren en besluyten zoo dat sy op geenerley wijze, of langs eenigen Wech, ontwijken of uit-komen kost. De zelve dan alzo bezet, niet konnende vlieden, noch van de sijnen weder ontzet worden, hield den strijd op, en den belegerden Koning verloorse. Om den zelve dan, voor diergelijke ongeleegentheyd te behoeden, is'er niemand van zijn volk noch hy zelve, die daar voor niet liever zijn leven wil wagen en nemen d'een den anderen van alle kanten wech, na dat den toon vant gezang of speeltuig tot een teyken geeft. Als'er nu jemand eenen sijner Vyanden gevangen neemt, zoo bewijst hy hem een diepe eerbiedigheid, slaat hem zoetelijk in zijn Rechterhand, leydt hem buyten't perk, en zet zich in der zelve plaatse.

Wanneer't gebeuren mogt, dat een der Koningen gevangen wierd was't zijn weder strijder niet geoorloft hem aan te tasten: maar daar wierd wel strengelijk belast aan den geenen, die hem ontdekt had, of bezet hield, een zeer nederige eerbiedenis aan hem te bewijzen en hem te waarschouwen, zeggende: *de Heere behoeft u*; op dat hij van sijne dienaars gedekt, beschut en bygestaan werden, oft uit de plaats ontkomen mag indien hy by ongeluk niet ontzet koste zijn; zoud evenwel van zijn vyand niet gevatt of gevangen mogen worden: maar beleefdelyk gegroet met den linker knie ter aarden; tot hem zeggende, *goeden dag* ¹⁾. Daar mee was't Dansspel gedaan.

XXV. Hoofddeel. *Verhaal van den dans-strijd der twee-en-dertig Personaadjen.*

1) Het oorspronkelijke laat het schaakgebod vertegenwoordigen, gelijk in den *Roman de la Rose*, door den groot *have* (vgl. *Ave Maria*). De vertaling werkt op de lachspieren

Nadat de twee benden op hare vierkante perken geplaatst waren, begoste de speel-lieden gelijkelijk een fellen en vervaarlijken Oorlogs-toon, als tot een anval, op te heffen. Daar op zagen-we de beyde benden tegens malkanderen staan grimmen, en zich sterk maaken, om wakker weer te bieden, wanneer den tijd van treffen gekomen zou zijn, datse uitgedaagt wierden tot buyten haar Leeger-plaats. Onder des hielden de Speel-lieden van *de Zilverre bende* zeer schielijk op; zoo dat alleen de pijpen en snaaren *der goude bende* dreunden en snorden.

Waar door ons te kennen gegeven werd datde goude bende den aanval zou doen; 't welk wel haast geschiedde: want, op den aanvang van eenen nieuwen toon, zagen we, dat *de Nymph, die op 't perk voor den Koning stond*, ter slinkerhand een geheelen omdraay na haren Koning dee; als verlof vragende om 't gevecht aan te vangen; ook met eenen de groetenis doende aan haar gantsche gezelschap. Daar na tradse *twee vierkantten* zeer zeedelijk voor uit: en bewees met een been de eerbiedenis aan de tegen-over staande bende, diense ging bespringen; en daar mee zweegen de gulde Speel-lieden kort stil, en de *zilverre* begosten.

Doch hier en dient niet met stil-swijgen voorby-gegaan, dat de Nymph even daarom haaren Koning en gezelschap gegroet had, op datse mee niet leedig zouden blijven staan: desgelijks hergroetense haar, zich fluks heel rondom drayende; uitgenomen de *Koninginne*, die zich rechts omwendde na haaren *Koning*: En dese groetinge wierd waargenomen van alle afgaande het gantsche Dans-spel door: gelijk ook de wedergroeting zoo van de eene, als de andere bende.

Op 't geklank der zilverre Speel-lieden trad *de zilverre Nymph, die recht voor haar Koninginne geplaatst was*,

een weinig voor uyt: (naa datse haaren Koning, en 't gantsche gezelschap zeer eerbiedelijk gegroet, en de zelve van gelijken haar hêrgroet hadden, zoo van de andere gezeyd is; behalven datse zich rechts, en haar Koninginne zich slinks, omkeerden:) en nam plaats *op het tweede Vier-kant voorwaarts*; doen de Eerbiedenis aan haar tegen streefster, bleefse staan tegen over het eerste Goude Nymphje, dicht aan den anderen, als gereed tot den strijd; doch zy en slaan niet dan ter zijden. Haare gezellen volgen achter aan, zoo de vergulde als verzilverde, op de leedige perken tusschen beyden: aldaar toonense dan een schijn van schermutzing; zoo dat de Nimph, die eerst in 't Veld is getreden, *eenen Zilveren Nymph in de linker-hand slaande, den zelven buyten de Speel-plaats oft Leeger leydt, en haar steede weder bezet.*

Maar wel haast op 't verheffen van een nieuwen Toon der Speelers, wierdense desgelijk geslagen door een *zilvere Schutter*: en *goude Nimph* kwam hem elders besluyten: de *zilvere Ridder* treedt ook uit in 't Veld: de *goude Koninginne* gaat staan voor haren *Koning*. Daar op begeeft sich *de zilvere Koning* uit zijn stand-plaatse, beducht voor den dollen drift der *Goude-laakenze Koninginne*: en wend zich rechts-om na de plaatse sijner *Wachters*; de welke hem best bewaart, en bekwaamst tot tegenweer scheen.

De *twee Ridders*, die an de *slinker* zy stonden, zoo de *Goude als Zilver-laakenze*, stappen mee te Veld, en bekomen en goed deel gevangens van de Vyandige *Nymphjes*, de-welke niet weder achterwaarts konden wijkken; voornamelijk den *gouden Ridder*, die t'eenemal zijn werk maakte van Nymphjes gevangen te neemen: doch den *zilvren Ridder* had een hooger toeleg van vry meer belang, veinsende zijn voor-neemen, verzuymende

zomtijds schoon hy konde een *Goude Nymphje* te vangen, drong al door en vorderde zoo verre dat hy zich dicht by sijne Vyanden voégde, tot op een plaats, daar *hy den Gouden Koning kwam groeten* en zeggen: *de Heere behoeft u.*

De *goude bende* hadde zo haast dese waarschouwing van haren *Koning* te komen helpen niet gehoord, of sy zidderden en ontzette zich geheel; niet, om datse met gemak in haast haaren Koning geen hulp zoude komen doen; maar, om datse haren Koning behoudende: sy haren *rechten Schildwacht* verlooren, zonder daar tegen iets te kunnen doen. Daar op week de Koning wat ter slinker zy af: en de *Zilveren Ridder* nam den *gouden wachter* wech; 't welk een groot verlies voor haar was.

Evenwel de *goude bende* van voorneemen zich daar over te wreken, omringende hem van alle kanten; zoo dat hy nievers heen wijkken; noch haar handen onkomen kost: hy wende wel alle geweld en krachten aan om uit te breken, en de sijnen stelden duysenderley listen te werk om hem te behouden: maar niet te min moest hy eindelijk des *gouden Konings* gevangen zijn.

De *Goude benden* van een harer hulpers berooft, dee dapper zijn best: en zich onvoorzichtelijk genoeg op wat wijze het mogte wesen te wreken: doende groote schaade in 't midden van 't vyands leger. De *Zilveren benden* onder des lag op sijn luymen, en loerde op geleegentheid van zich weder te wreken; dus boodse de *goude Koninginne* een van haare *Nymphjes* aan, na datse een geheyme hinderlaag geleyt had; zoo dat 'et, by 't neemen van de *Nymph*, niet veel en scheelde, of de *goude Schutter* zou den *Zilveren Koninginne* almee verrast hebben. De *goude Ridder* bestond den *verzilverde Koning* en *Koningin* te bezetten, en zeyde de zelve al *goeden dag?* de *Zilveren schutter* kwam haar weder groe-

ten, en wierd gevangen van een *gouden Nymphje*, en die weder van een *Zilver*e. De strijd wierd zeer streng: de *wachters* kwamen uit haare stee al mee tot hulp: alles stond in een gevaarlijke verwarring: de zeege bleef noch onzeker en verklaarde zich aan de een noch de ander kant.

Zomtijds drongen die van de *Zilver*e bende gelijkerhand door, tot aan de Tente des *Gouden Konings*: doch wierden wel haast weder wech geweest. Onder andere betoonden de *goude Koninginne* een ongemeene dapperheid, vangende van vooren den *zilveren schutter*, en van ter zijden den *zilveren wachter*. 't Welk ziende de *zilver*e *Koninginne* spoeyt zich me voor-aan, en blikzemt met geen minder moedigheid, overvallende den laatsten *gouden wachter*, en een der *Nymphen* van gelyken. De *beyde Koninginnen* streeden lang met malkanderen, eensdeels trachtende de een den anderen te vangen, andersdeels, om zich zelve te redden en hare Koningen te beschutten, Eindelijk overwon de *goude Koningin* den *verzilverden*; maar met 'er haast wierdse mee wech genomen door den *zilveren schutter*.

Toen had de *goude Koning* alleenlijk behouden *drie Nymphen*, een *schutter* en een *wachter*. Den *verzilverden* waren over gebleven *drie Nymphen* en den *rechten Ridder*; 't welk de oorzaak was, waaromse voortaan veel voorzichtiger en langzaamer in 't vechten waren. De *twee Koningen* scheenen te treuren om datse haar zoo geminde Mevrouwen de *Koninginnen* verloren hadden: en wendden alle haar vlijt en vermogen aan om andere te bekoomen soose konden uit het overige getal haarer *Nymphen*; de zelve tot dese waardigheid en nieuw huwelijk lustig aanmoedigende, met vaste toezegginge van daar toe verheven te worden indiense door drongen tot aan den uittersten rijg van den *vyandelijken Koning*.

De *gulde Nymphjes* voorkwamen de andere, en uit haar wierd een *nieuwe Koninginne* gekoosen, den welken men een kroon op haar hoofd zette, en nieuwe pronkeryen aan dee. De *Zilveren* volgden van gelijken: en 't scheelde maar eenen streek, dat een der selver tot *nieuwe Koninginne* gekroont zou zijn geweest; dog aan die kant bespiede haar den *gouden wachter*; waarom se haar stil hield.

De *nieuwe Koninginne* wilde op haar aankomst zich kloek, moedig en dapper betoonen; en dee braave daaden in 't veld. Doch ondertusschen kwam de *zilveren Ridder* den *gulden wachter* verrassen, die de afpaaling des Legers bewaarde; was door een nieuwe *zilverlaakense Koninginne* gemaakt wierd. De welke van gelijken haar heldachting in haar nieuwe waardigheid wilde bewijzen.

Dus wierde het gevecht hervatt veel vuuriger als te vooren. Duysenderley listen, aanvallen en aftochten wierden, zoo van de eene als de ander kant te werk gestelt; met zulk een behendigheid, dat de *zilveren Koninginne*, ter sluip geraakte in de Tent van den *gouden Koning*, zeggende; *de Heere behoed u*: en hy konde niet gereedt noch ontset worden, als door zijn *nieuwe Koninginne*, doch deese maakte geen swaarigheid van zich zelve te waagen om hem te behouden. Daar op den *zilveren Ridder* over-al omrennende sich zette na-by zijn Koninginne: en bragten den *gouden Koning* in zulken verwarring, dat hy tot zijn behoudenis genood-zaakt was zijn *Koninginne* te verliesen.

Des niet tegen-staande verdedigden de *goude Schutter* met de *twee Nimphen*, die noch overig waren, haaren *Koning* na haar uytterste vermogen, maar ten laatsten zijne alle gevangen en buyten de leger-plaats geleydt; zoo dat den *gouden Koning* alleen bleef. Toen wierd

hem van de *zilvere bende* met een diepe eerbiedenis *goeden dag* gewenscht; tot een teyken dat de *zilvere Koning* overwinnaar was. Op welk woord de beyde der reyen der speellieden gelijkelijk begosten op te speelen, als een zeege-zang.

Aldus eindigde dit eerste dans-spel met zoo grooten verheuging, zoo bevalligen gebaaren, zoo zeedigen handel, en bijzondere geestigheden, dat wy inwendig van vreugde verrukt, en als buyten ons zelven vervoert waren; en niet zonder reeden dacht ons, dat we alreede overgezet waren in de volmaakte vermaaklijkheden en uysterste gelukzaligheyd van den opper Hemel Olympus.

XXVI. Hooftdeel. *De manier en uytvlach van 't tweede en derde Dans-spel.*

Na dit eerste Spiegel-gevecht keerden de beyde benden weder op haar voorgaande order en stand-plaats: en vingen aan voor de tweede-maal, even alsse voor heen hadden gedaan, te strijden; behalven dat den speel-trant ontrent een halve maat traager ging, als de voorige. Het vervolg en den voort-gang was meede heel verschillende van 't eerste. Hier zag ik hoe de *goude-laakenze Koningin*, als gestoort over den verleeden neerlaagh van haar leger, op 't uitdagan van den speeltoon, haar de eerste met een *Schutter* en *Ridder* in 't Veld vertoonde: en 't scheelde zeer weynig, of sy zou den *Zilver-Laakensen Koning* in zijn Tent, midden onder sijne Amptenaars, overvallen hebben. Daar na verneemende dat haar aanslag ontdekt was, schermutzelde hy zoo dapper onder den hoop, en versloeg zoo veele van de *verzilverde Nymphjes* en andere beampte, dat het een deerlijke zaak aan te zien was: ja gy zoudt gezeydt hebben, datse eenen anderen Penthasilea, dien Amazone door 't Griekze Leger heen blixemende was.

Doch men leed niet langer desen hoon: want de *Zilverlaukenze bende* zich vergrimmente over 't verlies van haar volk, echter ontveynsende haar leed, lagen in een afgelegen hoek een *Schutter*, en doolende *Ridder* in een heymelijke hinderlaag; door de welke sy gevangen en buyten 't perk gebragt wierd. De overige wierde ook wel haast verslagen? Sy zal op een ander-maal beeter beraaden zijn, zich bij haar *Koning* houden, zoo verre niet afdwalen, en gaan als 't den nood vereyscht, en met ander gezelschap. Op dit kwaade voorval volgde voorts de overwinning aan de zijde der *zilverlaukenze bende*, even als te vooren.

De derde en laatstemaal weder ten dans komende, hield zich de beyde bende in haar stand, als de voorgaande maal: maar my dacht, datse veel vrolijker en onbeteuderder gelaat, als de twee voorige tochten toonden: ook wierd de zangmaat een vierdepart minder gemaakt, en gedreunt na den Phrygischen of Oorlogs toon, even als die, welke wel eer door Marssias bedacht is.

Daar mee vingense het spiegel-vechten aan, en traden in een wonderlijken strijd, met zoodanigen snelheid, datse dikwijls in eenen zangmaat viermaalen voortstapten, zonder de behoorlijke eerbewijsingen met omdrayen na te laten, gelijk die hier voor beschreven zijn; zoo dat men 'er niet en zag als danssen, opspringen, en omwenden op de wijze der kamer speelers door mal-kanderen gemengt.

En terwijlwese zagen, na beweesene eerbiedigheid op haar eene hiel omdrayen, geleecken wijze by't beweegen van een tol, door de spelende kleine kinderen met sweep-slagen omgedreeven, welkers omswier zo geswind is, dat haar beweging rust is, so datse stil te staan en zig niet te verroeren; ja, zo zy't noemen,

te slapen schijnt: en indiens 'er een stipjen van verf op teikenen, dat vertoond zig ons aangezigt niet als een stip, maar als een voltrokken streep of ring; gelijk Cusan wel wijsselijk aanmerkt in een zeer geestelijke stof.

Toen was 't dat we niet en hoorden als hand klap-pingen en t'elkens van alle kanten hervatte toejuigchingen, zoo van de eenen, als de andere bende. Noyt is er zoo strengen Cato, noch nimmer lagchende grootvader Crassus, noch menschhatenden Temon van Athenen, noch trurigen Heraclitus zoo afkeerig van de menschelijke eygenschap, 't welk lagchen is geweest, die sijne staatige troony niet had moeten verzetten, ziende op de snelle verwisselingen der toonen van 't pijp en snaaren spel haar zoo haastelijk op vijf honderderlye wijsen beweegen, met voort te treden, met op te springen, met om te swieren, met te spartel-beenen en spiegel-vechten *de Jongelingen* met *de Koninginnen* en *Nimphen*; en dat met soo braaven beleyd en behendigheid, dat nimmer de eene aan den anderen het minste belet dee. Hoe kleinder 't getal der over-geblevene op speel Tapijt was, hoe meerder vermaak het gaf te aanschouwen de listigheden en omwegen, diese gebruikte om malkander te verrassen en overvallen, na haar door den speeltoon werd gewaarschout.

Wijders wil ik u wel zeggen, dat indien meer dan Menschelijk schouw-spel ons in onse zinnen verbijsterde, onse geesten in verwondering verrukte, en ons buyten ons zelve toog; wy onse herten veel meer beroert en verbaast gevoelden door het lustig en liefelijk geluyd der speeltuygen: zoo datwe toen lichtelijk geloofden, dat Ismenias door diergelijk gespeel den Grooten Alexander, daar hy vreedig en vroolijk aan Tafel zat te eeten, opwekte en aanwakkerde om op te staan, en de

Waapenen aan te grijpen. Dog in dit derde dans-spel behield de goude lakense Koning de overhand ¹⁾).

Mr. Justus van Effen (geb. te Utrecht den 21. febr. 1684, † 18. sept. 1735) gewaagt in zijn *Holland-schen Spectator* nu en dan van het Schaakspel. Voor-eerst in het XXII. Vertoog van den 7. January 1732 (*Wat zy niet zelve doen is nimmer welgedaan*): »Waar-om dog is het mal eenige uren ter week tot den Wa-penhandel te besteden? en om wat reden steekt 'er geen malligheid in een geruimen tyd in een koffihuis te verslyten met *dammen* ²⁾ of *schaken*, of wel met in de dampen van de tabak de uitlegging van Politique raadzelen te zoeken?... Iemand die gansche uren zyne harssenen afmat, om op een schaakbord zyn vyand te verschalken, kan niet begrypen, hoe het mooglyk is, in een kaatsbaan zich tot zwetens toe te vermoeyen met een bal agter aan te lopen; en die geen die in 't kaatsen vermaak schept en door 't zelve zyne kragten en gaauwigheid tragt te oefenen en te vermeerderen, kan 't in zyn harssenen niet krygen, dat men van een spel eene hoofdbrekende studie maakt; in een woord, de meeste menschen kunnen niet bevatten dat het mogelyk is, dat alle de anderen niet

1) Vgl. *Sissa* 1861 pp. 100—114, waar beproefd wordt wezendlijke schaak-varianten op den tekst van Rabelais toetepassen.

2) Het dammen schijnt toenmaals in de hollandsche koffihuizen vrij druk gepleegd te zijn geworden. In een vertoog van 1733 verhaalt van Effen van eenige dampartijen tusschen een kristen en een portugeeschen jood. De kristen, hoewel de sterkste speler, verloor doorgaands, daar hij hardnekkig volhield den anderen twee schijven vóór te geven: hij verloor wegens te hooge gedachte van eigen bekwaamheid (Twiss, *Misc.* II. p. 160). Twiss be-richt, bij gelegenheid zijner meedeeling van de bedoelde plaats, dat de schijven in Frankrijk en Engeland op de witte, maar in Duitschland en Holland op de zwarte ruiten geplaatst werden. Dit is noeh altijd het geval.

in alles even eens gesteld zyn als zy" ¹⁾. CCLIV. Ver-
toog, den 2. april 1734 (t. a. p. V. pp. 169—181):

»Ik bevond my benevens noch twee goeden vrienden aan het huis van den Heer Boncoeur. Zo als wij gezeten waren om een partytje piquetten a la poule te beginnen, kwam de Heer Des Sourcils, de Neef van onzen Hospes, onverwacht binnen. Hadden wy iets geweeten van zyne komst, wy zouden geen kaarten voor den dag gehaald hebben, wyl hy op de naaste trap is om van een Orden te worden, die diergelyke tydverdrijven niet gaerne bywoont. De kaart wech te moffelen was niet doenlyk: ook zou het geschenen hebben, dat we daar zelfs iet kwaads in zagen; derhalven moesten we afwachten wat hy er van zeggen zou.

Naauwlyks waren de complimenten geeindigd, of hy begost ons te harangueeren; verklaarende niet te kunnen begrypen, hoe menschen van onze jaaren, en van zo veel verstand, den kostelyken tyd konden verspillen, aan het verschieten, omdeelen, schikken, wegwerpen en opraapen van een hoop kinderprentjes, en naar den misselyken uitslag van het spel, den een aan den anderen geld te geeven of van hem te ontvangen.

Wy bedankten hem voor de goede gedachten die hy betuigde te hebben van ons verstand: maar de Heer Boncoeur, die als een nabestaande vriend hem wel wat meer mogt zeggen dan een vreemde, nam de vryheid van hem te vraagen, waar hy de kunst der hoofsche wellevendheit zo grondig hadt geleerd, dat hy onder

1) Tweede Druk. Eerste Deel. Te Amsterdam, Bij K. van Tongerlo en F. Houttuin, 1756. 8vo. p. 248—49. *De Hollandsche Spectator* verscheen oorspronkelijk te Amsterdam van den 20. augustus 1731 tot den 8. juli 1735 en omvat 12 deelen, ieder van 30 vertoogen. Wat Simon Witgeest in zijn *Natuurlijk Tover-Boek* (Amst. 1686) over *schaken en dammen* zegt is minder waard dan niets.

schyn van de Lieden wegens hun verstand te pryzen, hun bedektelyk wist te kennen te geeven, dat hy ze voor gekken hieldt.

Het Manneke was zo beteuterd door deze vraag, dat hy wel drie of viermaal struikelde over de twee eerste woorden van zyn antwoord 't geen hier in bestondt: Maar Neef zeg ik dat gy gekken zyt?

Zekerlyk, zei de ander met een staatige tronie, want als ik u betuigde niet te kunnen begrypen hoe iemand van zo veel verstand als gy, zich kon verledigen om een ganschen avond met ingespannen herssens niet anders te doen, dan houte poppetjes op een vierkant bord te schikken, te verschuiven, of van de eene ruit op de ander naar ieders vastgestelden loop, te doen verspringen, op hoop van de hoofdpersonagie in de klem te krygen, en dan zich te kittelen, niet met de winst van eenige guldens of zesthalven, maar met de eer van veel gaauwer en schranderer dan zyn party te weezen; zou het niet even veel zyn, als of ik ronduit verklaarde, dat ik al de liefhebbers van 't schaaken voor gekken hield, en u, die niet ontkennen zult, dat ge 'er uw eeten en slaapen om verzuimen zoudt, voor een der aller grootsten?

Ik weet niet, was de replycq van onzen knibbelaar, hoe gy 't kaartenspel met het schaaken durft vergelyken. 't Eerste is immers een tydverdryf daar de onnozelste slooven van vrouwtjes en jonge losbollen den verstandigsten man veeltyds den loef in afsteeken, voor al zoo 't spreekwoord waar is, dat de gekken de kaart krygen. Het tweede vereischt in het tegendeel een wiskunstigen geest, die de overwinning aan zyn eigen beleid en geenzins aan een blind geval toevertrouwt; ja ik twyfel, of wel te kunnen schaaken niet al een trap zou kunnen zijn om een goed Veldoverste te worden. Altoos het

wordt zo edel gerekend, dat men 't om de enkele glori en niet om geld moet speelen. Waarlyk Cousin voerde hem de Heer Boncoeur met een raillant air te gemoet, ik win aan u, want het heugt me, dat gy 't op de zonde, die er naar de inbeelding van sommigen in het kaartspeelen steeken zou, pleegt te neemen, en thans koomen w' er zo goed koop af, dat we slechts voor laage en onnozele geesten worden gehouden, die niet wys genoeg zyn om voor hunne tydverdryven de edelsten uit te kiezen. Maar, om ernstig te spreken, het zou noch te bedisputeeren zyn, wie onzer, gy of wy, de beste keur hadden gedaan, want tot nog toe hebt gy niets ingebracht dan stellingen, die we meenen met recht te kunnen wraaken. Gy dryft, dat in het kaartenspel onnozele en losse spelers veeltyds van den gaauwsten winnen, en bevestigt kwanswys uw gevoelen à la maniere de Sanche Panche met een spreekwoord, dat niet veel beduidt. In spellen, die niet ganschelyk van 't hasard afhangen (voor welken alleen wy pleiten), mag het nu en dan eens gebeuren. Maar laat krukken en losbollen het eens op den duur waagen tegen voorzichtige en bedaarde spelers; zy zullen eindelyk al zo wis verliezen, als gy, indien gy gelyk aan dorst schaaken tegen L..., die u de *Koningin* en een *Paard* zou voor kunnen geeven [!]. En onder de Vrouwen, zo wel als onder de jonge Heeren vindt men 'er zeer veelen, die zo goed en beleid in hun spel houden, als de schranderste en bedaagste man. De Wiskunstige Geest, dien gy stelt dat men hebben moet om wel te schaaken (want zo meen ik dat gy 't begrypt) staat by my niet zeer hoog te boek; dewyl ik menschen ken, die ver moeten zwichten voor anderen in doordringenheid van begrip en oordeel, ja, die van de eerste gronden der Wiskunde niet, alleen weinig weeten, maar zelfs geen de minste

bekwaamheid hebben om het geen ze daar van weeten in voorkoomende gevallen te pas te brengen, en die men by gevolg moet vast stellen, dat het schaakspel enkel by routine geleerd hebben, welken echter het aan anderen veel verder in die wetenschap gevorderd, en met een veel uitgestrekter begrip en geest begaafd, te raaden zullen geeven. Die een goede Memoria localis heeft, schoon hy gansch niet vlug zy, maar wel onthouden kan, dat op zulk een zet van zyn party, zulk een stuk moet verschuiven of verspringen, zal den grootsten overylier in de wiskunde handen vol werks verschaffen, vooral zo de laatste zich door zyne vivaciteit laat vervoeren om van het vast plan, dat hy volgen moet, eenigzins af te gaan.

Gy zegt, dat men in uw favoriet spel de winst aan zyn eigen beleid te danken heeft: maar gy hadt daar moeten byvoegen, of aan de misslagen van zyn party, of aan 't lot, want, als een van beide, die ik stel dat even sterk zyn, geen fouten beging, zou het, naar ik me wel heb laten wysmaaken, eindelyk die winnen, die de eerste zet heeft gehad ¹⁾, welk voordeel, zelfs

1) Dat het voordeel van den eersten zet zooveel beduidt, ja eigenlijk over winst of verlies beslist, is een der vele navertelde ondoordachte schaakpraatjes. Mevr. E. v. d. Linde heeft in een artikel (*Nordisk Skaktidende*, 1874 p. 289: *Bidrag til Skaktheoriens Statistik*) aangetoond, dat van de gedrukte partijen der tijdschriften door den voorzet (wit) werden gewonnen 8533, verloren 6766, en 1975 onbeslist bleven. Daar de remisspellen evenzeer een argument tegen den beslissenden invloed van den voorzet vormen, stonden winst en verlies van wit, op een getal van 17274 spellen, tot elkander als 8533: 8741, d. i. winst en verlies stonden nagenoeg gelijk. Carrera, een zeer zwak schaker, sprak het eerst (1617, Cap. IX) de dwaling omtrend de toovermacht van den voorzet uit; Philidor helde er 1749 toe over; zoo ook prins Urussoff (*Schachmatni listok* 1859, pp. 149, 155). Natuurlijk moest toen de oordeellooze analytische wonderman F. v. Jänisch daar weer een dogma van maken. Hij schreef *Schachzeitung* 1871 p. 132: Wir strebten damals (hij bedoelt zijn schaakwerk *Analyse nouvelle* 1842) dem falschen

onder lieden, die zich tegen 't gebruik van 't lot verklaren, aan deszelfs decisie gelaaten wordt, 't zy met in de eene hand een' *willen*, en de andere bedektelyk een *zwarten boer* te houden, en dan zyn tegendinger te laten zeggen, welke hand eerst uit zal speelen; of met een stuk op het bord te doen draeien, en naar dat het op wit of zwart blyft leggen, den zwarten of witten den voorrang te gunnen. Hoe ver nu waar zy, dat het schaakspel als een school en miniature van de krygskunde is, wil ik niet onderzoeken, wyl de belachlykheid van die stelling geen bewys vereischt; want schoon gy uw attaques formeert, of uwe defensiën maakt, uw party tracht te verschalken, 't geschiedt alles in zulk een klein begrip, en met zo weinig verandering in tegenstelling van den Oorlog, dat het daar niets dan de naamen meê gemeen kan hebben; en zeker dewyl in den kryg, gelyk in alle menschelyke zaaken, honderden van gevallen voorkoomen, waar in men naar de apparentien, die dikwils bedriegelyk zyn, te werk moet gaan, zo zou ik durven staande houden, dat het kaartenspel veel bekwaamer is om iemand een telle quelle calculatie, van meer of minder waarschyndlykheid te leeren maaken, dan het schaakspel, dat men zich altyd naar de evidentie, en niet naar de meeste appa-

Ideale einer mathematisch vollkommenen Vertheidigung nach. Jenes trügerische Ideal haben wir seitdem mit der nüchternen, auf die bestimmteste Erfahrung (!) gegründete Anschauung vertauscht, nach welcher der Vortheil des ersten Zuges so bedeutend ist, dass zur Gültigkeit einer Vertheidigung bloß verlangt werden kann, sie solle dem Nachziehenden vor dem Verluste der Partie (!) ganz sicher stellen." Daarom verloor J. zijne partijen met en zonder den voorzèt! Ook op het tournoi te Weenen in 1873 loopen winst en verlies voor Wit of Zwart weinig uiteen. De oude berlijnsche school placht schertsend te zeggen: *De voorzèt is een nadeel*.

Reeds het antwoord 1... e7—e6 beveiliget tegen alle denkbare aanslagen des voorspelers. v. d. L

rentien moet reguleeren. Maar dit zou me te ver afleiden, des wil ik liever de eelheid van het schaaken boven het kaartenspel onderzoeken, niet twyfelende, of die steunt op geen betere gronden, dan al het geen tot hiertoe door u gesteld, en door my wederlegd is.

Gy verbeeld u naar het schynt, dat de roem van 't schaakspel zich ver boven dien van de uitspanningen, die wy met de kaart neemen, verheft, en zulks, om dat men in 't eerste gemeenlyk de triomf groot genoeg rekent, al wordt zy met geen geld beloond. Maar spruit die gewoonte uit den aard van dat tydverdryf? immers neen, zy wordt zelf meenigmaal overtreden, ja ik kenn groote en goede liefhebbers, die geen eene party beginnen zouden, of daar moet ten minsten een schelling by te winnen of te verliezen zyn. Behalven dat het geld, waarom gespeeld wordt, de tydverdryven van geen minder waarde maakt; want dan zouden die E. Heeren, die wy weten, dat veelyds en gaerne à la poule speelen, zich met de glorie van den triomf vergenoegen. Als 'er om geld gespeeld wordt, koomt het daar slechts op aan, dat het zo maatig zy, dat niemand der medespeelers zich door het verlies eenigzins krenken kan; en dierhalven behooren de ryksten zich daar omtrent altoos te schikken naar het goedvinden van die genen, welker kas zo ruim niet voorzien is als de hunne, want, of zy om een gulden of om een dubbeltje speelen, het weezentlyke van het tydverdryf blyft het zelfde. Het Verkeeren en 't Kaartenspel zyn zo wel uitvindingen van verstandige menschen, als 't schaaken of het dammen. Deeze zagen wel, dat de boog niet altyd mag gespannen staan. Zy willen ook, dat het beter is iets van geen belang, dan niets te doen, wyl ledigheid des Duivels oorkussen is, en dus mag men van het eene spel zo wel als van het ander zeggen, dat het eerder tegen den

Duivel dan door hem uitgevonden is, schoon ik nooit zal ontkennen, dat hy by 't misbruik, 't geen veelen daar van maaken, nu en dan zyn reekening vindt.

Wat reekening kan hy by 't schaaken vinden? Hoe kan 'er een misbruik van zulk een heerlyk tydverdryf zyn? Vooral, zo men, als ik doe, nooit om geld en speelt? Aldus werdt hem daar op door den Hr. Des Sourcils met een grooten ophef gevraagd.

Ik zal me aan uw eigen gedrag bepaalen, was het antwoord, dat hy van zynen Neef kreeg. Het heugd u zekerlyk heel wel, want het is niet lang geleden, dat ik op een avond aan uw huis koomende, den Heer Beaujeu met u in actie vondt. Gy had de eerste party gewonnen, en waart daar op zo insolent, dat gy hem telkens oversnoefde, en om recht uit te spreken, genoegzaam als een kind behandelde, dat eerst noch wat school diende te gaan om lesjes te haalen eer hy het tegen zulk een Meester, als gy zyt, zou moogen waagen; maar uwe uitgelatenheid werdt ras beteugeld; want ontydig *gerocqueerd* hebbende, waart gy in een zet of vyf *Schaek mat*. Daar lag al uw moed en schoon de Heer Beaujeu zich even gematigd in zyne overwinning als in de nederlaag gedroeg, het bitter ongenoegen en een gruwelijke spyt waaren uit uw gezicht te leezen. Gy mompelde en knorde binnens monds zo ernstig, dat hadt gy noch maar Student geweest, het zekerlyk tot vloeken zou uitgeborsten hebben: de tramontane waart gy kwyt voor den ganschen avond, kost geen eene partij meer winnen, en scheidde daar met het verlies van de vierde zo brusque en plotseling uit, dat het schande was. Gy trokt het u zo ter harte, dat 'er over tafel voor uwe Zuster, voor my noch voor uwen anderen gast geen vriendelyk woord scheen over te schieten, en ik moet noch lagchen, als ik herdenk, hoe ge ver-

bysterd waart, en het zoutvat, dat voor uw neus stondt, over 't hoofd gezien hebbende, om de meid schelde, en haar binnen gekoomen zynde niet weinig doorstreekt over haar pretense onachtzaamheid, tot dat ze verstaan hebbende waar het om te doen was, u met den vinger wees, dat hetgeen gy zocht vlak voor u stondt. Ik kon aan haar koelheid gemakkelyk bemerken, dat ze diergelyke boutades van u wel gewoon was; ja uw eige Zuster kon zich niet onthouden van opentlyk te verklaren, dat ze schrikte tegen dat het schaakbord voor den dag gehaald wierd. Ging het u wel, zoo was 'er geen uitscheiden aan, voor dat het eeten koud, of door te lang over 't vuur te blyven, zo goed als bedurven was: waart gy in 't onderspit, zo raakten de stukken wel ras weer in de doos, maar dan hadt gy met een alle praat en vriendelykheid verlooren. Zulke gevolgen heeft somtyds dat edel spel, waar in men de overwinning aan zyn eigen beleid, en niet aan een blind geval verschuldigd is. En waarom? om dat men het verlies aan zyn eigen onkunde of onoplettenheid te wyten heeft, daarom verkiezen wy ook liever den tyd te verdryven met spelen, die een uitspanning genaamd moogen worden, en zulke ingespanne herssenen niet vereischen, dat men nergens anders op denken mag. Onze Eigeliefde neemt ook zo veel belang niet in den winst of 't verlies van een weinig gelds, als de uwe zich piqueert met de eer of schande van schranderer of dommer dan uw partij te schijnen. Wel, viel het Schaakzotje hier op in, of ik den eenen dag geen goed gezicht en heb daarom zal ik op een anderen niet even stikziende zijn; want een dag of twee na 't geval, dat gy zo haetelyk hebt voorgesteld, won ik zes partyen agter malkander van dien zelfden Beaujeu.

Ha! Ha! zei de Heer Boncoeur, is 't er zo meê ge-

legen, dan spyt het me uwenhalven, dat 't er geen Don Antonio Magino, of een ander Auteur, die zo wys is als hy, een reekening uit uwe nativiteit opmaakt, welke uwe gelukkige of ongelukkige dagen zijn; maar wy zullen dit niet verder uitziften, want ik veracht het schaaken niet, en meen, dat het een goed tydverdrijf is, als men 'er zich niet aan verslaaft. Doch als ik het speelen zou willen, zou ik het altijd doen, na dat de geest door 't bijwoonen van woelige vermaaklikheden te levendig geworden was, om met dat spel, dat een soort van studie is, de overtollige vlugheid, die in ernstige oefeningen dikwils schaden kan, een weinig uit te laten waasemen; daar ik in het tegendeel, als ik door het blokken eenigzins dof was geworden, my liever met een piquetje, of quadrille, waar onder men lagchen en praaten kan, zou diverteeren. En om u te toonen hoe weinig ons het speelen ter harte gaat, zullen we de kaarten laten blijven, en den tijd met discoureeren doorbrengen, mits gy ons belooft de vijfde man aan tafel te zyn, en de sobere portie voor lief te neemen.

Ik weet niet, hernam de Heer des Sourcils, of ik van uw nodiging wel profiteeren wil, want gij hebt me al vry scherp hier en daar in uw discours bejegend.

Is het anders niet, zei de Heer Boncoeur, uw ontijdig preeken is 'er de oorzaak van, en, en al wat ik gezegd heb, strekt nergens anders toe, dan tot bewijs, dat niemand met de liefhebbery, die hy voor zyn popje houdt, zo veel op moet hebben, dat hy die van anderen daarom gansch en gaar veracht. Zijn er die hun Uil voor een' Valk willen gehouden hebben, zij winnen daar niets mede, dan dat ieder hen veel eer voor Uilen houden zal.

Wyl gy 't zo verstaat, kreeg hy tot bescheid, zoo heb ik 'er niets tegen, en daar mede was het peis. Wij hadden verder aan elkander een goed onderhoud, en

een vrolyke maaltyd, allen tot verheugens toe gedronken hebbende, eer wy scheidden" 1).

Eindelijk noch volgende plaats uit het CCLXXXIV. Vertoog, den 16. July 1734 (*Stultus et insanus*), waarin een emir van »het Paleis der Dweeperyen" vertelt: »De Kamer was vervult van allerhande soorten van zetels en tafels, waar aan verscheide gezelschappen zig by den ander voegden... Ik schikte my terstond by mannen van een deftig wezen, die, twee aan twee, bezig waren, met een rype overlegging, verscheide houte of *elpenbeene beelden*, in eene zekere orde geschaart als twee vyandelyke legers tegens elkander aan te voeren, en alle mogelyke inspanning van voorzigtigheid en schranderheid, aenwenden om zig onderling te verschalken, en een kans af te zien. Van beide zyden, wierden allengskens verscheide gevangene bekomen, en die gevallen schenen dikwils, die genen, die er by leeden, zo gevoelig ter harte te gaan, dat ze van spyt op hun lippen beeten, met voeten stampen, en met de oogen naar den hemel gewend, den zelve tot getuigen van hun ongeluk scheenen te willen roepen. Men zou gezegd hebben, dat aan de nederlaag of de overwinning hun welvaart, eer, gezondheid, en leven zelf afhing. Welk eene verbazende en schielyke opvolging van opgeblazenheid en neerslagtigheid bespeurde ik niet, in de zelfde Persoonen? Nu scheenen ze hunne tegenpartyders te vreezen en te haaten, dan weder te veragten en te beminnen, en dikwils, wanneer ze de zege, in de hand schenen te hebben en reeds met een' ondragelyke trotsheid wegens de zelve triompheerde, zag ik ze schielyk in een hinder-

1) Richard Twiss geeft in zijn *Chess*, 1787. Vol. I p. 31, van dit betoog een „free translation."

laag gelokt en verstrekt, zynde door ze een onverwacht geval verstomt, als of ze door een schielyken donderslag waren getroffen.

't Geen ten hoogsten merkwaardig was, is dat de verwinnaar kragtdadiglyk zyn hoogmoed styfde met de overwinning blotelyk aan 't overwigt van zyn schran-derheid, en aan de snedigheid van zyn beleid toe te schryven. Daar in tegendeel de verwonnenen, na eenigen tyd hun' nederlaag bitter te hebben betreurt, zig trachtte te troosten, met de schuld te zoeken buiten hun verstand, daar ze gemeenlyk alleen te vinden was. De een beklagde zig dat zyne oogen voor dien tyd hunne gewoone scherpszigtigheid misten. Een ander, dat hij in een min voordeelig licht, dan zijn tegenparty, zig geplaatst vond; een derde bracht tot verschooning by, dat hy niet het zwarte maar het wit heir gewoon was te gebieden, en een vierde wist niets anders tot onschuldiging te vinden, dan dat 'er eenige woorden onder 't gevecht waren uitgesproken, en zelfs dat een onverschillige bystander met al de grooten aandacht op 't zelve had gestaroogt."

Onze goede Van Effen blijkt weinig verstand van 't schaakspel te hebben gehad. Maar zooveel is uit het spectatoriaal gekibbel duidelijk, ten eerste dat er in zijn tijd werkelijk ten onzent geschaakt werd, vervolgends dat het er noch niet schitterend mee uitzag. Nochtans was er opwekking in aantocht: drie vreemdelingen, Cunningham, Philidor en Stein, een engelschman, een franschman en een duitscher, hebben in den loop der voorgaande eeuw in Holland de belangstelling in het edel spel aangewakkerd.

Hoe beroemd de eerstgenoemde als schaker was, blijkt o. a. uit de briefwisseling van Leibnitz, die (ed. Duten, VI. p. 271) aan den schotschen edelman Thomas

Burnet schreef: »Mr. le Comte de Sunderland a gagné ici tous nos joueurs aux échecs; ses gens prétendent qu'il est maintenant au dessus de Mr. Cunningham et que passant dernièrement par la Hollande il lui a gagné cinq parties de suite. On ajoute même qu'il a fait un livre Latin sur ce jeu. Si j'avais sçu cela j'aurais cherché l'honneur de l'entretenir et d'en entendre quelque chose de lui même; car j'approuve fort qu'on s'exerce sur les jeux de raisonnement, non pas pour aux-mêmes, mais parce qu'ils servent à perfectionner l'art de méditer." En p. 278: »Hoe gaat het met uw landsman Cunningham? Zullen we niets van hem te zien krijgen? Indien hij slechts zijne denkbeelden over de kunst om te schaken in 't licht wilde geven, zou hij het publiek verplichten." In een levensbeschrijving van Wodrow (Edinburg 1828, p. 174) leest men: »omstreeks het jaar 1700 schaakte professor Wodrow met zijn ouden bekende Alexander Cunningham van Block. Nadat C. één partij met hem gespeeld had, zeide hij dat hij geloofde in staat te zijn, hem toren en raadsheer voortegeven, hoogstens de koningin, maar hij twijfelde, of dit niet te veel zou zijn. Dit was een hooge aanbeveling door iemand, die voor den eersten speler in Europa gehouden werd." Dat Cunningham zijn held in het ootje nam, heeft de biograaf derhalve niet bemerkt. Of het naar Cunningham genoemde gambiet (1.e4, e5; 2.f4, ef4; 3.Pf3, Re7; 4. Rc4, Rh4! 5.g3, fg3; 6.K∞, gh2! 7.Kh1, het eerst in 1735 bij Bertin als driepionnengambiet gedrukt) werkelijk van hem afkomstig zij (Stamma 1745), is mogelijk, maar niet uitgemaakt.

Naar D. Irvings *Lives of Scottish writers* (Edinburg 1850), werd A. Cunningham te Cumnock in Ayrshire tusschen 1650 en 1660 geboren. Hij schijnt gron-

dig te hebben gestudeerd in Leiden of in Utrecht. Van 1698 tot 1709 was hij professor in het burgerlijk recht te Edinburg en begaf zich vervolgens naar Holland. In november 1709 bevond hij zich reeds in den Haag, waar hij zich metterwoon ging vestigen. Hij hield zich daar bij voorkeur met klassieke studiën bezig en gaf in 1721 Horatius in het licht, met aanmerkingen tegen de dikwijls smakelooze konjekturen des beroemden Bentley. Twiss deelt (Chess, I. p. 120) uit de Inleiding op Alexander Cunningham's ¹⁾ History of Great Britain, 1787, de volgende anekdoten mede uit de haagsche periode van onzen Cunningham: »When Lord Sunderland was at the Hague, he contracted a particular intimacy with Mr. Cunningham, as they were both remarkable Chess-players. Whenever his Lordship was at leisure, he either drove to Cunningham's lodgings, which were at some distance, or sent his carriage for him. After playing for a course of time, Lord Sunderland discovered, that he who was jolted in the carriage before they sat down, was always sure to lose every game: for which reason, he gave over going to Cunningham's, but always sent to him, and always beat him, to his no small astonishment, as he was conscious that he understood the game as well as his adversary. At last, when he was very much out of humour, Lord Sunderland told him the trick, and Cunningham insisted, that they should drive to one another's lodgings alternately, which confirmed his Lordships observation,

1) Deze naamgenoot des beroemden schaakspelers, óók de zoon van een predikant (te Ettrick), óók de reisgenoot van een voornamen engelschman, óók rechtsgeleerde en kenner van de romeinsche letterkunde, die zich óók in Holland ophield en als schaakspeler bekend stond, moet niet met onzen A. C. verward worden. Hij leefde noch in 1735 te Londen. Een derde A. Cunningham stierf den 15. mei 1737,

and restored Cunningham to his former level; for, from that time, they won and lost alternately. This fact, which appears not at all incredible, for the streets of the Hague were not, in the last century, so smooth as those of London are at present, proves how nicely the capacities of Sunderland and Cunningham were balanced against each other ¹⁾).

While Mr. Cunningham resided at the Hague, a German Prince, hearing of our author's great skill in the game of Chess, came to that city with a view of playing with him at the truly noble amusement. The Prince, whose name is not mentioned, informed Mr. Cunningham, by a note, of the purpose of his coming in the Hague. Mr. Ogilvie, laird of Cluny, a Scotch Gentleman in the Dutch service, who passed with many for little better than an ingenious madman, happened to be with Mr. Cunningham when he received the note, to whom he said. »That he did not chuse to risk his reputation, for the knowledge of the game of Chess, with a person he did not know; and wished, that Cluny would go and play a game or two with the Prince, in the character of one of Mr. Cunningham's disciples." Cluny agreed to go; and Mr. Cunningham is said to have written to the Prince to this purpose, That although he had the honour of receiving his Highness's invitation to play a game at Chess with him, he could not accept of that honour, as business of a particular nature would not permit him at that time; but rather than his Highness should be disappointed, he had sent one of his scholars to give him some entertainment

1) Twiss maakt hier de aardige opmerking: „It was observed to me, that the writers of these last paragraphs think, that the head of a Chess-player, before the play, must be moved as carefully as a bottle of Old Port, before it be decanted."

that evening: and that, if his scholar should be beaten, he would do himself the honour of writing on him (the Prince) next day, and would play with him as many games as he should chuse. Cluny accordingly went, and beat the Prince every game they played. Early next morning, the Prince left the Hague, sensible, that if he was shamefully defeated by the scholar, he had, if possible, still less chance of success with the master. It is a fact, that may be depended on, that Mr. Cunningham and Cluny never payed so much as a single game at Chess dving their whole lives; and that Mr. Cunningham was esteemed a much better player than Cluny."

Cunningham stierf in het jaar 1730 (niet, zooals Twiss zegt, 1732). De kataloog zijner boekerij (*Bibliotheca Cuningamia*, 130 pp.) werd te Leiden gedrukt en de verzameling in November van genoemd jaar geveild. We vonden weliswaar nergends eenig bericht van zijn omgang met Hollanders, maar dat het twintigjarig verblijf van zulk een beroemd schaakspeler, wiens naam in alle leerboeken voortleeft, in den Haag althands eenigen invloed moet hebben uitgeoefend op zijn kring, is zeker geen te gewaagde onderstelling. Wat anders de meegedeelde anekdoten betreft, ik voor mij geloof er geen woord van.

Dezelfde Richard Twiss bezocht somts, ook in 1780, Holland en vertelt daaromtrend o. a. het volgende (*Chess*. I. p. 4): »The most valuable chess-men I have seen, are still preserved at Rotterdam; they were made by the chevalier Van der Werf (the celebrated painter), who employed the leisure hours of eighteen years in carving them. The *pieces* are three inches high, and the *pawns* two; half the number are of box, and the other half of ebony; they are all, except the *castles*,

busts on pedestalls. The *kings* are decorated with a lion's skin, of which the paws are crossed on their breast. The *bishops* (*les fous*) have fool caps, with bells, and are represented with very grotesque countenances. The *knights* are horses heads and necks, with flowing manes: the *pawns*, as well as the pieces, are all different, being *eight Negroes* and *eight whites*, of various ages. They are as highly finished as any of his paintings, and are in the possession of his grandson, Mr. Gevers, at whose house the curious traveller will have the additional pleasure of seeing a portrait, as large as life of the chevalier Van der Werf, painted by himself, and esteemed his master-piece."

Op mijn vraag aan mr. C. Vosmaer, wat de »schilder-geschiedenis" van deze zaak te vertellen wist, ontving ik deze inlichting: »Wat van der Werff aangaat, zie hier: geboren in 1659 in Kralinger-Ambacht bij Rotterdam, heeft meest te Rotterdam gewoond. Hij was een zeer knap man, vol talent. Zijn schilderwijs was fijn en in 't miniatuurachtige; hij heeft niet den breeden vetten toets dien de oud-Hollanders beminden, maar hij teekent zijn figuren zuiver en goed en mag niet zoo veracht worden als de eenzijdige bewonderaars in de groote school doen. Gevers, een koopman te Rotterdam, huwde zijne kleindochter. Op zijn auctie komt voor het stel schaakstukken uit palm- en zwart hout. Het gold / 200." Daar hebben we dan een hollandsch voortbrengsel uit den tijd dien we behandelen. Waar mag het beland zijn?

Een bladzij vroeger meldt Twiss t. a. p.: »Mr. Philidor informed me that he saw, in 1747, at Rotterdam, in the possession of a coffee-house keeper, a set of chess-men, which were made for prince Eugene. They were three inches in height, of solid silver, chased;

not different in colour, but sufficiently distinguished, by one side representing an European, and the other an Asiatic army." Ook van dit zilveren schaakspel te Rotterdam schijnt geen spoor meer voorhanden. Maar het bericht brengt ons in kennis met den tweeden van het straks genoemde uitheemsche drielal. Kronologiesch zou hier weliswaar Phil. Stamma, wiens *Essai sur les Jeu des Echecs* (100 problemen) in 1735 te Parijs verscheen en in 1741 en 1745 in den Haag, 1777 te Utrecht (Chez J. van Schoonhoven en Comp.) werd nagedrukt, maar de hollandsche vertaling van het boekje. (*Proeven van het Schaak-spel: Waar in eenige Reegels aan de Hand gegeven worden om het Wel te Speelen, en Voordeel te doen door Fyne en Subtiele Zetten, die men de Geheimen van het Spel kan noemen. In 't Fransch Beschreeven door den Heer Philippus Stamma, Geboortig van Aleppo in Syrië. Uit het Fransch in 't Nederduitsch Vertaald. Gedrukt by de Erven de Weduwe Jacobus van Egmont: op de Reguliers Breë-straat, tot Amsterdam. Zonder jaartal*) verscheen, als vertaling van een duitsche vertaling ¹⁾, eerst na het jaar 1812, bij dezelfde firma 1824, ten slotte te Amsterdam by P. N. Zeeuw, 1837, en was derhalve reeds vóór de uitgaaf geheel »out of time." In het »Voorberigt van den Schrijver" zegt onze Syriër, nadat hij der goe gemeente heeft trachten diets te maken, dat zijne (waarschijnlijk niet eens van hem afkomstige) problemen uit werkelijk door hem gespeelde partijen ontstaan waren: »Betreffende het Werkje van den Calabriër [Greco]

1) *Versuch über das Schachspiel, worin einige Regeln, um es gut zu spielen, und den Vortheil durch feine und schlaue Züge, welche man die Geheimnisse des Spiels nennen kann, davon zu tragen enthalten sind...* Elberfeld 1812. Zelfs de duitsche hoofdletters worden door den vertaler nageaapt.

over dit spel, zoo geloof ik dat de kenners my zullen toestaan, dat het een Boekje is zeer verschillende met het myne, nademaal alle de Partyen, door deeze Autheur voorgesteld, juist zoo Verdedigd moeten worden als hy Onderwyst: Want als men anders Speelde, zou hy, dien de Calabriër wil doen Winnen, het Spel Verliezen; daar in teegendeel, in de Voorbeelden die ik hier geef, hy, dien ik wil dat Winnen zal, ook zonder fout zal Winnen, wat ook zyn Teegendinger aanvange. [Deze vergelijking tusschen problemen en spelopeningen is aartsdom.] Aangaande eene der Manieren, door den Calabriër voorgesteld, die hij noemt Gambette, zoo zou niemand op die Manier willen Speelen, ten minste als hy niet Verliezen wilde, of als hy niet teegen eenig Nieuweling in de Kunst Speelde. *Ik agt deze Methode zeer onnut, en zonder grond.*" [Wat je zegt!] »Algemeene Regels, p. 131: de zeekerste en voorzigtigste Manier van Speelen is dan, uwe *Pions* [Boeren] te brengen voor uwe *Stukken*, uitgenomen twee of drie, die gy houd om den *Koning* te bewaaren, Vervolgens doet gy uwe *Stukken* in dier voegen voortgaan, dat de een altoos de ander ondersteunt; Daar na neemt gy in overweeging aan welken kant gy de Aanval doen moet. Gy moet altoos zorg draagen, van uwe *Stukken* niet te zetten op een Ruit, daar uw Teegen-Party een *Boer*, kan tegen brengen, ten minste zo gy alvorens niet gezien hebt, dat gy in alle gevallen uw Stuk tot een better plaats kunt doen avanceeren; Anders zult gy genoodzaakt zijn uw Stuk te rug te zetten, het welk u veel agter uit zou doen gaan. Ik heb Speelers gezien, die een *Ruiter*, of een *Zot*, deden Springen, en Dansen, by voorbeeld, rondtom het *Schaak-Bord*, en brengende gestadig *Boeren* tegen dit *Stuk* aan, bevond het zelve zig dikwils omringt in het Spel van den ander, en wel

in diervoegen, dat het volstrekt Verlooren was voor niet. of op zyn hoogst voor een *Boer*: Waar na de Teegen-Party des geenens die aldus geforceerd was, het oogmerk van den anderen ontdekt; En het is hem in 't vervolg dikwils onmooglyk weeder eenig ontwerp te formeeren, en bygevolg de Party te Winnen; Dit is dan den tyd kwaalyk verlooren.

Voor dat gy een Stuk verzet, moet gy naauwkeurig nagaan, of men ook iets tegen u onderneemen kan, om uwe Stukken dus wel te verzeekeren tegen alle Verzasingen. Dog zo gy daar omtrent geen gevaar bespeuren kunt, onderzoekt gy door welk een Weg u de Aanval te doen staat.

Gy moet altoos zorg draagen, van nooit gevaar te loopen dat uw *Koning* kan *Geschaakt* worden, of de *Koningin* onbedekt zijnde. Want als gy u in die gesteltenis bevindt, moet gy, al was 'r geleegenheid van eenige Stukken of Boeren te neemen voor niet, zulks niet waagen te doen, voor dat gy uw Koning of uwe Koningin gedekt hebt.

Men moet geen *Boer* wegneemen die tegen over uw *Koning* staat met een *Zot*, of eenig ander Stuk; Doordien uw Teegen-Party zig van die geleegenheid bedient om 'er zyn *Kasteel* of zyne *Koningin* voor te zetten, en dan kunt gy het niet te rug krygen zonder het te verliezen, om dat gy uw *Koning* niet onbedekt zoud durven laten. Men verliest meenigmaal Stukken door op deeze wyse te Speelen.

Zomtyds ook, door uwe *Koningin* van uw Spel verwyderd te hebben, om een *Boer* te neemen, bedient uw Teegen-Party zig van die geleegenheid, om in dien tyd zyne *Koningin* te doen avanceeren, en u *Schaak* te geeven, neemende uwe *Stukken*, of zomtijds een geduurige *Schaak*, en herstelt de Party.

Alzo min moet gy de Geleegenheid verzuimen van te Roqueeren, zelf al kost gy 't niet doen zonder verlies van een *Boer*. Men moet zomtyds dat verlies niet agten, Want het is beeter een *Boer* of een *Stuk* minder te hebben met een goeden *Stant*, dan een *Stuk* meer te hebben met een slegten *Stant*; Dit is iets dat geen *Schaak-Speeler* ontkennen zal.

Gy moet altoos wel op uwe hoede zijn als eenig *Speeler* u eenige Stukken voor niet geeft te neemen; Want dit geschied, of om daar door betere Stukken van u te krygen, of om u *Schaak-Mat* te zetten; En zulks werd zeer dikwils gepraktiscert by goede *Speelers* in *Arabië*.

Men verhaalt, dat een Jonk-Man van dit Land, nog onder het opzigt zyns Vaders staande, en het *Schaak-Spel* geleerd hebbende, zulk een groot plezier daar in had, dat hy zyne *Affaires* daar om verzuimde. Zyn Vader hem verscheide maalen, hoewel vergeefs, daar over bestraft hebbende, geraakte op zeekeren tyd zodaanig Vergramd, dat hy hem Dooden wilde. De Zoon hem te Voet vallende Bad om Vergiffenis, en toonde dat dit *Spel* nutter en noodzakelijker was als men zig wel verbeelde, Doch dat hy het eevenwel niet meer speelen zou: De Vader zig een weinig bedagt hebbende, vraagde, welke nuttigheid in zulk een *Spel* kon zitten, dewyl het niet anders dan een Tydverdryf der Leedig-Loopers was, Neen, myn Vader, antwoordde de Zoon, het Leert my heel andere dingen, die my in 't toekoomende van groot nut kunnen weezen. Hoe dan, zei de Vader? Wanneer ik eens verplicht ben ten Oorlog te gaan voor 't Welzyn van myn Vaderland, antwoorde de Zoon, Leert dat *Spel* my, hoe ik my met voordeel kan Verdedigen [??].

Gebeurt het ook dat ik eens op Reis gaâ, en het ongeluk hebbe van door Rovers overvallen te worden, zou

ik my beeter weeten te Verdedigen dan een ander. Ja, zei de Vader, zeg my eens hoe dat mooglyk kan weezen? Gy kunt 'er een Proef van neemen, als het u behaagt, antwoorde de Zoon. De Vader besloot hem elders heen te zenden, te Paard en met veel Geld bij zig, om Goederen te koopen.

De Zoon op Reis gegaan zynde, zond de Vader hem vier Kaarels na om hem van alles te Berooven. De Zoon bevond zig op Weg en wierd door die vier zogenaamde Roovers overvallen; Hy Verdedigde zig zeer behendig, liet eindelyk zyn Paard in de loop, zig reddende te Voet, onder de bedekking van een Muur, en kruipende door de Heggen: Aldus hunne Handen ontkoomen zynde ging hy zyne Commissie verrigten en kwam weeder Thuis.

De Vader vraagde hem, of hem niets ontmoet was? Hij antwoorde, dat hy door vier Roovers overvallen was, maar dat hy op het oogenblik een Middel bedagt; waar van hy zig zomtyds by 't Schaak-Spel bediend had. En welk een Middel is dat, zei de Vader? Dat is, antwoorde de Zoon, dat ik in die verleegenheid myn Paard ten Prooy gaf om myn Leeven en myn Geld te behouden; Zo ook in het Schaak-Spel, geef ik zomtyds myn Paard ten Prooy om mynen Koning of myne Koningin te behouden. — De Vader was zoo voldaan, dat hy noodig oordeelde het Spel te Leeren.”

We willen hopen, dat er menschen zijn, die zich ook zonder schaakspel des noods zoo slim zouden weten te redden, en dat de schaaknamen in het Voorberigt (*Koning, Koningin, Zot, Cavalier*, anders *Ruiter*, of maar *Paard, Tooren* of *Kasteel*, en *Boer*) gedeeltelyk in de onkunde des vertalers hun grond hebben. Grappig is ten slotte noch het volgende oordeel van Stamma:

»Ook worden aldaar (in mijne vaderstad Aleppo) zeer veele schrandere bekwaame Speelers gevonden, invoegen

dat ik zegge durve, dat 'er weinig in Europa by hen vergeleeken kunnen worden. Nog eene andere Reeden daar van is, dat in ons land de Speelers zig laten Raaden, en byna elk een Seconde of Meedehelper kiezen, in plaats dat in Parys, en zelf in Italië, in Engeland en in andere Gewesten, die ik gezien hebbe, elk alleen en naar zyn eige fantasie Speelen, en niet gedoogen wil, dat men in zyn Spel spreekte. Nogtans is 'er, myns oordeels, zulk een groot Verschil tusschen deeze beide Handelwyzen, als 'er is tusschen twee Reizigers, waar van de een voorzien is van een Leidsman, en de ander alleen loopt."

Francois André Danican Philidor werd den 7. september 1726 te Dreux in de nabijheid van Parijs geboren. Nadat hij reeds als knaap het dam- en schaakspel geleerd en in Parijs, waar hij voor de muziek werd opgeleid, gedurende drie jaren in het Café de la Régence gespeeld had, kwam hij in het jaar 1745 naar Holland (vgl. *Geschiede de Schachspiels*, I. p. 383, II. p. 396). Reeds toen, op 18jarigen leeftijd, werd hij (volgens het vijfde deel der fransche *Encyclopédie*) gehouden voor »den grootsten dammer, die ooit bestaan had of bestaan zou!" Philidor zou meewerken in een reeks van twaalf concerten, die Signor Lanza met zijne als harpspeelster bewonderde 13jarige dochter en den violinist Geminiani in Holland wou geven. Signorina was echter reeds voor de aankomst van het gezelschap in Rotterdam overleden en zoo viel het plan in duigen. Philidor, zonder middel van bestaan in Rotterdam, vond in zijn talent als damspeler een middel om te leven: hij speelde eerst in de rotterdamsche, daarna in de amsterdamsche koffihuizen. Het damspel schijnt hier in 't algemeen meer in den smaak te zijn gevallen dan het schaken en men heeft het er dan ook verder in gebracht.

In 't geheel hield Philidor zich een jaar in Holland op, waarvan hij echter den meesten tijd in den Haag doorbracht, waar hij met de engelsche officieren van het garnizoen schaakte en, tegen goede belooning, den prins van Waldeck, den bevelhebber van het hollandsche leger, in het schaakspel onderrichtte. In 1747 bezocht hij ook Engeland, waar hij Stamma sloeg, die van tien gespeelde partijen er maar één won, en één remise maakte. Het volgend jaar keerde Philidor naar Holland terug, waar hij toen zijn vermaard geworden *Analyze* (sic) *des Echecs* schreef, die in 1749 te Londen gedrukt werd. Het werk was opgedragen aan den hertog van Cumberland, dien Philidor vooraf in zijn legerkwartier te Eindhoven had opgezocht, en die uitgaaf met een intekening van 50 exemplaren steunde. Onder de 127 namen op de lijst der intekenaars (voor 433 exemplaren) vind ik slechts één Hollander: Mr. Van Haaren, à la Haye, 2 *Livres*." Een nieuwe uitgaaf verscheen te London in 1777; getal der intekenaars 283 (»Mr. de Berkenroode" weer de eenige Hollander), der exemplaren 376.

Een vertaling van een vertaling van deze uitgaaf, in 1786, is — eindelijk! — het eerste hollandsche schaakwerk. De nationaal-langdradige titel luidt: *Bekwaame Handleiding tot het edele Schuakspel, of Beredeneerde Verhandelingen, Om dit Spel niet alleen op een' gemakelyke wyze, zonder onderrigting, in den grond te leeren, maar zelfs tot een rigtsnoer te dienen voor de geenen, die reeds verre daarin gevordert zynde, binnen korten tyd tot meerder volkomenheid zouden willen geraaken; als mede, om het met elkander door Briefwisseling, en zelf met levendige menschen, te kunnen Speelen. Gevolgt naar het Fransche* ¹⁾ *van den Heer A. D. Philidor,*

1) Jawel Petrus, *nach dem Französischen!*

Zynde dit werkje onder anderen ten hoogsten nuttig voor Ingenieurs en alle Klassen van Militaire Perzoonen, en Vermeerdert met een' noodzakelyke Inleiding, nodige Aanmerkingen, Voorbeeldige en Stelregelige Betogingen en Aanwyzingen, die men van den Leerling tot het Meesterschap, benodigt-heeft te weeten. Door Petrus Lievens Kersteman. Opgeheldert met de nodige Platen. Onder de Zinspreuk: si desint vires, tamen est laudanda Voluntas. In 's Gravenhage, By H. H. van Drecht, Boekdrukker en Boekverkoper in de Papestraat, 1786. 8vo. Een titeluitgaaf, zonder platen en zonder jaartal, verscheen: Te Amsterdam, By L. Groenewoud, Boekverkooper, in de Korssies-steeg by 't Cingel.

Uit de »Inleiding» van den vertaler schrijf ik de volgende kenmerkende plaatsen af: »De twee spelers hebben ieder hunne bijzondere 16 stukken, bestaande in één koning, één koningin, twee raadsheeren, twee cavaliers of paarden, twee kasteelen en agt pionniers of soldaten... Het schaakbord wordt zoodanig gesteld, dat er een *witte ruit* aan de regterhand van den speler komt, van welk algemeen gebruik verschillende redenen worden gegeven; dit is echter zeker [!], dat de *Grieken* [!] zoo krachtdadig gesteld waren, van op deze wijze het bord te plaatsen, dat zij buiten die schikking nimmer zouden gespeeld hebben, houdende het wit onder hen in zulk eene hooge waarde, en van zoo'n goed voortteeken, dat een ieder der twee spelers, zich van de overwinning, door toedoen van deze aan hunne regterhand geplaatste *witte ruit*, volkomen verzekerd hielden... De pionnen hebben genen anderen loop, dan regtuit voorwaarts op het bord... tot zij aan *dam*, of den rand der tegenpartij stuiten... Dezelve zijn *de ziel van 't spel* [het befaamde sofisme van Philidor], en van hunne goede of kwade schikking en gebruik, hangt de

winst en verlies van 't spel of de partij geheelijk [!] af... ¹⁾).

Met nog veel minder grønd kunnen twee *paarden*, noch ook twee *raadsheeren* [!], hoeveel voorregten de *paarden* anderszins door hunnen *triangulaires* loop over het bord hebben, de tegenpartij, al is het dat deze met den bloeten *koning* blijft zitten, tot het verliezen van 't spel noodzaken, noch ook niet, wanneer een *raadsheer* met een *paard* verzeld is [!], al het welk bij de kenners voor eene vast gaande ondoenlijke zaak wordt gehouden ²⁾)... Het schaakzetten heeft in dit spel alleen betrekking tot den koning, hoewel sommige autheuren en speeleren beweeren, dat zulks ten aanzien der koninginne mede moet plaats hebben; dan, wij hebben vele, ons dunkens, gegronde redenen daartegen... (Door) de verovering der koninginne kan eene groote verandering in het wederzijdsche spel voorvallen, en somtijds door het damhaalen van een' pion (als wanneer men vrijheid heeft de koningin, zoo men die bij surprise verrassing of verzuim mogt zijn kwijt geraakt, wederom op het bord te brengen) een slecht vervallen spel opgehaald en dikwijls gewonnen worden; en aan zoodanige spellen is het, dat men de groote schakers leert kennen... Opzigtelijk het *damhalen* moet men aanmerken, dat zulks even op de zelfde wijze geschiedt, als in het *damspel*, namelijk, wanneer men met één der *pionnen* tot aan den rand der tegenpartij gekomen is, voor welken *damhaler* men vrijheid heeft, een zoodanig stuk weder op het bord te brengen, als men bevorens mogt zijn kwijtgeraakt [een pruikenbepaling], 't zelve zettende

1) De „en passant”-kwestie wordt over 't hoofd gezien.

2) Het mat met twee *raadsheeren* of met *paard* en *raadsheer* tegen den enkelen *koning* onmogelijk! Er is in de geheele schaaklitteratuur geen tweede voorbeeld van zoo verregaande onwetendheid.

op de plaats of ruit daar men den *dam* heeft gehaald... Het *roqueeren* bestaat in het verwisselen des *konings* met één der *kasteelen*, te weten, dat de *koning* met het kasteel aan zijnen kant roqueerende, tot op één ruit van den hoek ter zijden uitschuift [naar g1 alzoo], en het *kasteel* van den hoek twee ruiten naar de binnenzijde van het bord [naar f1], waardoor den koning naast dat kasteel te staan komt; en welke roqueeringen met het andere kasteel op de zelfde wijze plaats heeft! [derhalve Kb1 en Tc1!]. Nogtans zijn er schaakspelers die den koning, wanneer hij met het *kasteel der koninginne* komt te roqueeren, twee ruiten van den hoek doen afblijven [dus op c1], en maar twee ruiten ter zijde laten uitschuiven, zooals met het *kasteel des konings* geschiedt. Of dit niet even zoo verwerpelijk is [!], als dat van de zulken, die volstrekt beweren, dat de koning maar alleen bevoegd zoude zijn, met 's *konings kasteel te roqueeren*, en niet met dat der *koninginne* [!], laten wij aan oordeelkundige schakers ter beslissing over ¹⁾... (Men) treft schakers aan, die, wanneer zij den koning doen roqueeren, te gelijk *den pion aan den hoek éene ruit voortschuiven* ²⁾; terwijl anderen, bij het roqueeren van den koning, denzelven een ruit doen overgaan, waartegen over een vijandelijk stuk geplaatst is, door 't welk de *koning* zich zelven in 't voorbijgaan *schaak* geeft, en dus het regt van schaking viëleert en overtreedt; een zaak, die, schoon zij bij velen over 't hoofd worde gezien, echter niet behoorde geleden te

1) Men moet in de rockade eenvoudig eerst een toren (rock) naast den koning (alzoo op f1 of d1) en dan den koning aan de andere zijde des torens (dus op g1 of e1) zetten, waardoor alle geleuter van Kersteman vervalt. v. d. L.

2) Dezen onzin, van italiaanschen oorsprong, heb ik noch in 1869 te 's Gravenhage een lid van het schaakploertengezelschap van dr. Stark moeten afleeren!

worden, en nog meer andere misbruiken, te veel om hier te noemen... (Wij) zullen ten besluit nog iets aanroeren, omtrent hetgeen een *gedepoilteerde* [!] partij moet *buteeren*, om zijn' overwinnaar in een *pad* [*pat*], of zoogenaamde *blindmat*, te wikkelen; benevens het *matzetten* met den *koning* en één *kasteel*; alsmede, wegens het *quille-jeu*, waarin de wederzijdsche partijen, geen van beiden het spel komen te winnen." Al dit blijkbaar reeds toen in den Haag in bloei staande koeterwaalsch verleent ons een blik in een schrikbaan-jagenden afgrond van schaakstumperij, en op dat terrein moest een zoo onbeduidend talent als Stein wel als een profeet Elias worden aangegaapt. De tekst-zelf bestaat geheel uit de volgende plumpe germanismen, waar het eerste spel (1. e4, e5; 2. Rc4, Rc5; 3. c3, Pf6; 4. d4, ed4; 5. cd4, Rb6; 6. Pc3, K∞):

1.

Witte. De boer des konings doet twee treden.

Zwarte. Desgelijks.

2.

W. De raadsheer des konings gaat op de vierde ruit van den raadsheer der koningin.

Z. Desgelijks.

3.

W. De boer van den raadsheer der koningin ééne treê.

Z. Het paard des konings gaat op de derde ruit van zijnen raadsheer.

4.

W. De boer der koningin twee treden.

Z. De boer neemt den boer.

5.

W. De boer neemt den boer weder.

Z. De raadsheer des konings rukt op de derde ruit van het paard zijner koningin.

6.

W. Het paard der koningin gaat op de derde ruit van haren raadsheer.

Z. De koning verplaatst [!].

Een »nieuwe, veel verbeterde uitgave,» van deze »Bekwame Handleiding,» met al de gebreken der eerste, verscheen in 1808 te Amsterdam bij J. B. Elbe, en kreeg nieuwe titelbladen in 1809, 1819, 1836, en eindelijk zonder jaartal van G. Theod. Bom.

Hoewel de tegenwoordigheid van buitenlandsche schaakberoemdheden in den Haag hoofdzakelijk door vreemdelingen schijnt te zijn opgemerkt, was men er in de tweede helft der voorgaande eeuw, blijkends de uitgaaf van een hollandschen Philidor, toch langzamerhand zelf aan het knutselen geraakt, en eindelijk verscheen de apostel, die er een gemeente kon vergaderen. Ik bedoel Elias Stein, een elzasser Israëliet, in 1748 geboren te Vorbach bij Straatsburg en in 1812 te 's Gravenhage overleden.

Stein bezit ten onzent een opgevijselde beroemdheid als schaakspeler, die alleen in de gewone hollandsche ijdelheid, maar niet in wezendlijke verdienste wortelt. We hebben 't noch onlangs beleefd, dat de generaal van Swieten zich te Amsterdam, wegens zijn ellendige rol bij het atsjineesche schelmstuk, in het openbaar door den sekretaris der Ned. Bank schaamteloos liet toevoegen: »In de wereldgeschiedenis zult gij te boek staan als apostel der beschaving!» Zoo is onze geheele geschiedenis, van den beroemden mythe des »tachtigjarigen oorlogs» tot in elke kleinigheid. De dorperlijke bluf der kleine landjes is bij ons een nationale ziekte, elke windvlaag wordt een donderslag en elke middelmatigheid behoort tot de »grootste mannen, wier namen met gouden letteren prijken in het gedenkboek» der

nacionale lamlendigheid. Geen wonder alzoo dat ook éenoog Stein, hoewel niet eens »Nederlander,” in dit land der blinden spoedig koning werd! In waarheid was hij, te oordeelen naar zijn boek en zijne school, van alle wezendlijk schaaktalent ontbloot. Dit is evenmin een verwijt, als de bewering dat iemand geen treurspel kan dichten. Steins werkelijke verdienste is de opwekking van de liefhebberij voor het schaakspel in Holland, maar aan het gezwets over zijn meesterschap moet een einde komen. Zijn in 1789 verschenen *Nouvel essai sur le Jeu des Echecs, avec des reflexions militaires relatives à ce jeu (A la Haye, aux depens de l'auteur)* was niets anders dan een flauwe kopie van Philidors onderneming, zonder een sprank originaliteit. Plagiaat en geleuter vullen het boek, waarvan de hoofdstrekking eenvoudig was *to make money*.

Voor ons doel, de opkomst van het schaakspel in Holland natesporen, heeft alleen noch de inteekenlijst op het werk historische waarde. Namen en cijfers zijn gewoonlijk, voor wie »dooren heeft om te hooren,” welsprekender dan volzinnen, en daarom volge hier de drooge opsomming van die namen, welke inderdaad ook de oudste vaderlandsche schaakvrienden vermelden. Het boek werd opgedragen aan de prinsen van Oranje Willem Frederik en Willem George Frederik. De Stadhouder teekende in voor 12, en de beide prinsen ieder voor 6 exemplaren. De overige inteeke-
naars waren:

Alewyn.	J. G. Becker.	
Van Alphen, <i>Procureur</i> .	G. Beelaarts de Wioldrecht.	
F. Alvarez, <i>Avocat</i> .	A. Belinfante.	
Le Baron de Bearn.	Le Comte de Bentinck, Seign.	
J. F. W. Becker, <i>Capitaine de</i>	de Rhoon.	2
<i>l'Artillerie</i> .	G. C. Comte de Bentinck	2

- Le Comte H. de Bentinck.
 Le Baron de Bentinck, *Coll.*
 J. Berkhout, *Lieutenant.*
 Le Baron de Blonay des Su-
 chaue.
 Abraham Boas.
 Bourcourd.
 Joachim Boas, *Banquier.*
 Simeon Boas.
 Marcus Boas.
 J. van den Brandeler.
 Le Comte de Bunge.
 Le Comte de Byland.
 Bordeau, Fils, *Imprimeur.*
 Ogt van Byland, *Gentilhomme*
 de la Chambre de S. A. S.
 Le Comte F. de Byland.
 N. Calkoen, *Echevin.*
 Le Comte Courd de Callenberg,
 Coll. Commandant.
 J. Camper, *Pensionnaire de la*
 Brielle.
 Capadose, *Cadet.*
 De Paravicini de Capelli, *Coll.*
 Benjamin Cohen.
 A. B. Cohen.
 J. A. K. Collizzi.
 De Crousaz.
 J. C. Damen, *Chirurgien.*
 Degerman, *Officier.*
 Dr. Dejean.
 Douglas, *Gen. Maj.*
 Le Comte d'Outremont.
 Le *Coll.* de Devron.
 Van Dyk, *Capit. Ingén.*
 Le Baron d'Eberstein, *Gentil-*
 homme de la Chambre de S. A. S.
- Mme. Eigensatz.
 L. J. Engert.
 D. W. Engert.
 Achar Ephraïm.
 Euler, *Conceiller et Bibliothécaire*
 de S. A. S.
 R. Fagel, *Lieutenant.*
 Jacob Fischer, *Avocat.*
 J. C. Fuchs, *Lieutenant.*
 Le Prince de Gallitzin.
 De Garon. 2
 Le Baron de Geere.
 Le Baron de Geisan.
 De St. Glain, *Vroedschap.*
 C. J. van Goens.
 M. van der Goes, *Env. Extr.*
 F. van der Goes.
 Graevestein, *Lieutenant.*
 De Groulart, *Chapelain.*
 D. J. Guicherit.
 S. A. S le Prince de Hatzfeld.
 S. A. S. le Prince Chrétien de
 Hessen-Darmstadt. 6
 Le Baron de Haeften.
 E. Harel, *Lt. Colonel.*
 W. N. van Hanswyk.
 C. A. L. de Harling.
 N. Haymans, *Graveur.*
 Le Baron de Heekeren de Kell.
 Le Baron de Heekeren de Wiers.
 Le Baron de Heekeren de Mo-
 lekater.
 R. van Hees, *Commiss. Général.*
 F. van Hees, *Agent de L. H. P.*
 D. van Hees, *Avocat.*
 Le Comte de Heiden, *Chambel-*
 lan de S. A. S.

- D. Heilbron, *M. D.*
 Henzi, *Gouverneur des Pages de S. A. S.*
 T. Herbert O'Sullivan, *Officier.*
 Hess, *Général.*
 De Höfisch, *Lieutenant Coll.*
 L. Hoeuft.
 Van Hoey, *Lieutenant*
 J. D. Hochepié.
 De Hoogendorp, *Pensionnaire de Rotterdam.* 2
 F. van Hoogendorp, *Lieutenant.*
 F. L. Honoré, *Avocat.*
 Humboldt.
 De Jeanneret, *Capitaine.*
 E. de Jong.
 J. Kann.
 Mozes Kann.
 Karsseboom, *Echevin.*
 Kempf, *Officier.*
 G. van Kinschot.
 B. Kloekhoff.
 Le Baron Kretschmar de Wijk. 2
 Le Bar. de l'Estocq, *Capitaine.*
 De Lille.
 De l'Oriol, *Officier des Gardes Suisses.*
 D. Macalester Loup, *Ecuyer & Coll.*
 Le Bar. de Leycam, *Envoyé Extr.*
 M. M. van der Loeff.
 C. van Lynden, *Gentilhomme de la Chambre de L. A. S. & R.*
 Le Bar. de Lynden, *Officier.*
 E. J. Luzac, *Secrétaire.*
 Le Coll Baron Lynden de Hoevelaken.
 W. N. Maclaine.
 F. Matheunes.
 J. Maritz.
 H. d'J. Mendus.
 Le Comte de Mérode. 2
 Isaac de Jonge Meyeren. 2
 Molière, *Banquier.*
 Mag. Joachim Moses.
 J. Mossel.
 Myster
 Muilman, *M. D.*
 C. Munter.
 Le Collonel Muysson.
 H. Macleod.
 Le Prof. le Bauld de Nans.
 Le Lieutenant le Bauld de Naus.
 De Norman, *Capitaine.*
 H. Draveman d'Ogens.
 B. Osorio Jr.
 A. L. van Oyen, *Coll.*
 Le Collonel de Pagniet.
 P. M. Pertat.
 De Planta, *Collonel.*
 Le Coll. Pfister.
 P. van der Poll.
 Du Pont, *Capitaine.*
 Van der Pot, *Avocat.*
 De la Poterie, *Capitaine.*
 J. Portegies.
 Mark Prager, Senior.
 George Prager.
 D. Raap.
 Le Bar. de Reede, *Env. à Berlin.*
 Le Greffier van Reenen.
 G. C. J. van Reenen.
 Wilhelm van Richtersleebe.
 P. C. Roepel, *Lieutenant.*

La Roche, <i>Lieutenant</i> .		Le <i>Capitaine</i> Timmerman.	
Le Bar. Torck van Rosendaal.	3	A. Tinne.	
B. C. Ruysch.		Tollius, <i>Professeur</i> .	
Le Baron de Salis, <i>Coll. & Adj.</i>		F. W. von Trebera, <i>Major</i> .	
<i>Gén.</i>		Le Bar. d'Ungern v. Sternberg.	
De Salvador.		Frans Jac. van den Velden.	
H. de Saumaise, <i>Coll.</i>		Diatz van Vivano.	
Samuel Saportas.		De Vosmaer, <i>Proc. génér.</i>	
M. Saruco.		A. D. Visch.	
Mme. la Comt. de Schweinitz.		S. A. S. le Prince Louis de	
Le Conseiller de Schwartzkop.		Waldeck.	6
De Schwartz, <i>Lieutenant</i> .		C. A. M. de Wattel, <i>Officier</i> .	
Le Baron de Schubart.		Warin.	
Le Lt. Coll. de Sandolray.		Le Comte de Wied Runkel.	
Smedecken, <i>Lt. Ingr.</i>		Le <i>Conseiller</i> Anlique Narstany	
Le Baron Snoukhaertz.		de Weiss.	
A. A. Steenis.		J. L. Wiercx H. Z.	
Steiger, <i>Coll.</i>		De Willading, <i>Capitaine</i> .	
Le Comte de Limburg Stirum,		Le Baron de Willemsdorff.	
<i>Major</i> .		Wiltzbach, <i>Secrétaire</i> .	
Le Comte Otton de Limb. Stirum.		Joan van Woensel.	
Guillaume C ^e de Limb. Stirum.		B. Wolff.	
C. L. Sturler, <i>Capitaine</i> .		Von Würstemberg von Burg-	
R. van Suchtelen, <i>Avocat</i> .		dorf, <i>Officier</i> .	
Souwden, <i>Predikant</i> .		Zanders, <i>Agent</i> .	
P. J. van Tellinghen.	6	A. von Zillenhard.	
Jos. Abr. Teixeira de Mattos.		Zwingli, <i>Chirurgien-Major</i> .	
Is. Teixeira Junior.	2	N. Jul. de Zuylen de Nyevelt.	
D. Teixeira Junior.			

Dit is de oudste »vaderlandsche schaakgemeente» of-
 schoon niet geheel, naar het hart van »vader» Tollens,
 van »vreemde smetten vrij.» De officieren van het leger
 en de »geloofsgenooten» des schrijvers zijn het talrijkst
 vertegenwoordigd. Ter wille der eerste kategorie, *pour*
besoin de la cause, doorspekte Stein zijn boek met zoo-

genaamd »militairen'' kinderpraat, een laf gezeur ten koste van papier en gezond verstand. Met de oorlogstaktiek heeft het schaakspel evenveel overeenkomst als de beer in den sterrenhemel met bruintje in een dierentuin.

Zien we nu, hoe jufvrouw Fama in Holland haar taak volbracht. De oudste plaats, waar een onbevoegd rechter Stein zijn schaakrang aanwijst, luidt als volgt:

»Cramer an Wilibald. Paris, den 1. Juni 1806.... Ich muss Ihnen erzählen, dass ich kurz nach meiner Ankunft hier, sehr unerwartet einen Brief von einem der eifrigsten Gönner des Helwigschen Kriegsspiels (wofür meine Bemühungen in Frankreich noch zu mancher Seite der Individualitäten Stoff geben werden), den Grafen Firmas Peres erhielt; durch den — ein kleiner Anfang von Aussicht des Gelingens zu keimen mir scheint. Es lebe der Reichsmarschall Ney und . Er; möge nur Ihr Eifer dafür nicht erkalten, und der Mameluckencapitain allenfalls nur ihr Fähnrich dabey sein. Ich weiss nicht, ob ich Ihnen gemeldet, dass mich auf meiner Reise durch den Haag der treffliche Oberste Diaz de Villano — mich mit dem Präsidenten und Senior des dortigen Schachclubs, Herrn Stein bekannt gemacht hat? Er ist ein zweyter Philidor dieser Stein, der im Kopfe wie jener — die erstaunlichste, mir schier unbegreifliche Probe menschlicher Abstractions-fähigkeit! — mehrere Schachspiele ohne hinzusehen, zu dirigiren versteht. Er hat nach Philidor ein Buch über dies Spiel, das Leibniz zur Ehre einer Wissenschaft erhob, geschrieben; ein Ehrennahme, den das ungleich combinationenreichere Helwigsche Spiel weit mehr noch verdient; er hat mir mit diesen Instructionen ein Geschenk gemacht, und sie sollen eins meiner ersten Studien hier seyn. Er theilte

Diaz und mir Bericht von einem Schachzweykampfe mit, den er einmal auf des vorletzten Statthalters Aufodern mit einem Araber, oder türkischen Gesandten auf dem Schlosse dort gekämpft; und diesen durch sein unsichtbares gewinnendes Spiel dermassen in Erstaunen gesetzt, dass er allerley Worte von »Zaubern“ und »Zauberey“ murmelnd, Stirn' und Augenbraunen runzelnd, beynah nach seinem Dolche gegriffen, den Siegen des Europäers einen schrecklichen Einhalt zu thun [*Credat Judaeus!*]. Sie können leicht denken, dass ich, im Schach nur ein Dilettant, der kaum den zweyten oder dritten Grad drinn bekam, vor einen solchen Meister vom Stuhl alle meine Flaggen und Wimpel strich. Beusefzen musst' ich indess, dass vom Kriegsspiel nie gehörige Notiz ihm ward; Er würde mit leichter Müh unser aller König und Kaiser darin seyn. Auch nach Mauvillons Sohn erkundigte ich mich dort, dessen Helwig ehrenvoll in seinem Briefe an mich gedenkt... Fasst das Spiel in Frankreich, so glaube ich, wird in Haag auch Etwas zu thun dafür seyn; der dortige Clubb weitteifert an Eifer für jenes beynah einzig nicht frivole Spiel der armen Menschenkinder, mit dem ehemaligen pariser in dem *Caffé de la Régence*, dessen Haupt Philidor war, den Rousseau so gern besuchte, und wovon jetzt nur noch ein sehr dürftiger Rejetton im Tribunatspalaste (*Palais Royal*) existirt" 1).

Hoe schaakten toen die luidjes? Zij damden met schaakstukken! Philidors eenzijdige theorie

1) *Individualitäten* aus und über Paris von Carl Friedrich Cramer und seinen Freunden. Drittes Heft. Amsterdam, im Kunst- und Industrie-Comptoir. 1806. pp. 32—36. Op pp. 42—48 staan twee brieven (dd. „Lautrach par Memmingen en Suabe, le 14 May 1806,“ en „Paris den 24sten May 1806“) van graaf Firmas Périés en C. F. Cramer over het krijgsspel van Hellwig, vgl. Geschichte des Schachspiels, II. pp. 364, 65, 67.

30.	b3	ab3°!	8.	g4	Re6	37.	Ta1	f5
31.	Rb3°	Tab8	9.	g5	Rc4°	38.	Kf3	g5
32.	Df4°	ef4°	10.	dc4°	Pg8	39.	Ta5°	ba5°
33.	Rc2	Pg2	11.	h4	Dd7	40.	Th5	Tg6
34.	Tdb3	Tb3°	12.	a4	Ra7	41.	e4	fe4°!
35.	Tb3°	Tb3°	13.	a5	b6	42.	Ke4°	Ta6°
36.	Kb3°	Pe1	14.	b5	Pa5°	43.	Kf5°	Tg6
37.	Rd1	Pd3	15.	ba6°	Pc4°	44.	Tg5°	Th6°
38.	h4	Kg7	16.	Pe2	Pe7	45.	Ke5	Ta6
39.	Kc3	Pe5	17.	Pg3	g6	46.	Kd3	a4
40.	a4	Pd7	18.	h5	Pc6	47.	Kc2	a3
41.	a5	Pb8	19.	Df6 1)	K∞c8	48.	Kb1	a2!
42.	Kc4	Pa6	20.	h6	d5	49.	Ka1 2).	
43.	Kb5	Pb4	21.	Pd2	de4°		3.	
44.	e5	Pd5°	22.	Pge4°	Pc4a5			
45.	ed6°	Pc3!	23.	Df3	Db3	1.	e4	e5
46.	Kc5°	Pd1°	24.	c4	Df3°	2.	d3	d6
47.	d7 en Zwart		25.	Pf3°	Pc4°	3.	f4	h5
geeft de partij ver-			26.	Pc3	Td3	4.	Pf3	f5
loren.			27.	Pe5°	P4e5°	5.	fe5°	fe4°
			28.	Pb5	Td5	6.	de4°	de5°
			29.	Pa7°!	Pa7°	7.	Rc4	Dd1°!
			30.	Ke2	Te8	8.	Kd1°	Pf6
2.			31.	Re3	Pc4	9.	Pc3	Pg4
1.	c4	e5	32.	Thc1	Pe3°	10.	Ke2	Rc5
2.	Rc4	Rc5	33.	fe3°	Tg5°	11.	h3	Pf2
3.	d3	Pf6	34.	Tab1	Te6	12.	Tf1	Pc6
4.	Df3	Pc6	35.	Tf1	f6	13.	Re3	Re3°
5.	c3	d6	36.	Th1	Ta5	14.	Ke3°	Ph3°
6.	h3	a6						
7.	b4	Rb6						

1) Zwart laat zich daardoor in 't minst niet verhinderen, den volgenden zet stoutmoedig over d8 te rokkeeren!

2) „Zoo verre was het spel gevorderd (!), toen de beide spelers bijeen kwamen, en op eenen avond eindigden zij de partij, zonder dat de zetten werden opgeteekend. De witte [zwarte] (Mauvillon?) beging eenige misslagen, zoodat de zwarte [witte] de gelegenheid kreeg om zijne pionnen te nemen en remise te maken, ofschoon hij, zoo de witte [zwarte] goed gespeeld had, de [reeds lang en breed gewonnen!] partij had moeten verliezen.” Zoo waar, het staat er! Zelfs Jan de Quack is verbaasd en teekent aan: „Wij begrijpen niet hoe het mogelijk is dat de witte (zwarte) deze partij niet op de gemakkelijkste wijze van de wereld gewonnen heeft, wanneer hij, bijvoorbeeld, gespeeld had” enz. De man gaat waarachtig aan 't analyzeeren!

15.	gh3°	Rh3°	27.	Pc3°	Pd4	39.	Kd4	Kb6
16.	Tf2	Tf8	28.	Th1	Tf8	40.	a3	c5 !
17.	Pb5	K∞c8	29.	Re2	Kb7	41.	Kc4	Rb5 !
18.	c3	Pa5	30.	Pf3	Pc6	42.	Pb5°	ab5° !
19.	b3	a6	31.	Tb7	Tg8	43.	Kd5	Ka6
20.	Pa3	b5	32.	Rc4	Tf8	44.	e6	c4
21.	Re2	Pc6	33.	Tg7°	Re8	45.	e7 en Zwart	
22.	Pg5	Rd7	34.	Rd5	Rh5	gaf, erg voorbarig, nu reeds de partij ver- loren !		
23.	Tf8°	Tf8°	35.	Pe5°	Tf6°			
24.	Rh5°	b4	36.	Rc6° !	Tc6°			
25.	Pb1	Tf4	37.	Pc6°	Kc6°			
26.	Rf3	bc3°	38.	e5	Re8			

Toen J. T. Bogaard in 1819 te Alkmaar een vertaling van W. Heinse's *Anastasia en het Schaakspel, Brieven uit Italien, van den schrijver van Ardinghello* uitgaf ¹⁾, voegde hij voor het eerste deel een lithografisch portret van Elias Stein (geb. den 5 febr. 1748, † 12 sept. 1812), die »door zijn *Essai* en door zijn mondeling onderrigt, zooveel heeft toegebracht, om het Schaakspel meer algemeen hier te lande te maken,» met dit onderschrift:

„Aleppo moge fier op schrand'ren Stamma bogen
Italië roem zich nog in Salvio verhoogen,
De Gal verheffe zich op 't vindingrijke brein
Van zijnen Philidor; wij roemen op een Stein.
Vlecht, Schaakbeminnaars! dan cijpressen, en lauwrrien
Om de Achtb're beeldtenis, na zijnen dood, te sieren.”

In den hollandschen Mauvillon schreef de vertaler er onder:

1) De „Lijst der Inteekenaren” vertoont reeds een geheel ander karakter dan die voor Stein's *Essai*; 't is niet meer het leger dat het talrijkst vertegenwoordigd wordt, maar het zijn professoren, rectoren, notarissen, doctoren, commiesen, kooplieden, enz. die toen bij voorkeur schenen te schaken. „Schaakgenootschappen” worden vermeld te Alkmaar en te Goes. Boogaard noemt den „in Duitschland geboren en in Holland gevormden (??) schaakspeler Stein, in dat opzigt in zijn soort aan Vondel gelijk”!

Ziet, Schaakbeminnaars! in deez' beeldtenis den held,
 Die nooit verwonnen werd op 't vierkant oorlogsveld,
 En onverwinn'lijk bleef bij 't klimmen zijner jaren;
 Die kunde en vlug begrip aan oordeel wist te paren,
 Die nooit door trotschen waan, of hoogmoed werd bezielde,
 Maar, schoon hij steeds verwon, zijn zedigheid behield.
 't Is Stein, die, in zijn kunst, steeds hooger wilde streven,
 Hij stierf, maar altijd blijft zijn naam, zijn roem in leven."

Aan die zedigheid had men liever een voorbeeld moeten nemen. Mauvillon zegt (*Anweisung* 1827, I. vert. p. 3): »Een van dezen [namelijk van de »bekende groote schaakspelers," waar zelfs de sukkel Koch onder genoemd wordt!], wiens leerling ik geweest ben (Stein), heeft meer dan eenmaal verklaard, dat hij, wegens zijnen verkregen roem in het Schaakspel, niet gaarne eene partij willende verliezen, altijd, wanneer hem vreemde of onbekende spelers voorkwamen en hem tot het spelen van eene partij uitnoodigden, dit niet gaarne en niet dan daartoe genoodzaakt aannam, alvorens hij zoodanig eenen vreemden met eenen anderen had zien spelen en dat hij dan nog altijd met de grootste oplettendheid speelde, dewijl deze bescheiden man, wiens werk over het schaakspel een der besten van dien aard is (!), en die gedurende eene reeks van jaren, tot aan zijnen dood toe, nooit overwonnen werd [dit ongeluk overkomt slechts krukken, zooals — v. d. Lasa, Anderssen, Morphy, Steinitz en dergl. !], steeds tot eenen grondregel stelde dat het schaakspel nooit geheel volleerd kon worden, waarbij hij dan zeide: »er zijn voorzeker sterker spelers dan ik en wanneer ik eenen onbekenden schaakspeler zie, vrees ik altijd mijnen meester in hem te zullen vinden." " Stein is derhalve onschuldig aan al dat gebral, dat we nu noch even meer van nabij willen hooren. Mauvillon

meldt namelijk het volgende (vert. I. Voorrede, overgenomen door dominee D. Broedelet, Dz. in de Voorrede der *Nieuwe proeve van Handleiding tot het Schaakspel*, door E. Stein. Naar het Fransch. Te Purmerende, bij Broedelet en Rijkenberg, 1834. en opgedragen aan S. E. Stein, stads medicinae doctor en vroedmeester te 's Gravenhage):

»Elias Stein... was de sterkste schaakspeler, niet alleen in de Nederlanden, maar zelfs in gansch Europa ¹⁾, en stond met Philidor, Stamma en andere eerste schaakspelers gelijk ²⁾. Hij werd door den laatsten erfstadhouder, den Heere Willem V, Prins van Oranje ³⁾ enz. enz. enz., benoemd tot leermeester in dit vak van hoogstdezelfs zonen, den thans regerende koning der Nederlanden, en diens verstorvenen broeder Prins Frederik. veldmaarschalk in Oostenrijkschen dienst, en voor deze zijne doorluchtige leerlingen schreef hij voor namelijk zijn meerbekend werk, hetwelk reeds sedert langen tijd onder de zeldzaamste en gezochtste werken over dat spel alom geacht is ⁴⁾. Stein kon zich de po-

1) Een beetje kras tegenover tijdgenooten als Del Rio, Lolli en Ponziani v. d. L.

2) Stamma was zelf geen „eerste schaakspeler” en Philidor zou Stein een stuk hebben voorgegeven. v. d. L.

3) Zijn (gewoon beenen) schaakspel bevindt zich noch ter Kon. Boekerij te 's Gravenhage. v. d. L.

4) Het boek van Stein is noch zeldzaam, noch gezocht, noch „alom geacht.” *Sissa* vizelt den auteur (1859 p. 339) aldus op: „De onderhavige spelopening (l. d2—d4, f7—f5) vindt men reeds aangeduid in *Traité d'Amateurs* 1775, maar aan den Hollandschen schaakmeester Dr. Elias Stein, stadsgeneesheer te 's Gravenhage [verwarring tusschen vader en zoon!] komt de eer toe het eerste deze spelopening grondig geanalyseerd te hebben! Stein heeft deze spelleiding krachtig aanbevolen in zijn werk: *Nouvel Essai* van 1789 bl 118 waarin de 18. partij met het bovenschift: *celui qui n'a pas le trait, ne peut pas recevoir le gambit de la Dame* bijzonder aangeduid staat De verdienste van Stein's arbeid is zóó algemeen erkend, dat de aan-

sitie van een spel zoodanig in de gedachten prenten, dat hij niet alleen, zoo als andere meesters in het schaakspel, meer dan eene partij tevens kon besturen [Löwenthal bijv. 25], maar zelfs (!) daarbij eene partij biljard spelende, twee spellen op het schaakbord speelde, die hij altijd won, en daarbij doorgaans ook overwinnaar op de biljard bleef [gussie mijne noch toe, wat en senie!]. Hij heeft nooit zijnen meester gevonden [mijn grootmoeder van Scharenberg ook niet] en is als onoverwonnen schaakspeler van deze wereld gescheiden [dat issi]. Stein bragt het schaakspel in Holland in zwang [bravo!]; en daar hij tot leermeester van de jonge prinsen Oranje benoemd werd, kon het niet mis-sen of dit spel moest weldra in alle goede gezelschappen worden ingevoerd. Hij die van Stein geen onder-rigt gekregen had, diens oordeel werd niet voor geldig gehouden. Iedereen drong bij hem aan om les bij hem te nemen, en hij kon naauwelijks aan de menigvuldige uitnoodigingen, die hij kreeg, voldoen, daar alle vreemde gezanten, de grooten des lands en voorname reizigers zich bij hem vervoegden, gedeeltelijk om van hem te leeren en gedeeltelijk om den roem te hebben van met eenen eersten meester te hebben gespeeld; zoo als hij ook dikwerf werd uitgenoodigd, om voorname schaakspelers in den gezelligen omgang met zijnen raad bij

genomen benaming *Hollandsche opening* daarvan het gevolg werd." Er is geen woord van waar! De bedoelde variant werd niet in het *Traité* van 1775 (p. 224) slechts „aangeduid” en door Stein „grondig geanalyseerd” en „krachtig aanbevolen,” maar letterlijk door hem afgeschreven. Zelfs de opschriften zijn een navolging van het *Traité*, waar p. 254 omtrend het damegambiet opgemerkt wordt, dat het den voorspeler „vaut l'avantage de l'attaque, et pourroit par la suite lui valoir le gain de la Partie, si l'Ad-versaire ne jouoit pas le coup juste, et n'opposoit pas à cette attaque la vraie défense.” Een fransch plagiaat uit een fransch boek door een elzasser jood de „hollandsche opening” — 't is aazdig.

te staan, en ook eindelijk de partij te beslissen. Zijne voornaamste en beste leerlingen waren de prins van Waldeck ¹⁾, die in 1793 bij Warwick gesneuveld is, en de prins Christiaan van Hessèn-Darmstadt. In Spa zijnde werd hij opgezocht door den koning van Zweden Gustaaf III, en den keurvorst van Keulen, die met hem wilden spelen. Al zijne nog in leven zijnde leerlingen vereeren zijne nagedachtenis, en de Nederlanden zullen steeds zijnen naam met hoogmoed noemen." Dat zij zoo. Onze berichtgever belijdt met een groote mate van zelfkennis: »Het zij verre van mij, dat ik mij zou willen doen voorkomen als een meester in het schaakspel; integendeel, ik reken mij zelven onder de middelmatige spelers [met recht!], en ik draag in dit boek alleen slechts voor, hetgeen ik van eenen als zoodanig bekenden eersten schaakspeler, E. Stein, in den loop van een jaar, als medelid van een schaakgenootschap [te 's Hage] waarvan hij honorair lid was, zoo wel onder het spelen als door zijne mondelinge lessen heb geleerd, en hetgeen ik tot mijn eigen nut heb opgeteekend." Veel te weinig om er dan toch maar een dik boek over te schrijven. Alleen de raad dat men »altijd zoo lang mogelijk moet wachten om te rokken" en zijn bewering dat e7—e6 als antwoord op 1. e2—e4 »een slechte zet" is, stempelen Mauvillon

1) Humbug! Toen Stein in 1748 te Vorbach noch in de wieg lag te schreeuwen ontving Waldeck reeds schaakonderricht van Philidor. De klimax der kwakzalverij in de Steinlegende bereikt een leelijk toppunt in de volgende woorden van Broedelet (vóór de vertaling): »Van de vroegste tijden af vormden er zich allengskens meesters in dit edel spel, wier namen bij de schaakbeminnaars genoeg bekend zijn, om dezelve hier met stilzwijgen te kunnen voorbijgaan. Aan het hoofd van deze allen mag (!), als de Prins in het schaakspelen (!), de Heer Stein, de schrijver dezes werks, genoemd worden, die, en in theoretische kennis, en in zijne practische oefeningen alle anderen heeft achter zich gelaten" (!).

reeds tot een kruk, die zijn mizerabel standpunt van 1804 eigenlijk nooit te boven gekomen is. Door hem tot „meester” benoemd te worden beduidt noch minder dan niemendal. De geestelooze schaakschuif-leuterschool Stein-Mauvillon sterft echter gelukkig langzamerhand uit.

De laatst genoemde intekenaar op het werk van Stein, de bonapartist van Zuylen van Nyevelt, was de eerste Hollander die zelf over het schaakspel schreef. Hij werd den 5. januari 1743 geboren, studeerde wiskunde te Leiden van 1762 tot 1767, ging daarna in militaire dienst, vocht 1799 tegen de engelsch-russische expeditie in Noordholland, werd in 1804 luitenant-generaal, na 1806 door koning Lodewijk gedekoreerd, tot president van den raad van adel, stadhouder van twee provincies, chef van het militair onderwijs, en maarschalk van Holland benoemd, en eindelijk na de inlijving door Napoleon tot graaf en franschen senator. Een astronomiesch werk, *l'attraction détruite par la mouvement primordial*, werd in 1826 herdrukt. De auteur overleed den 20. februari van dat jaar te Utrecht. Op het schaakspel schijnt hij zich vooral in een tijdperk van non-activiteit, gedurende 1787 tot 1795, te hebben toegelegd. Zijn leerboek, *Supériorité aux Échecs*, verscheen te Kampen in 1792 en daarmee gelijktijdig een hollandsche vertaling: *Het schaakspel gemaklyker om te leeren en veel vermaaklyker om te speelen gemaakt: of Onderrigt op wat wyze men in korten tyd en zonder veel moeite zeer sterk in dat spel worden kan. Uit 't Fransch. Met een Deel Plaatzen, en een schaakbord met alle deszelfs stukken in een nieuwe smaak Te Campen, ter Drukkerye van J. A. Chulmot. 1792.* De wezendlijke inhoud staat bij Koch, Codex 1813 pp. 51—118, bij Lewis, Elements

1822 pp. 72—240, en Mouret, *Traité élémentaire* 1836. Een nieuwe uitgaaf van den franschen tekst, in 1852 door H. Cramerius te 's Gravenhage op touw gezet, was derhalve overbodig en kwam ook niet tot stand.

De nieuwe schaakstukken, die van Zuylen voorslaat, en op de 320 diagrammen bij zijn boek gebruikt, zijn plat (= damschijven), met opgeplakte zinnebeelden ter onderscheiding: een kroon = *koning*, een ster = *koningin*, een kandelaar = *raudsheer*, een paardekop = *paard*, een kasteel = *toren*, en de *pionnen* = harten in 't kaartspel. Voor reisborden geschikt, maar voor het huiselijk spel vervelend. In de voorrede maakt de schrijver den voorslag, teneinde iemants mogelijk overwicht in kennis der theorie optehellen, de plaats der officieren op het bord door loting te bepalen, een spelwijze, later in 't bizonder voorgestaan door Jonkheer J. van der Hoeven (vgl. Sissa 1852, p. 230; 1853 pp. 248, 306, 337 en 1854). Geen voorzorg was tegen theoretische schaakgeleerdheid ooit overbodiger dan die van v. Zuylen in 1792!

Van Zuylen's werk is slechts een inleiding tot het schaakspel, naar het exemplaar der koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage afgedrukt in de *Kerkvaders der Schaakgemeente* 1875 pp. XII seqq. Vervolgens behandelt de schrijver het eindspel, voornamelijk met pionnen, en het blijkt doorgaands dat hij over zijn onderwerp goed heeft nagedacht. Hoe sterk hij in 't praktische spel was, is niet meer te beoordeelen: volgens een familiebericht moet hij met gunstigen uitslag tegen Stein en zelfs tegen Deschappelles gespeeld hebben. Geen dezer partijen is echter opgeteekend.

Volgens gelijktijdige berichten ondergingen de schaakstukken in een niet nader aangewezen hollandsch schaakgezelschap (doch waarschijnlijk in den Haag) in het jaar

1798 een republikeinschen herdoop; de koning werd *wetgever*, de koningin *directeur*, de raadsheer *administrateur*, het paard *agent*, de toren *rechter*, de pionnen (boeren) werden *burgers*. Het gezelschap verzocht zijn »medeburgers» zich voortaan van deze namen te bedienen; maar zóo ploertig was Jan Salie gelukkig noch niet, dat hij aan den dwazen voorslag gehoor gaf (vgl. *Geschiedte des Schachspiels*, I. pp. 405, 408; II. pp. 194—95). De eigenlijke tijd der schaakgenootschappen brak ten onzent eerst in deze eeuw aan. Den 15. mei 1803 werd het *Haugsche Schaakgenootschap* opgericht, onder het bestuur van den voorzitter N. J. Gallé, den penningmeester S. E. Stein, en den sekretaris J. D. Janssen. Het telde in 1805 in 't geheel 81 gewone, buitengewone, tijdelijke en eereleden. Als leden »van verdienste» worden E. Stein en P. J. van Zuilen van Nyevelt vermeld, als gewone leden o. a. J., J. H. en G. Troost, Van Westrenen, Immerzeel, de Quack, Stark, Spoelstra (vader van den bekenden schaker B. Spoelstra), Romswinkel, Hoed Verbeek, Mohr, Mauvillon, F. du Bois (Schiedam), J. T., J. F., en J. O. Boogaard. »Het getal der *Ordinaire* Leden (mocht) niet meer dan honderd bedragen», een voorzorg die tegenwoordig niet meer noodig is. Hun »klassificatie» werd in het volgend artikel geregeld. »De Leden zijn verdeeld in negen klassen, die gerekend worden *één Pion en de trait* [!] van elkanderen te verschillen; zóó dat de eerste klasse voorgeeft aan de tweede *één Pion en de trait*, aan de derde *één Paard*, aan de vierde *één Kasteel*, aan de vijfde *één Kasteel en één Pion*, aan de zesde *één Kasteel en één Paard*, aan de zevende *twee Kasteelen*, aan de achtste *de Koningin*, aan de negende *den Vleugel* aan de zijde van de Koningin, bestaande uit *één Kasteel, één Paard, één Raadsheer en drie Pionnen*;

en zoo insgelijks de tweede en volgende klassen aan de mindere naar evenredigheid." Het geknoei dezer »klassen", vooral der klasse met één vleugel tegen het volle spel der negende, moet er kluchtig hebben uitgezien. In den aanvang van het jaar 1808 breidde het haagsche schaakgezelschap zich tot een *Hollandsch Schaakgenootschap* uit, dat zijne »algemeene wetten" den 20 januari van genoemd jaar vaststelde. De eerste artikelen bepaalden: »Art. 1. Niemand kan tot Lid van het Genootschap worden aangenomen, dan die ten minste den loop der stukken in het Schaakspel volkomen kent. Art. 2. Het Genootschap bestaat uit zoo vele afzonderlijke Gezelschappen, als zich tot Departementen van hetzelfde aangeven, en door het Hoofd-Bestuur worden aangenomen. Art. 3. De Departementen regelen zich naar de Algemeene Wetten van het Genootschap en de aangenomen Schaakwetten; zij verleen en aan elkanders Leden onderling vrijen toegang tot hunne bijeenkomsten, en nemen dezelve bij verandering van woonplaats tot medeleden aan, op vertooning van het Diploma. Indien nogtans twee Gezelschappen, tot de algemeene vergadering behoorende, in dezelve stad bestaan, zijn deze niet verplicht elkanders Leden te admitteren. Art. 4. De Gezelschappen maken zoodanige huishoudelijke wetten en inrigtingen, omtrent het aannemen van Leden, de contributie, het bestuur, de plaats en wijze van bijeenkomst als zij verkiezen, en geven daarvan kennis aan het Hoofd-Bestuur. Art. 5. Zij ontvangen van het Hoofd-Bestuur jaarlijks eene opgaaft van het getal der Departementen en de namen der Leden, alsmede het vereischte getal Wetten en Diplomata; zij betalen daarvoor aan het Hoofd-Bestuur voor elk nieuw Lid een Gulden, en voorts 'sjaars zes Stuivers voor de vernieuwing van ieder Diploma. Art. 6. Het Gezelschap in de Residentieplaats

van het Gouvernement en de meerderheid van deszelfs bureaux wordt als Hoofd-Departement, en deszelfs Bestuur als Hoofd-Bestuur van het Genootschap aangemerkt. Art. 7. De Leden van het Hoofd-Departement zijn, naar hunne sterkte in het Schaakspel, verdeeld in tien klassen", de eerste geeft nu namelijk aan de negende én tiende (!) den geheelen damevleugel voor. »Aldus gearresteerd in den Haag den 20. Januarij 1808. Mauvillon, Starck, Janssen, Hoofd-Bestuurders." Dezelfde heeren onderschreven dien dag, als »Commissarissen", ook de »*Huishoudelijke Wetten van het Haagsch Departement van het Hollandsch Schaakgenootschap.*" Hoelang beide vereenigingen bestaan hebben, is mij onbekend. In 1834—35 althands speelde een Schaakgenootschap *Palamedes* te 's Gravenhage tegen Amsterdam, den 1. februari 1851 werd een ander Schaakgenootschap, naar *Stein* genoemd (voorz. Dr. Emmanuel Stein, *schrijver* Jz. J. Lion, en den 29. december 1852 weer een ander, *Discendo discimus*, opgericht. Uit het laatste ontstond 23. mei 1873 *de nederlandsche schaakbond*, zoodat inderdaad Den Haag van het begin tot heden gedurig den stoot tot verheffing van het schaakspel in Holland gegeven heeft.

De hoofdstad volgde eerst den 19. september 1822 het voorbeeld der rezidencie met oprichting van het (noch bestaande) *Amsterdamsche Schaakgenootschap* (later »Schaak-Societeit"), waarnaast den 20. september 1853 het genootschap *Philidor* en den 1. dec. 1856 *de Schaakclub Lu Bourdonnais* verzezen, en in 1847 noch een schaakgezelschap *Inspanning tot Uitspanning* vermeld wordt, de gewone manier waarop men ten onzent de vaderlandsche leus »Eendracht maakt macht" toepast. Gaandewech ontstonden nu de volgende schaakvereenigingen: Aarlanderveen, *L'esprit penetrant est vainqueur* (vermeld in Sissa 1847); Alk-

maar, *Vriendschap en Oefening* (1849); Almelo, *Morphy* (1863), Arnhem, *Schaakclub* (1865); Beemster (1861); Bennebroek, *Tres Amigos* (1850); Bergen-op-Zoom, *Strijdlust*, opgericht den 12. sept. 1860; Breda, *Amat victoriae curam* (1848); Culemborg, *Morphy* (1866); Delft, *In den eersten stoot pat* (misselijk!), 20. okt. 1859; Deventer, *Pallas*, 1849; Doesburg 1873; Dokkum (1864); Enschedé (1861); Goes (1819) *Anderssen*, 1862; Gouda, *Vriendentrouw* (1850), *Oefening en Beleid* 1860, *Palamedes* (1872); Grave (1847); Groningen, *Morphy*, nov. (1860, *Staunton* 1872; Haarlem (1851); Harmelen, *Prudentia vincit*, 1847; Heerenveen (1861); 's-Hertogenbosch, *Ströbeck* (1870 »reeds sinds vele jaren"); Heukelum, *Morphy* (1861); Kampen, *Oefening en Uitspanning*, 1849; Leeuwarden, *Philidor*, 1847; Leiden, *Palamedes*, 4. nov. 1846, en den 31. oktober 1862 de studentenvereeniging *Tchah-Turanga* (sic! H. Hartogh Heys van Zouteveen, *Tchah*, M. J. de Witt Hamer, *Vice-Tchah*!) Monnikendam (1861); Nijmegen, *Strijdt met beleid*, 10. dec. 1848; Rotterdam, *Vermaak door oefening*, 1823; *de Bramien*, 1850, *de Pion* (1850); Schiedam, *de Pion*, sept. 1860; Sneek (1861); Utrecht, *Palamedes* (1847), en de studentenvereenigingen: *Didymus* 8 nov. 1860, *Morphy* 1861, *Tchaturanga* 1861, *Philidor* 1864; Vlaardingen, *Amicitia*, 1856; Vlissingen, *Réunion sans fin*, 1820; Weidum (Baarderadeel), *Strijd en Eendracht* (1850); Wijk bij Duurstede, *Sissa* (1847); Wijnaldum, *Overwinning kroont den strijd*, 1861; Winkel, 1851; Winsum, *Friso*, 1863; Woudsend, *Strijd in Eendracht*, 1843; Zalt-Bommel, *Et nos poma nata-mus* (1857); Zeyst (1849); Zutfen, *het Klaverblad* (1847); Zwolle, *Haast u langzaam* (1847), *Aurora* (1848), *Van Zuylen van Nyevelt*, 1852. Niet zonder efemerieden.

De hoofdoorzaak van het feit, dat Holland noch in het praktische spel noch in het probleemvak tot dusver de hoogte van het buitenland heeft kunnen bereiken ligt in het heerschend gebrek aan kennis en de maatschappelijke laagte, waarin zich het schaakspel hier beweegt. De beoefening werd zelden of nooit met wetenschap doorvoed, — integendeel, alle vroegere hollandsche schaakliteratuur steekt als proletarische kakografie ¹⁾ af; — men schaakt doorgaands zooals men een partijtje domino of kaart speelt; vooral onze hoogere standen eindelijk lijden aan geesteloosheid, de lagere aan ruwheid, geen geschikte toestand voor de beoefening van wat een bramijn zoo juist het »geesteskrachtspel» genoemd heeft.

1) Een staaltje van historische kritiek uit *Sissa* (1847 p. 137: Opheldering omtrent het woord *Sissa*): „Wij hebben dien naam verkozen, omdat vele Geleerden het daaromtrent thans eens zijn (!), dat *Sissa*, een Bramien, de vermoedelijke uitvinder van het schaakspel is geweest. De beroemde Courtin [gij kent immers den „beroemden” Courtin, lezer?] zegt (*Encyclopédie moderne, ou Dictionnaire abrégé*, 12 éd. tome 13, Brux. art. *Jeux*): „Un Bramiue, nommé *Sissa* („Withuis geeft in zijn Dichtstuk over de *Uitvinding van het Schaakspel*, Vad. Lett., Dec. 1846, zijn’ naam op als Sila, Sisla, of *Sissa*”; ja, die Withuis!) ... Mauvillon noemt hem Ziza, doch laat er op volgen, dat ... hij meende, dat de ware naam nog onbekend was. M. schreef echter zijn werk 10 jaren vroeger, dan Courtin”!!

De *Schachzeitung* vertelde eens in een foutief opstel, dat de Looper „ehedem auch wohl Hund”, d. i. eertijds ook wel hond genoemd werd (wat volstrekt niet waar is); *Sissa*, noch knapper in de schaakarchaïologie, schreef onversaagd: „de raadshcer werd *Ehedem*, ook wel *Hond* genoemd”! Op een klacht over zulke schandalen, ontving ik het afdoend antwoord, dat dit een „uije” van den vertaler was geweest.

III.

HOLLANDSCHE KORRESPONDENCEPARTIJEN.

1. Amsterdam tegen Rotterdam (1824).

A. ¹⁾	R.	12.	e4	Pa7 ²⁾	24.	Dh4	Kh8
1. e3	e5	13.	Pd2	Tab8 ²⁾	25.	Tf3	Tf7
2. c4	c5	14.	f4	Pg4	26.	Taf1	g6
3. Pc3	Pc6	15.	Rg4° ³⁾	Rg4°	27.	Rc1	Pb6 ²⁾
4. b3	Pf6	16.	De1	f5	28.	Rh6	Rf8
5. Rb2	d6	17.	fe°	de°	29.	Rg7 !	Rg7°
6. Pf3	Pf5	18.	Pd5	Pd6	30.	fg°!	Tg7° ⁵⁾
7. Ph4	Dd7	19.	h3	Ph5	31.	Tf8 !	Tf8°
8. d3	Re7	20.	ef°	Rf7 ⁴⁾	32.	Tf8°!	Tg8
9. Re2	Re6	21.	Pe4	Rd5°	33.	Tg8°!	Kg8°
10. Pf3	a6 ²⁾	22.	cd°	The8	34.	Pf6 en Rotter-	
11. K∞	K∞	23.	f6	Pc8		dam gaf de partij op.	

1) Daar de beroemde partijen tusschen Londen en Edinburg eveneens in het jaar 1824 begonnen zijn, behooren ook die tusschen Amsterdam en Rotterdam tot het oudste schaakspel per briefwisseling. Tusschen Amsterdam en Rotterdam werd één zet per week gedaan, waarvoor A. drie en R. vier dagen tijd had. 2) Tijdverlies! (12... Pe8 13... f5 geeft Lange terecht als beter op.) 3) Door 15. f5, Pe3; 16. fe°, De6° (op Pdl° volgt: 17. ed°, Pb2°; 18. Tbl1; 17. Del, Pf1°; 18. Pf1°, f5 wint Wit twee officieren tegen toren en pion, maar raakt hij den aanval kwijt. 4) Op Tf5° zou 21. Tf5°, Df5°; 22. Pe4 (niet terstond 22. g4) met voordeel volgen (Lange). 5) Hier kon Zwart de partij gerust opgeven, want Wit houdt zuiver de dame over.

2. Rotterdam tegen Amsterdam (1824).

	R.	A.							
			10.	Re7°	De7°	20.	Df3	Te7	
1.	e4	e5	11.	Re5°	de°	21.	g4	Pe8	
2.	Pf3	d6	12.	Dc4°	Dd7	22.	Dg3	Dd6	
3.	Rc4	c6	13.	Pg6°	hg°	23.	h4	Pc7	
4.	d4	Dc7	14.	K∞c1	K∞	24.	Te3	c5	
5.	c3	Rg4	15.	f4 ¹⁾	Rgf6	25.	d5	c4	
6.	Dd3	Re7	16.	Tde1	Pb6	26.	Kb2	f5	
7.	Re3	Rh3	17.	De2	De6	27.	Td1	Pb5	
8.	Pbdd2	Rg6	18.	b3	The8	28.	b4 ²⁾		
9.	Rg5?	d5*	19.	h3	Kb8				

1) De Maasstad heeft nu wel door het offer van een stuk tegen twee pionnen een goed geordend centrum, maar Amsterdam krijgt door de volgende zetten een beslissenden aanval. 2) De partij liep noch tot den 34. zet, maar is van dit punt af niet meer uit Mauvillons ellendige notacie te ontwarren. Volgens opgaaft in de vertaling staan beide spelen in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* voor april N. V. De strijd duurde van april 1827 tot 8 februari 1829.

3. Amsterdam tegen Antwerpen (1827—29).

	Amst.	Andw.							
			16.	Ph5	De6	32.	Ke4	c5	
1.	e4	e5	17.	De6°	Re6°	33.	Pf6	Te7	
2.	f4	d5	18.	Rh6°	gh°	34.	h4	Tg7	
3.	ed	Dd5° ¹⁾	19.	Pf4	Rd7	35.	Tg2	Kc6	
4.	Pc3	De6	20.	Te1	Rd6	36.	g5	b5	
5.	Pf3	ef°	21.	Pe5	Re8	37.	Th3	bc°	
6.	Kf2	Rd7 ²⁾	22.	c4	Pd7	38.	bc°	Tb8	
7.	d4	Dh6 ³⁾	23.	Rf5	Kc7	39.	Ta3	Tb1 ⁵⁾	
8.	De2	Kd8	24.	Kf2	Pe5°	40.	Ta6	Tb6	
9.	Pe5	Dh4	25.	de	Rc5	41.	Tb6°	ab°	
10.	Kgd	Phd	26.	Kf3	Rd7	42.	Ph5	Tg8	
11.	Pd5	c6 ⁴⁾	27.	g4	Tae8	43.	Pf4	Kd7	
12.	Pfd	Dh5	28.	Te2	Re6	44.	gh°	Tg2°	
13.	Pf4	Df5	29.	b3	Rd4	45.	Pg9°	Rf2	
14.	De1	Kc8	30.	Re6°	fe°	46.	h5	endeSchel-	
15.	Dd3	Df6	31.	Ph5	Thf8			de week voor 't Y ⁶⁾	

1) Den sterken tegenaanval 3... e4 speelde men toen noch niet. Mauvillon (Spiele zwischen den Amsterdamer und Antwerpener Schachklubbs, 1829) zegt hoogst naief: „Den Gambit bei Correspondenzpartien zu geben, ist ganz gewiss ein gefährlich Spiel. Welche Bürgschaft haben beide Theile, dass keiner von ihnen bei seinen Zügen Schriftsteller zu Rathe

zieht?" 2) Mauvillon slaat hier met recht Re7 als beter voor. 3) Rd6 schijnt beter. 4) Mauvillon raadt hier de dekking van den gambietpion door 11... g5; 12. Pf3, Dg4; 13. h3, Df5 enz. aan, maar ziet over over het hoofd dat Wit met 13. De5 (niet 13. Pf6, wegens Df5), Tg8; 14. Dc7°, Ke8; 15. Pf6 terstond zou winnen. 5) Eerst hg°, en dan op 40. hg° met Tbl te antwoorden, zooals Mauv. opmerkt, ware voor Zwart beter geweest. 6) Mauv. vindt het daarvoor noch te vroeg, omdat Andwerpen noch op remis kon spelen, maar geeft de volgende varianten om het noodzakelijk verlies van het zwarte spel te bewijzen: I. 46... Rd4; 47. Pe3, Rb2; 48. Pg4, Rc1; 49. Kd3, Rg5 (op Kc6 volgt 50. Kc2, Rg5); 50. Kc3, Kc6; 51. Kb3, Kb7; 52. Ka4, Ka6; 53. Pf6, Rh6°; 54. Ph7°, Rf4; 55. Pf8, Re5°; 56. Pe6°, Rc3; 57. h6, Rf6; 58. h7, Re5; 59. Pf8 gevolgd door 60. Pg6 en 61. h8 Dame, etc. — II. 46... Rd5; 47. Pe3, Re3; 48. Ke2°, Kc6; 49. Kd3, Kb7; 50. Kc3, Ka6; 51. Kb3, Ka5; 52. a3 (op 52. a4 zou nu remis volgen!), Ka6 (of b5, 53. c6°, 54. a4 en 55. Kc4); 53. Ka4, Kb7; 54. Kb5, Ka7; 55. a4, Kb7; 56. a5, ba°; 57. Ka5°, Kc6*; 58. Ka6, Kc7; 59. Kb5, Kb7; 60. Kc5°, Kc7; 61. Kd4, Kc6; 62. Ka4, Kc5; 63. Kf4, Kc4°; 64. Kg5; Kd4; 65. Kf6, Kd5; 66. Kg7, Ke5°; 67. Kh7° en 68. Kg8 en Wit wint.

4. Antwerpen tegen Amsterdam (1827—29).

Andw.	Amst.	16.	h3	Kh8	32.	Pc7	Pe5°
1.	e4 e6 ¹⁾	17.	c4	d4	33.	Pe6°	Kf7
2.	d4 d5	18.	Pb5	f6	34.	Pc7	Td8
3.	e5? c5	19.	Ta3 ⁵⁾	Pf7	35.	Rc1	Rc6
4.	c3 ²⁾ Db6	20.	De2	Dc6	36.	Pb5	Pd3
5.	f4 Pc6	21.	b3	Rc8	37.	Thc2	Rb5°
6.	Pf3 Rd7	22.	Ta2	Rb7	38.	cb°	Rd6
7.	a3 ³⁾ a5	23.	Kh2	g6	39.	Kh3	Th4°
8.	a4 ³⁾ Ph6	24.	h4	f5	40.	Kg2	Te8
9.	Rb5 cd°	25.	g5	Kg7	41.	Te2	Tg4
10.	Rc6° ³⁾ bc°	26.	Ra3	Tae8	42.	Kf1	Th8
11.	Pd4° ⁴⁾ c5	27.	Kg3 ⁶⁾	h6	43.	Tf2	Th1
12.	Pf3 Pf5	28.	Th1	Th8	44.	Ke2	Pf2°
13.	Pa3 Re7	29.	Th2	hg°	45.	Re3	d3
14.	K∞ K∞	30.	fg° ⁷⁾	Df3°	en Wit geeft de partij gewonnen. ⁸⁾		
15.	g4 Ph6	31.	Df3°	Rf3°			

1) Mauvillon keurde dezen korrekten zet af, met de opmerking: „Dieser Zug ist gewiss schlecht. Alle Meister (!) sind darin einig, dass er nachtheilige Folgen haben muss. Es ist zwar der Lieblingszug des Dirigenten der Correspondenzspiele im Amsterdamer Schachclub, indessen würde ihn ein geschickter Gegner bald von dessen Schädlichkeit überführen"! Hij was echter verstandig genoeg, de uitdaging van Amsterdam om zijn beweering in een korrespondenciepartij te bewijzen, niet aantemen. 2) Mauv.

raadt hier 4. dc°, Rc5°; 5. Re3 aan, maar Zwart zou met d4 andwoorden. 3) Zwak! 4) Op 11. cd°, wat Mauv. ook hier noch wil, zou bijv. c5, 12. Pc3, cd°; 13. Pd4°, Rc5; 14. Pce2, K∞ kunnen volgen, en het witte spel is aan weerszijde verlamd, daar op 15. K∞ volgt: Pf5. 5) Hier kon' Wit 19. b3 en dan 20. Ta2 spelen. 6) De beweging op 27. Pd4°, cd°; 28. Pd4°, die Mauv. voorslaat, ware nutteloos wegens Dc8, of Da6 en 26. c5, De2°; 30. Te2°, Rd5 enz. 7) Bij 30. hg° krijgt Zw. door Th2°, 31. Ph2°, Dh1; 32. Df2, Th8 een sterken aanval. 8) „In deze stelling”, zegt de Nederlandsche Palamedes 1847 N° 1, „zou Amsterdam, ware de partij verder voortgezet geworden, op den 51sten zet mat gegeven hebben.”

5. Amsterdam tegen 's Gravenhage (1834—35).

	A.	's Gr.		8.	Pc3	h6 1)		16.	Rh5	96
1.	e4	e5		9.	f4	Rd6		17.	Rf4	Rd4
2.	Pf3	d6		10.	fe°	Re5°		18.	Tg4°	Pd7
3.	d4	Rg4?		11.	Re3	Kf8		19.	De6	gh°
4.	de°	Rf3°		12.	K∞	f6		20.	Td7°	Th7
5.	Df3°	de°		13.	Tad1	De8		21.	Rh6°	en de hof-
6.	Df3	b6		14.	Re6 2)	Pe7			stad boog voor de	
7.	Rc4	Dd7		15.	Rf7	Dc8 3)			hoofdstad.	

1) Verderfelijk tijdverlies! Dadelijk Rd6 ware beter. 2) Om Pb8 te belemmeren; Wit speelt behendig en sterk. 3) Op Df7° zou 16. Td8 volgen.

6. 's Gravenhage (*Palamedes*) tegen Amsterdam (1834—35).

	's Gr.	A.		11.	Kd2°	Pc6		22.	Te2	Tf5
1.	d4	d5		12.	Rb5	d4		23.	Dh1	g5
2.	Rf4	Rf5		13.	Re6°	bc		24.	h3	h5
3.	e3	e6		14.	Pf3	Re6		25.	Td2	g4
4.	Pd2	Pf6		15.	Dc2	de°		26.	hg°	hg°
5.	c4	Rb4		16.	fe°	K∞		27.	Tg1	Te8
6.	Rg5	c5		17.	Ke2	Tab8		28.	Ke2	Tf3°
7.	cd°	ed°		18.	b3	Rf5		29.	Kd1	Ke3°
8.	dc	hd		19.	Dc1	Tbd8			en Wit gaf 't op.	
9.	Rf6	Df6		20.	Te1	Re4				
10.	Db3	Rd2°		21.	Kf2	Td5				

7. Haarlem tegen Rotterdam (1846—47).

	H.	R.		5.	c3	Db6		9.	Pe2	cd°
1.	e4	e6		6.	a4	a6		10.	cd°	g6
2.	d4	d5		7.	Rc6°!	bc°		11.	Pc3	c5
3.	e5?	c5		8.	a5	Db7		12.	K∞	cd°

13.	Pd4°	Rd7	20.	Rh6	Pg8	27.	Dd6	Te7
14.	Re3	Re5	21.	Tc1	Ph6°	28.	Tb7	Kf7
15.	Dd6	Tc8	22.	Dh6°	Tf8	29.	Pe6°	De8
16.	Pe2	f5	23.	Tc6	Tf7	30.	Pg5!	en H
17.	Tc1	Rd4°	24.	Dc1	Rd7	wint.		
18.	Tc8°!	Rc8°	25.	Tc7	Da8			
19.	Pd4°	Pe7	26.	Dc5	Dd8			

8. Rotterdam tegen Haarlem (1846—47).

	R.	H.	18.	Rd2	Pf5	36.	Kg2°	Rh4°
1.	e4	e5	19.	Ke2	Ted8	37.	Td1	Td1°
2.	Pf3	d6	20.	Kf3	g6	38.	Rd1°	Kf5
3.	d4	Rg4	21.	Te2	P97	39.	Rc2	Kf4
4.	de	Rf3°	22.	Re1	Pe6	40.	Rg6	Rf6
5.	gf°	de	23.	Pd2	Td7	41.	Kf2	g3!
6.	Dd8°!	Kd8°	24.	Pe4	Tad8	42.	Ke2	Rh4
7.	f4	Rd6	25.	Td2	Td2°	43.	Kf1	Re7
8.	fe°	Re5°	26.	Rd2	h6	44.	Rf7	Ke3
9.	f4	Rd4	27.	Re1	g5	45.	Rd5	b6
10.	Rc4	Ke7	28.	fg°	Pg5	46.	Ke1	Kd3
11.	c3	Rb6	29.	Pg5	hg°	47.	Kd1	Rh4
12.	a4	a5	30.	h4	Pe3	48.	Rg2	c5
13.	Pd2	Pd7	31.	Rb3	g4!	49.	Rc6	Ke3
14.	Pb3	Ph6	32.	Kf4	f5	50.	Kc2	c4
15.	h3	The8	33.	ef°!	Kf6°	en H wint.		
16.	Th2	Pf6	34.	Rf2	Pg2!			
17.	e5	Ph5	35.	Kg3	Rf2°!			

9. Amsterdam tegen Zeijst (1847—48).

	A.	Z.	13.	Re3	e5?	26.	Re4	Pe8
1.	d4	d5	14.	d5	Pa5	27.	Te1	Pb3
2.	c4	e6	15.	Pa4	Pd7	28.	Tad1	Pd4
3.	Pc3	Pf6	16.	Dc2	e4	29.	Rf4	Td7
4.	e3	c5	17.	Re4°	Dc4°	30.	g4	Tde7
5.	Pf3	Pe6	18.	Rh7°!	Kf8	31.	Td4°	Rd4
6.	a3	a6	19.	Pc3	b5	31.	Rd6°	Re5
7.	b3	dc°	20.	Pd4?	Pf6	32.	Rd6	Re5
8.	bc	cd°	21.	Pf5?	Rc5	33.	Rc5	Kg8
9.	ed	Re7	22.	Rg5	Rf5°	34.	Re7°	Te7°
10.	Re2	Dc7	23.	Df5	Td6	35.	h4	f6
11.	K∞	K∞	24.	Pe4	De4°	36.	Rg6	Rh2!
12.	Rd3	Td3	25.	De4°	Pe4°	37.	Kf1	Te1°

38.	Ke1°	Kf8	42.	Rb3	Kc5	46.	g5	fg°
39.	Rc2	Ke7	43.	Ke2	Kd4	47.	hg°	Rf4°
40.	a4	kd6	44.	Ra2	Ke4	48.	g6	Remis.
41.	ab°	ab°	45.	f3!	Kd4			

10. Zeijst tegen Amsterdam (1847—48).

	Z.	A.						
1.	e4	e6	17.	Pe4	Rb8*	34.	Pd4	Te8
2.	d4	c5	18.	Rc5	Ra7	35.	a4	Pe3
3.	Pf3 1)	cd°	19.	Kh1	Rc5°	36.	Ta1	Pd5
4.	Pd4°	Rc5	20.	Pec5°	Ta7	37.	Dd2	b4
5.	Pb3	Rb6	21.	Re4	Tc7	38.	Tb1	g4
6.	Rd3	Df6	22.	f5	Pge5	39.	Pb3	De6
7.	De2	Pc6	23.	fe°	f6	40.	Pc5	De2
8.	Pc3	Pge7	24.	Dh4	g6	41.	Dd4	Pf6
9.	K∞	a6	25.	Rd5	Kg7	42.	Tc1	g5
10.	Re3	Rc7	26.	Pe4	f5	43.	Db4°	f4
11.	f4	Pg6	27.	Pg5	h6	44.	Tg1?	g3
12.	Df2	d6	28.	Rc6°	hg°	45.	Db7	Kg6
13.	Tad1	K∞	29.	Dd4	Df6	46.	Df3	Th8
14.	a3	b6	30.	Rd7	Rd7°	47.	Tf1	Th2°
15.	e5	De7	31.	ed°	Td7°	48.	Kg1	Df3°
16.	ed°	Rd6°	32.	Dc3	Td1°	en Zwart won.		
			33.	Td1°	Pc4			

1) 3.d5 is beter. Deze partij en de drie volgende werden tusschen „eenige Schaakliefhebbers” in beide plaatsen gespeeld.

11. Amsterdam tegen Zeijst (1849—50).

	A.	Z.						
1.	d4	d5	16.	Pb3	Rb7	32.	Kg2	Pf4!
2.	b3	e6	17.	Tfc1	Pe7	33.	Kg3	Da4
3.	c4	c5	18.	Dd3	Rf3°	34.	Tb7	a6
4.	e3	Pc6	19.	Df3°	Pg6	35.	Teb1	Da5
5.	Pf3	cd°	20.	g3	Dd7	36.	Db3	Dd5
6.	ed°	Rb4!	21.	Td1	Da4	37.	Tb8	T4c8
7.	Rd2	Rd2°!	22.	Pe2	Pe8	38.	Dd5°	Pd5°
8.	Dd2°	Pf6	23.	g4	e5	39.	Tc8°	Tc8°
9.	a3	dc°	24.	d5	Pd6	40.	Tb7	h6
10.	hc°	b6	25.	Re3	b5	41.	Ta7	Pf4
11.	Re2	Ra6	26.	cb°	Pb5°	42.	Ta6°	Pe6
12.	De3	K∞	27.	Rb5°	Db5°	43.	a4	Kf8
13.	K∞	Tc8	28.	Pe4	Tc4	44.	a5	Ke8
14.	Pbd2	Dc7	29.	d6	Pf4	45.	Ta7	en won.
15.	h3	Tfd8	30.	Tab1	Dc6			
			31.	Te1	Ph3°!			

12. Zeijst tegen Amsterdam (1849—50).

Z.	A.	17.	Pe4	h6	34.	a4	g4	
1.	e4	e6	18.	Pd6°	Dd6°	35.	Pd3	Kh7
2.	d4	c6	19.	Re7°	Pe7°	36.	hg°	hg°
3.	c4	d5	20.	Rd3	Tad8	37.	Dd1	f5
4.	ed°	cd°	21.	Re4	Re4°	38.	Dd2	Tg8
5.	Pf3	dc°	22.	De4°	Dd5	39.	f3	De3!
6.	Rc4°	Rd6	23.	Dd3	a5	40.	De3	Tad8°
7.	K∞	Pe7	24.	b3	Td6	41.	Tc7!	Tg7
8.	Pc3	K∞	25.	Td2	Te8	42.	Tg7°!	Kg7°
9.	Re3	b6	26.	De3	f6	43.	Kf2	Pc2
10.	Dc2	Pa6	27.	h3	g5	44.	fg°	fg°
11.	Tac1	Rb7	28.	Tc4	Kg7	45.	Tg4°!	Kf6
12.	De2	Pc7	29.	Dc3	h5	46.	Tf4!	Kg5
13.	Tfd1	a6	30.	Pe1	De4	47.	g3	Td4°
14.	a3	Pcd5	31.	Da1	Df4	48.	Td4°	Pd4°
15.	Rg5	Pf4	32.	Td3	Pd5		Remis.	
16.	De3	Pg6	33.	Tg3	De4			

13. Wijk bij D. (Sissa) tegen Utrecht (1849—50).

W.	U.	11.	Dd8°!	Kd8°	22.	Tf8	Kb6
1.	d4	d5	12.	Rd2	Pf6	23.	Tf7° Rd5°?
2.	c4	dc° ^p	13.	Ra5°!	Ke8	24.	Rd5° Pd5°
3.	e3	e6	14.	Td1	Ke7	25.	Tg7° Pb4°
4.	Rc4	c6	15.	Pc3	Rb7	26.	Tg6 Kb5°
5.	a4	a5	16.	b4	Rb6°?	27.	Pd4! Kc4
6.	Pf3	Rd6	17.	Rb6°	Pe4°	en Zwart staakte tevens, maar véel te laat, zijn geknoei.	
7.	e4	h6	18.	Ta8°	Pc3°		
8.	k∞	b5°?	19.	Rd8!	Td8°		
9.	ab°	c5°?	20.	Td8°!	Kd8°		
10.	dc°	Rc5°	21.	Tb8°!	Kc7		

14. Utrecht (Palamedes) tegen Wijk bij Duurstede (1848—49).

	U.	W.	8.	a4	Pf5	16.	De2°	Kd7°
1.	e4	e6	9.	K∞	Re7	17.	Te1	Rf6
2.	d3	d5	10.	Pa3	a6	18.	a5	Dd6
3.	e5	c5	11.	Pc2	f6	19.	Rf4	Df4°
4.	c3	Pc6	12.	d4	ed°	20.	De6°!	Dc7
5.	Pf3	Db6	13.	cd°	fe°	21.	Db6!	Kb8
6.	Re2	Ph6	14.	Pe5°	Pd4°	22.	Pb4	Dd6
7.	h3	Rd7	15.	Pd7°	Pe2!	23.	Te6	Db6°

24.	ab°	Pd4°	26.	Td5°	Rb4°	28.	Td7°	Rb6°
25.	Td6°	Re7	27.	Td4°	Rc5	29.	Td1 en won.	

15. Amsterdam (Philidor) tegen Londen (1848—49).

A.	L.							
1.	d4	e6	17.	Rc4	dc°	34.	ef°	ef°
2.	c4	f5	18.	Pcd1	Ra6	35.	Pbd1	Tc2°
3.	Pc3	Pf6	19.	Re3	Pd4	36.	Tc2°	Te1
4.	e3	d6	20.	K∞	Rb4 4)	37.	Kh2	Pd5
5.	Ph3	Re7	21.	Te1	a5	38.	Pc3	Pc3° 6)
6.	f3 1)	c6	22.	Pb2	Rd6	39.	Tc3°	Kg8
7.	Pf2	d5	23.	Rd2	ab°	40.	Kg3	Kf7
8.	a3 2)	K∞	24.	ab°	Rb4°	41.	Kf3	Ke6
9.	Re2	Rd6	25.	Pfd1	Da5	42.	Te3	Te3°
10.	c5 1)	Rc7	26.	Rb4°	Db4°	43.	Ke3°	c3
11.	f4	Pbd7	27.	Pf2	Pb6	44.	Pd3	Kd5 7)
12.	b4	Kh8	28.	Dc3 5)	Dc3°	45.	Pe5	h5 8)
13.	Rb2	Tb8	29.	Tc3°	Ta8	46.	h4	Ra6
14.	Dc2	b6	30.	Tc2	Ta2	47.	g3	Rb5
15.	cb°	Pb6°	31.	Tec1	Tfa8	48.	Pd7	Kc4
16.	Tc1	Pc4 3)	32.	h3	T8a3	49.	Pc5	Kb4
			33.	e4	Te3	50.	Pe6	Ka3

Inleg: 1200 gulden voor 2 winstpartijen. 1) Zwak! 2) Ter verhinder-
 ring van Rb4. 3) Goed doordacht! 4) Op g5 zou 21. Ph3 volgen.
 5) Op Ta1 kon Ta8, 29. h3, Ta2; 30. Ta2°, Del° volgen. 6) Door
 Pf4° zou Wit met 39. Tb2, h5; 40. Pb5°, cb5°; 41. Tb5°, c3; 42. Tc5,
 of 39. Tb2, Pd3; 40. Pd4°, cd3°; 41. Pb5°, cb5°; 42. Tb5°, h6; 43.
 Tb2, Te2; 44. Tb3 kans op remis krijgen. 7) Ook na 44. Rd3° wint
 Zwart met Kd5. 8) Wit moet gedwongen worden zijn Koning of Paard
 te verzetten, ten einde c3 met den zwarten Koning te kunnen dekken.

16. Londen tegen Amsterdam (1850—51).

L.	A.							
1.	e4	c5	10.	Rb2	d6	20.	Rb4	Ke7
2.	Pf3	e6	11.	d3	Rg6	21.	Td6°	Td6°
3.	b3	b6	12.	ed°	Dd6°	22.	Td1	Td8
4.	c4	Rb7	13.	d4	cd°	23.	a4	e5
5.	Pc3	Pf6	14.	Pd4°	Pd4°	24.	Td2	Rg6
6.	e5	Pe4	15.	Rd4°	Td8	25.	Rh3	h5
7.	Pe4°	Re4°	16.	Rc3	Dd1°	26.	f3	Rh7
8.	Re2	Dc7	17.	Tad1°	f6	27.	Rc8	Tc8°
9.	K∞	Pc6	18.	Rg4	Rf7	28.	Td6°	Ke8
			19.	a3	Rd6	29.	Te6	Kf7

30.	Te7	Kg8	33.	Ta5°	Rb3°	36.	Ke3	Ta5°
31.	Ta7°	Rc2	34.	c5	Rd5	37.	Ra5°	Remis.
32.	a5	ba°	35.	Kf2	Ta8			

17. Amsterdam tegen Londen (1851—52).

	A.	L.						
1.	e4	e5	13.	Kf1	Tb8	26.	Kf2 ²⁾	Te2
2.	Pf3	Pc6	14.	Pa4	cd°	27.	De2°	Pe2°
3.	d4	ed°	15.	Pd4°	De8	28.	Ke2°	Te8
4.	Rc4	Rc5	16.	b3	c5	29.	Kf2	d3
5.	c3	Pf6	17.	Pc2	d4	30.	Td1	d2
6.	e5	d5	18.	Tc1	Ra6	31.	Kf1 ³⁾	Pg3
7.	Rb5	Pe4	19.	Kg1	Rb5	32.	Pc2	Te1
8.	Rc6°	b6°	20.	Pa3 (?)	Ra4°	33.	Te1°	de°D
9.	cd°	Rb6	21.	ba°	Rc7	34.	Pe1°	Re1°
10.	Pc3	f5*	22.	f3	Pc3	35.	Ke1°	Kf7
11.	h4 (?)	K∞	23.	Dc2	Re5°	en Amsterdam streek de vlag.		
12.	Rf4	c5	24.	Te1	Rf4° ¹⁾			
			25.	Te8°	Tfe8°			

1) De kortste weg ter overwinning. 2) Op andere zetten, volgt Rg3.
3) Pc2 schijnt beter, hoewel vruchteloos op den duur.

18. Wijk bij D. tegen Nijmegen (1850—51).

	W.	N.						
1.	e4 ¹⁾	e5	19.	Pd5°	cd°	38.	Dd4	Db1!
2.	Pf3	Pc6	20.	Dd7°	Td8	39.	Kg2	Te4 ²⁾
3.	d4	ed°	21.	Db5	Db2°	40.	Dd2	Te1
4.	Rc4	Df6	22.	Td2	De5	41.	Tc2	c5
5.	K∞	Rc5	23.	a4	Td6	42.	Tb2	De4!
6.	c3	d6	24.	a5	a6	43.	f3	De3
7.	Rb5	de°	25.	Dd3	Ra7	44.	Tb8!	Kh7
8.	Pc3°	Dd8*	26.	Tc2	Tc8	45.	De3°	Te3°
9.	Rc6°!	(?) bc°	27.	Tfc1	Df6	46.	Tc8	c4
10.	e5	d5	28.	h3	Tb8	47.	Tc6	Te2!
11.	Da4 ²⁾	Rd7	29.	Te2	Td7	48.	Kf1	Te6
12.	Rg5	Pe7	30.	Tc2	Tb5	49.	Tc5	Td6
13.	Pd4	K∞	31.	Kh1	Dd8	50.	Ke2	g5
14.	Pb3	Rb6	32.	Dg3	Db8	51.	Kd2	h5
15.	Pa5 ²⁾	h6	33.	Dg4	Te7	52.	Tc7	Kg6
16.	Re7°(?)	De7°	34.	Pc5	Rc5°	53.	Tb7	Kf6
17.	Tad1	Taæ8	35.	Tc5°	Tc5°	54.	Kc3	Ke6
18.	Pb3	De5°	36.	Tc5°	c6	55.	Tb1	Tc6
			37.	g3	Tc6	56.	Tb7	d1!

57.	Kd4°	c3	60.	h4	gh°	63.	Tc2°	Tc2°
58.	Tb1	c2	61.	gh°	Tc5	64.	Kc2°	Kb5
59.	Tc1	Kd6	62.	Kd3	Kc6	en N wint. 3)		

1) De beslissende zet voor Sissa te W. was opgedragen aan W. J. L. Verbeek, bijgestaan door C. P. Pels, J. L. Banens, J. G. Hijmans, voor Strijdt met beleid te N. aan B. Spoelstra, bijgestaan door dr. A. W. van Roggen en F. D. Sneltsjes. 2) Tijdverlies. 3) Vgl. Sissa 1851 p. 214, waar de volgende zonderlinge redeneering voorkomt: „Wijk zoude nog niet geabandonneert (sic) hebben, ware het niet, dat hunne (sic) uitnoodiging tot eenen revenche-Strijd (sic) door Nijmegen ware geweigerd geworden, op grond der aanhangige Schaakstrijden van dat genootschap, die zij (sic) echter zelve (sic) had uitgelokt en pas begonnen.” Zulk keukemeidenhollandsch was tot dusver kenmerkend voor de behandeling van het „koninklijk spel”.

19. Nijmegen tegen Wijk bij D. (1850—51).

	N.	W.						
			24.	Pd3	Kb8	48.	f3	Kh7
1.	d4	e6	25.	c3	a5?	49.	a6	Td2!
2.	e4	d5	26.	Tb5	Ka7	50.	Kg3	Ta2
3.	ed°	ed°	27.	Tb1	f6	51.	Kf4	Ta4!
4.	Pf3	Pf6	28.	h3	a4	52.	Kf5	Ta3
5.	Rd3	c5	29.	Rd1	Pc4	53.	Ke6	Kg8
6.	Pe5	Db6	30.	Rf3	Tc8	54.	f4	Ta4
7.	De2	Re7	31.	Rc6°	Tc6°	55.	Ta8!	Kh7
8.	dc°	Dc5°	32.	T1b4	Pb6	56.	Kf7	Tc4
9.	Rb5!	Rd7	33.	Pb2	Ka6?	57.	Te8	Ta4
10.	Pd7°	Pbd7°	34.	c4	Pc4°	58.	Tg8	Ta6°
11.	Rg5	K∞c8	35.	Pc4°	Tc4°	59.	Tg7°!	Kh8
12.	K∞	h6	36.	Tb6!	Ka7	60.	Tg6	Kh7
13.	Re3	d4	37.	Tb7°!	Tb7°	61.	Tf6	Ta7!
14.	Rd4°	Dd4°	38.	Tc4°	Kb6	62.	Ke6	Ta6!
15.	De7°	Db2°	39.	Ta4°	Kc5	63.	Ke5	Ta5!
16.	Pa3	The8	40.	g4	Kd5	64.	Ke4	Ta4!
17.	Pc4	Te7°	41.	Ta8	Ke6	65.	Kf3	Ta3!
18.	Pb2	e6	42.	Kg2	Kf7	66.	Kg2	Ta2!
19.	Rc4	Pe5	43.	a4	Kg6	67.	Kg3	Ta3!
20.	Rb3	Tde8	44.	h4	Td7	68.	Kh4	Ta4
21.	Tad1	Pd7	45.	h5!	Kf7	69.	g5 en wint.	
22.	Td5	Pbd	46.	a5	Td4?			
23.	Tc5!	Pc6	47.	Ta7!	Kg8			

20. Enschedé tegen Zutphen (1850—51).

	E.	Z.	19.	Re2	b5	39.	Tf1	D16
			20.	Pf3	f6	40.	Pc3	Tf8
1.	g3	d5	21.	g6	Ph6	41.	Kc2	g5
2.	f4	Rg4	22.	Tf1	Pf5°	42.	Pe4	De6
3.	h3	Rf5	23.	el°	e4	43.	Pc5	Da2 !
4.	g4	Re4	24.	Pg1	ed°	44.	Kc3	Da3° !
5.	Th2	e6	25.	cd°	Pe5	45.	Pb3	a5
6.	d3	Dh4 !	26.	De4	Tde8	46.	ba°	Dd6
7.	Tf2	Rc5	27.	b4	Dd7	47.	d4	g4
8.	e3	d4	28.	Kd1	Pg6°	48.	Dd3	Dd5
9.	Pf3	Rf3°	29.	Dd4°	Df7	49.	Te1	Td8
10.	Df3°	Pc6	30.	Re3	Te3°	50.	Pc5	b4 !
11.	e4	K∞	31.	Kd2	Te2° !	51.	Kb4°	Dd4° !
12.	Dg2	e5	32.	Pe2°	Re5	52.	Dc4	g3
13.	a3	Rd6	33.	fg°	Db3	53.	Pe6	Dc4° !
14.	f5	De7	34.	Th1	Te8	54.	Kc4°	Td2
15.	g5	h6	35.	De4	f5	55.	Kb5	g2
16.	h4	hg°	36.	Thb1	De6	56.	Tc1	Td5 !
17.	hg°	Kb8	37.	Df3	Ra1°	57.	Kc4	Ta5°
18.	Pd2	a6	38.	Ta1°	Dg6°	58.	Tg1	Remis.

21. Zutfen tegen Enschedé (1850—51).

	Z.	E.	19.	d4	Rb7	39.	Tg3	Re4
			20.	Da2	Rb4	40.	Ta4	Kf6
1.	e4	e5	21.	Db3	Ra6	41.	b4	Tb5
2.	f4	ef°	22.	Th1	Dd3	42.	Tg4	d5
3.	Rc4	f5	23.	Dd3°	Rd3°	43.	Re3	Re3°
4.	Pc3	Dh4 !	24.	Th1	Tf8	44.	Ke3°	g6
5.	Ke1	fe°	25.	Pe5	Pe5°	45.	Tf4 !	Ke5
6.	Pe4°	c6	26.	de°	Re4	46.	Tf2	Tb6
7.	De2	Kd8	27.	h4	Rc5 !	47.	Tb2	Tf6
8.	Dd3	b5	28.	Kf1	Rd4	48.	b5	Tb6
9.	Rb5°	cb°	29.	Th3	f3	49.	Ta6	d4 !
10.	Dd5	Pe7	30.	gf°	Rf3°	50.	Kd2	Tb7
11.	Da8°	Pec6	31.	Ke1	Tf5	51.	Ta4	h6
12.	a4	Dh5	32.	Ta3	Te5° !	52.	b6	Kd6
13.	ab°	Dd1 !	33.	Kd2	Rg2	53.	Ta7	Kc6
14.	Kf2	Dc2°	34.	Thb3 !	Kc6	54.	Tb7°	Kb7°
15.	bc°	Pc6°	35.	Kd3	Td5	55.	Ke2	g5
16.	Pf3	Kc7	36.	Ta6 !	Kc7	56.	h5	Rc6
17.	Ta7° !	Kb6	37.	Rf4 !	Kd8	57.	Kd3	g4
18.	Ta1	De4°	38.	Ke2	Ke7		Remis.	

22. Alkmaar tegen Wijk bij Duurstede (1851—53).

	A.	W.							
1.	e4	c5	13.	K ∞	Db6	27.	Dd4°	Td4°	
2.	c3	e6	14.	Pe2	Rd2°	28.	Td4°	Td4°	
3.	Pf3	Pc6	15.	Dd2°	Rb5°	29.	Tc1	Kf8	
4.	d4	d5	16.	Tfe1	K ∞	30.	f3	h5	
5.	Pd2	cd°	17.	Pc3	Rc4	31.	Tc7	Tb4	
6.	Pd4°	Pd4°	18.	Rc2	Tfd8	32.	g4	hg°	
7.	cd°	de°	19.	Tad1	Tc7	33.	hg°	a5	
8.	Pe4°	Da5°	20.	b3	Rd5	34.	Kf2	f6	
9.	Pc3	Rb4	21.	h3	Tdc8	35.	Kg3	b5	
10.	Rd2	Rd7	22.	Pd5°	Pd5°	36.	Tb7	g5?	
11.	Rc4	Tc8	23.	Rd3	Td8	37.	Kb3	Ke8	
12.	Rb3	Pf6	24.	Rc4	Tcd7	38.	Kg3	Kd8	
			25.	Rd5°?	Td5°	39.	Tf7	Tf4	
			26.	Dd3	Dd4°		Remis.		

23. Wijk bij Duurstede tegen Alkmaar.

	W.	A.							
1.	e4	e5	15.	Pe3°	c5	31.	Pd2	Dd1	
2.	Pf3	Pc6	16.	Dc2	b5	32.	De3	Rf5	
3.	Rc4	Rc5	17.	c4?	b4	33.	Ta2	Rg6	
4.	c3	Pf6	18.	a3	Dd4	34.	Pf3	Rh5	
5.	d3	d5	19.	Ta2	Tb8	35.	Tc2	Te8	
6.	ed°	Pd5°	20.	ab°	Ta2°	36.	Pe5	Re5°	
7.	b4	Re7?	21.	Da2°	cb°	37.	de°	h6	
8.	b5	Pa5	22.	Db3	Td8	38.	Tc1	Dg4	
9.	Pe5°?	Re6	23.	Td1	f5*	39.	Pd3 ¹⁾	Df5	
10.	De2	K ∞	24.	Td2	Rd6	40.	f4	b3	
11.	K ∞	Pc4°	25.	Pc2	De5	41.	Pb2	g5	
12.	Pc4°	a6	26.	g3	f4	42.	Db6?	Rg6	
13.	ba°	Ta6°	27.	d4	Dh5	43.	Db3°?	en Zwart won.	
14.	Re3	Pe3°	28.	Pe1	fg°				
			29.	hg°	Tc8				
			30.	Tc2	Kh8				

1) Door Pg2 schijnt Wit te moeten winnen (Sissa '54 p. 287).

24. Alkmaar tegen Wijk bij Duurstede.

	A.	W.							
1.	c4	c5	5.	ef°	Pf6	11.	Pd4	Pc3°	
2.	d4	cd°	6.	g4	Da5°	12.	Pf5	Pd1°	
3.	Dd4°	Pc6	7.	Pc3	h5	13.	Ke1°	d6	
4.	Dd1	f5	8.	g5	Pe4	14.	Pe3	e6	
			9.	Pe2	Df5°	15.	c3	Pc6	
			10.	f4	Pb4?	16.	Rd3	Pe7	

17.	Pc4	Pf5	23.	Tae1	Tae8	29.	Tf6	Kh7
18.	Te1	g6	24.	h4	d5?	30.	Tf7!	Tg7
19.	Re3	Pe3°!	25.	Pf3	Rg7	31.	Te3	Te7
20.	Te3°	Kf7	26.	Tf1*	Thg8	32.	Tg7°!	1)
21.	Pd2	Rd7	27.	Pe5!	Re5°			
22.	Kc2	Rc6	28.	fe°!	Kg7			

1) Hier werd de partij, die voor Wit op winst stond, afgebroken.

25. Nijmegen tegen Gouda (febr.—mei 1851).

	N.	G.	15.	a4	Rd7	31.	Tg6°	Td8
			16.	c3	a5	32.	Pf3	Rc8
1.	e4	e5	17.	Ke2	K∞	33.	h6	gh°
2.	Pf3	c5	18.	b3	h6	34.	Tf6°!	Ke7
3.	d4	cd°	19.	Tac1	Tac8	35.	Th6°	Tg1°
4.	Pd4°	Pc6	20.	h4	h5?	36.	Th7!	Ke8
5.	Rc4	Db6	21.	g3	f6	37.	Pg1°	Rd7
6.	Pb3	Pe5	22.	Pf3	Kf7	38.	Pf3	Tc8
7.	De2	Pc4°	23.	Tg1	Tc5?	39.	Pd4	Kd8
8.	Dc4°	Db4°!	24.	Kd2	Pg8	40.	Th6	Ke7
9.	Db4°	Rb4°!	25.	g4	hg°	41.	f5	ef°
10.	Rd2	Rb2°!	26.	Tg4°	Pe7	42.	Tb6°	f4
11.	Pd2°	d5	27.	Tcg1	Tg8	43.	Tb7	Kd8
12.	e5	Pe7	28.	h5	Tc7?	44.	e6	Rc6
13.	f4	b6	29.	Ph4	Tc8	45.	Ta7 en N. won.	
14.	Pd4	a6	30.	Pg6	Pg6°			

26. Gouda (Vriendentrouw) tegen Nijmegen (1851).

	G.	N.	15.	dc°	bc°	31.	Pf1	Tc5
			16.	cd°	Tfd8	32.	Pg3	Pd2
1.	d4	e6	17.	e4	ed°	33.	Tbd1	Td5
2.	c4	d5	18.	ed°	Rb5°	34.	Th1	Df4
3.	Pc3	Pf6	19.	Re4	Tac8	35.	Te2	Td3
4.	Rg5	Re7	20.	Dh5	Re4°	36.	Tde1	Kh8
5.	e3	K∞	21.	Pe4°	Pe6	37.	Da4	Tb3
6.	Rd3	h6	22.	Tfd1	Pd4	38.	Ph5	Dh4
7.	Rh4	b6	23.	Te1	c4	39.	Td2°	Td2°
8.	Pf3	Rb7	24.	De5	Pb3	40.	De8!	Kh7
9.	K∞	c5	25.	Tb1	f5	41.	Df7	Dg5
10.	Tac1	Pa6	26.	Pg3	Tc5	42.	Pg7°	Dg6
11.	a3	Pc7	27.	De3	Td5	43.	Da7°	Db6
12.	Pe5	Pd7	28.	h3	Df7	44.	Df6	Dg6
13.	Re7°	De7°	29.	De2	Dg6	45.	Dc7	Db6
14.	Pd7°	Dd7°	30.	Dc2	Dg5		Remis.	

27. Nijmegen tegen Gouda (1851—52).

	N. 1)	G.							
1.	e4	e5	17.	Rc2*	Re6	35.	hg°	Df5	
2.	Pf3	Pc6	18.	b3	f5	36.	Te1°	Dh5°	
3.	Rb5	Pf6	19.	ef°	Tf6°	37.	Kg1	Tb8	
4.	d3	Rc5?	20.	Rg5*	Tf8*	38.	Da7°	Ta8	
5.	c3	d6	21.	De1	Dd6	39.	a4	Db3°	
6.	d4	ed°	22.	Re7°	De7°	40.	Db7	Da4°	
7.	cd°	Rb4!	23.	De4	Df6	41.	Pe5	Ta7	
8.	Kf1*	d5	24.	Dh7	Kf7	42.	Pf7	Kd5	
9.	e5	Pd7	25.	Pc3	Ke7	43.	Th5	Kd4°	
10.	Db3	Re7	26.	Pe4	Df7	44.	Th4	Kd5	
11.	Dd5°	Pb4	27.	Pc5	P8d7	45.	Ta4	Tb7°	
12.	Db3	K∞	28.	Pe6°	Ke6°	46.	Td1	Kc5	
13.	a3	Pc6	29.	De4	Kd6	47.	Pd8	Kb5	
14.	Dc3	Pcb8	30.	Db7°	c6	48.	Tad4	c5	
15.	h4	Pb6	31.	Re4	Tac8	49.	Tb1	Ka6	
16.	Rd3	h6	32.	Tb1	Df4	50.	Td2 en won.		
			33.	Rg6	Tf6				
			34.	h5	Tg6°(?)				

1) De beslissende zet voor Strijdt met beleid was opgedragen aan B. Spoelstra, bijgestaan door dr. A. W. van Roggen, F. D. Sneltsjes en A. L. Polak, van wege Gouda aan C. Messemaker, bijgestaan door W. Kamphuizen, van der Ben en F. Harting.

28. Gouda tegen Nijmegen (1851—52).

	G.	N.							
1.	e4	e5	13.	f3	Pg5.	27.	c4	Rc7	
2.	Pf3	Pf6	14.	Rg5°	Dg5°	28.	Pc3	g5	
3.	Pe5°	d6	15.	f4	De7	29.	cd°	cd°	
4.	Pf3	Pc4°	16.	g3	Tae8	30.	fg°	hg°	
5.	d4	d5	17.	Tf2	Pb8	31.	Tc1	Rb6	
6.	Rd3	Re7	18.	Pc3	c6	32.	Kg2	g4 (?)	
7.	K∞	Pc6	19.	Pf3	Pd7	33.	Pe5	Kg7	
8.	a3?	Rg4	20.	Te2	Dd8	34.	Tf1	Dh8 (?)	
9.	Re2	K∞	21.	Pg5	Tf6	35.	Tf5°	Dh3	
10.	Pc3	f5?	22.	Dc1	Te2°	36.	Kg1	Pf6 (?)	
11.	Pe1	Re2°	23.	Pe2°	h6	37.	Pd5°	Pd5*	
12.	Pe2°	Rd6	24.	Pf3	Te6	38.	Tg5	Kf8	
			25.	Dd1	Pf6	39.	Df5	Pf6 1)	
			26.	Dd3	Pe4	40.	Tg8 en won.		

1) Na dezen zet is het interessante eindspel voor Wit in weinige zetten gewonnen: 40. Tg8, Ke7*; 41. Tg7, Kd8 (op Kf8 volgt: 42. Tf7; op Kd6: 42. Pc4 en 43. De6°); 42. Pf7 en 43. De6° of Pg5 enz.

29. Nijmegen tegen 's Gravenhage (1851—52).

	N.	's Gr.	19.	Th5	Tde8	39.	Re7	Rc4
			20.	b4	b5	40.	Kf4	Ke6
1.	e4	e5	21.	c3	Pb6	41.	Ke3	Rd5
2.	f2	ef°	22.	Th6°	Th6°	42.	Pf6	Pb6
3.	Rc4	Dh4 !	23.	Rh6°	Pa4	43.	Kd4	Rb7
4.	Kf1	g5	24.	Rg7*	Pb2 1)	44.	Ph7	Kd7
5.	Pc3	Rg7	25.	Kg1	Pc4	45.	Ke5	Rc6
6.	d4	d6	26.	Rc4°	Rc4°	46.	Kf6	Re4
7.	Pf3	Dh5	27.	Rf6	Pb8	47.	Pf8	Ke8
8.	h4	h6	28.	g4	Pd7	48.	d7	Pd7°
9.	e5	de°	29.	g5	Pb6	49.	Pd7°	Kd7°
10.	Pe5°	Dd1°	30.	Pe4	Pa4	50.	Kf7°	Rd3
11.	Pd1°	Re5°	31.	Kh2	Kd7	51.	Rc5	Kc6
12.	de°	gh°	32.	Pg3	c5	52.	g6	Kd5
13.	Th4°	Re6	33.	Td1	Kc7	53.	g7	Rh7
14.	Rd3	Pd7	34.	Pe4	Rb3	54.	g8D	Rg8°
15.	Rf4°	K∞c8	35.	Td6	cb°	55.	Kg8°	Kc4
16.	Pf2	Pe7	36.	cb°	Te6	56.	Rb6 en won.	
17.	Te1	Pc6	37.	Kg3	Td6°			
18.	a3	a6	38.	ed°	Kd7			

1) Als Zwart c3 slaat, komt Wit door 25. Tel in 't voordeel. 2) Een belangrijk eindspel wegens de Raadsheeren van één kleur.

30. Den Haag (Stein) tegen Nijmegen (1851—52).

	H.	N.	17.	De3°	Pc8	35.	hg°	Kd8
			18.	Tad1	De7	36.	Kf2	Pe7
1.	f4	d5	19.	Pd3	Pd6	37.	Kf3	Ke8
2	Pf3	Rg4	20.	Ra2	Thf8	38.	Re6	Kf8
3	e3	Rf3°?	21.	Pc5	e5	39.	Kg4	c5
4.	Df3°	e6	22.	f5	K∞	40	b3	b5
5.	c4	Pf6	23.	Pe6?	Pe6°	41.	Rd5	a5
6.	cd°	Pd5°	24.	Re6!	Kb8	42.	g6	Kg7
7.	Rc4	Pc6	25.	Rc5	Pf5°	43.	Rf7	Pg6°
8.	a3	Rc5	26.	Re7°?	Pe7°	44.	Re8	c4
9.	Pc3	Pe7	27.	Tf8°	Tf8°	45.	bc°	bc°
10.	Pe4	Rb6	28.	Td7	Pg8	46.	Kf5	c3
11.	K∞	f5	29.	Tg7°	Pf6	47.	Ra4	Ph4!
12.	Pf2	Dd6	30.	Rf5	h6	48.	Ke5	Pf3!
13.	d3	c6	31.	g4	Tg8	49.	Kf4	Pd2
14.	e4	fe°	32.	Tg8°!	Pg8°	50.	Ke3	Pc4!
15.	de°	Pc7	33.	h4	Kc7	51.	Kd4	Pa3°
16.	Re3	Re3°	34.	g5	hg°		Remis.	

31. Rotterdam tegen Alkmaar (1851).

	R.	A.							
			9.	a4	K∞	19.	Pe3?	Dc4°	
			10.	Pa3	d6	20.	Pc4°	b5	
1.	e4 ¹⁾	e5	11.	Pc2	Pa5	21.	ab°	cb°	
2.	Pf3	Pc6	12.	Da2	Pc4°	22.	Pd2?	Pg6	
3.	Rc4	Rc5	13.	Dc4°	a5	23.	Tc1?	Rd8	
4.	b4	Rb4°	14.	d4	ed°	24.	g3	f6	
5.	c3	Ra5	15.	cd°	c6	25.	Tfe1	fe°	
6.	Db3?	Df6	16.	Tae1	Rc7	26.	Pe5°	Rb6	
7.	K∞	Pe7	17.	e5	de°	27.	Pd3	Tfd8	
8.	Rb2?	Rb6	18.	de°	De6	en Zwart won.			

1) Deze partij werd met de drie volgende door „eenige liefhebbers” gespeeld.

32. Alkmaar tegen Rotterdam (1851).

	A.	R.							
			9.	Rb2	cd°	19.	Pg5	g6	
			10.	ed°	a6	20.	Df3	De7	
1.	d4	d5	11.	Pe2	Rd6	21.	Te2	Pd5°	
2.	c4	e6	12.	a3	Dc7	22.	cd°	Dg5°	
3.	e3	c5	13.	Tc1	dc°	23.	Pe4	Df4	
4.	Rd3	Pc6	14.	bc°	Pa5	24.	Pf6!	Kf8	
5.	Pf3	Pf6	15.	Tc3	Rb7	25.	Ph7°!	Kg7?	
6.	Pc3	Re7	16.	Pg3	Tad8	26.	Df4° en wint de		
7.	K∞	K∞	17.	Tc2	Tfe8		dame.		
8.	b3	b6	18.	d5	e5?				

33. Alkmaar tegen Winkel (1851—52).

	A.	W.							
			15.	K∞	f6	31.	Tdb3	d3	
			16.	De2	Re7	32.	Dc4	d2	
1.	e4	e5	17.	Tfd1	Pd4	33.	Tb6°!	Ka8	
2.	d3	c5	18.	Rd4°	ed°	34.	Tb7	Tb7°	
3.	Pf3	d6	19.	De4	Dc7	35.	cb°!	Kb8	
4.	h3	h6	20.	b4	cb°	36.	Df1	Ra3	
5.	Pc3	Pf6	21.	c5	Thf8	37.	Td1	De5	
6.	Re2	Re6	22.	a3	f5	38.	g3	Rc5	
7.	b3	Pc6	23.	De6	Kb8	39.	Kg2	f4	
8.	Rd2	d5	24.	Db3	a5	40.	Da6	Dd4	
9.	Pd5°	Pd5°	25.	ab°	ab°	41.	De2	fg°	
10.	ed°	Rd5°	26.	Db4°	Tf6	42.	fg°	De3	
11.	c4	Rf3°	27.	Db5	Ta6	43.	De3°	Re3°	
12.	Rf3°	Dd3°	28.	Tb1	Ta7	44.	Ta1	Ra7	
13.	Tac1	Dd6	29.	c6	b6	45.	Td1	Remis.	
14.	Rc3	K∞	30.	Td3	g6				

34. Winkel tegen Alkmaar (1852).

	W.	A.							
1.	e4	c5	17.	gf°	Pf4°	35.	fg°	Th1°	
2.	Pf3	Pc6	18.	Df3	Rf5	36.	Kl1°	Kf7	
3.	Rc4	Rc5	19.	ef°	Df5°	37.	Kg2	g6	
4.	c3	De7?	20.	Pe4	b5	38.	Rb2	Ke6	
5.	De2?	d6	21.	ab°	ab°	39.	Kf2	Kd5	
6.	h3	a6	22.	Re2?	Tfd8	40.	Ra3	Kc4	
7.	b3?	Pd8?	23.	Kf1	Rb6	41.	Rb4	Kd3	
8.	a4?	c6	24.	Kg1?	Ta1°!	42.	Ra5	h6	
9.	Rb2	Pf6	25.	Ra1°	Pe2°!	43.	Rb5	g5	
10.	d4	Ra7	26.	De2°	Df4	44.	h5	e3!	
11.	de°	de°	27.	Kg2	f5	45.	Ke1	f4	
12.	Pd2	Ph5	28.	Pc5	Dg5!	46.	Ra5	fg°	
13.	g3?	K∞	29.	Kf1	Rc5°	47.	Rc7	g2	
14.	b4	Pe6	30.	bc°	e4	48.	Rh2	g4	
15.	Ph4?	Pf4?	31.	h4	Df4	49.	Rg1	g3	
16.	Pf5	Df6	32.	De3	Td1!	50.	Kd1	Kc3	
			33.	Kg2	Dg4!				en A. won.
			34.	Dg3	Dg3°!				

35. Nijmegen tegen Gouda (1852—53).

	N. 1)	G.							
1.	e4	e5	18.	Dc6°	Pc6°	37.	Tc2	h5!	
2.	Pf3	Pc6	19.	Tc1	Ra5	38.	Kf3	Kb7	
3.	Rc4	Rc5	20.	Tfe1	K∞c8	39.	Tb2!	Ka8	
4.	b4	Rb4°	21.	Pg5	Td7	40.	Tc2	Tf8	
5.	c3	Ra5	22.	e6	fe°	41.	Tc6	Tg8	
6.	d4	ed°	23.	Te6°	Pd4	42.	Ta6°!	Kb7	
7.	K∞	Pf6?	24.	Te5	c2	43.	Ta3	c5	
8.	e5	d5	25.	Pf3	Pf3°!	44.	Ke4	Te8	
9.	Rb5?	Pe4	26.	gf°	Td1°!	45.	Tb3!	Kc6	
10.	Ra3	Rd7	27.	Kg2	Rb4	46.	Tb2	Ta8	
11.	Db3	Rb6	28.	Rb2	Rc3	47.	Tc2	Ta4!	
12.	Dd5°	Pg5	29.	Tc2	Rc5°	48.	Kf3	Td3!	
13.	Pd2	dc°	30.	Re5°	Td7	49.	Kg2	c4	
14.	h4	Pf3°!	31.	Kg3	Tf8	50.	f3	Kd5	
15.	Pf3°	Pe7	32.	f4	Tf5	51.	Kg3	Ta3	
16.	Rd7°	Dd7°	33.	Kg4	g6	52.	Tf2	c3	
17.	Db7	Dc6	34.	Tc3	a6	53.	Tc2	Td2	
			35.	Tc2	Kb7	54.	Tc3°	Ta2°	
			36.	Tb2!	Ka7?				en G. won.

1) Voor Nijmegen speelden Sneltsjes, van Roggen, Polak en Biben, voor Gouda: Messemaker, Kamphuizen, v. d. Ben en IJsselstein.

36. Gouda tegen Nijmegen (1852—53).

	G.	N.							
			14.	e5	b6	29.	h4	Te8	
			15.	Dd6	a6	30.	T1d3	Te7	
1.	e4	c5	16.	Tab1	Ph8	31.	h5	Db6	
2.	Pf3	Pc6	17.	Pd4	b5	32.	Kh2	Kh7	
3.	d4	cd°	18.	Tfd1	Pf7	33.	Ph4	Tc5	
4.	Pd4°	e6	19.	Da3	Rb7	34.	Da8	Tce5°	
5.	Rc4?	Pf6	20.	Pe6°?	Db6!	35.	Td7°	Te8	
6.	Pc3	Rb4?	21.	Pd4	Dh6*	36.	Da7	Df6	
7.	K∞	K∞	22.	Rf3	Rf3°	37.	Tf7°	Dh4°!	
8.	Rg5	Re7	23.	Pf3°	Df4°	38.	Th3	Dg5	
9.	Rf6°	Rf6°	24.	Td4	Dh6	39.	Tg3	Dh5°!	
10.	Pb3	Rc3°	25.	Te1	De6	40.	Th3	Dg4	
11.	bc°	Pe5	26.	Db3	Tac8	41.	Tg3	Dh4!	
12.	Re2	f5	27.	Dd5	Tfd8	42.	Th3	Dg4	
13.	f4	Pg6	28.	Ted1	h6	43.	Tg3	Remis.	

37. Grefeld tegen Amsterdam (1853—55).

	C.	A.							
			23.	Df2	Rf8	47.	Kh2	Kh8	
			24.	Pd4	Re4	48.	Dh5	De6	
			25.	Pe4°	Te4°	49.	Df3	De4	
1.	e4	d6	26.	Dh4	Rg7	50.	Kg3	De1	
2.	d4	f5	27.	Pc6	Dc7	51.	Kh2 ²⁾	Kh7	
3.	f3	g6	28.	Pb4	a5	52.	Dh5	Dc6	
4.	Re3	Rg7	29.	Pd5	Dc5	53.	Df3	De4	
5.	c3	a6	30.	Kh1	Tae8	54.	Kg3	De1	
6.	Rd3	Pc6	31.	Dh5	Dc8	55.	Kh2	b4	
7.	Pe2	e5	32.	h3	Te2	56.	ab°	ab°	
8.	de°	Pe5°	33.	Dg6	De6	57.	Pb4°	Dc3°	
9.	Dc2	Pd3°	34.	Dg3 ¹⁾	Df7	58.	Db7	Db3	
10.	Dd3°	Pf6	35.	Df3	Tb2°	59.	Db5	d5	
11.	Pd2	K∞	36.	Tf2	Tf2°	60.	Dc5	Da3	
12.	K∞	b5	37.	Df2°	Db7	61.	Db5	c3	
13.	Rg5	h6	38.	Dc2	Te4	62.	Pd5°	c2	
14.	Rf6°	Df6°	39.	a3	Dd7	63.	Pe7	c1T ³⁾	
15.	f4	c5	40.	Df2	Db7	64.	Df5°	Kh8	
16.	Tad1	Rb7	41.	Dh4	Dd7	65.	Pg6	Kg8	
17.	Pg3	c4	42.	Df2	De6	66.	De6	Kh7	
18.	De3	Tfe8	43.	Df3	Te1	67.	Pe7 ⁴⁾	Da8	
19.	Db6	Tab8	44.	Te1°	De1°	68.	Df5	Kh8	
20.	Da7	Df7	45.	Kh2	De4	69.	Pg6	Remis door	
21.	ef°	gf°	46.	Kg3	De1			voortdurend schaak.	
22.	Pf3	Ta8							

Inleg: 200 gulden. 1) Het afruilen der damen zou gunstig zijn voor Zwart. 2) Hier bood Crefeld remis aan, wat Amsterdam echter vande hand wees. 3) Amsterdam had aangedrongen op de pruikenregel, dat een damhalende pion alleen in een reeds verloren stuk mocht worden veranderd. Niet meer dan billijk, dat het tot straf daarvoor verloor, want — had deze pion (volgens de rationeele speelregels) een dame mogen worden, dan zou Amsterdam de partij gewonnen hebben! Jufvrouw Nemesis is niet altijd zóo billijk. 4) Op 67... Th1; 68. Kh1°, Del!; 69. Kh2, Df4° volgt eveneens remis door voortdurend schaak.

38. Amsterdam tegen Crefeld (1855).

	A.	C.	15.	Pe2	Df5	31.	Pf5	Tb2°
			16.	Pe5°	Re5°	32.	Tb2°	Tc8
1.	d4	e6	17.	Pd4	f4	33.	Pd6	Df1
2.	c4	f5	18.	K∞c1	a5	34.	Kd2	Df2
3.	a3	Pf6	19.	b5	cb°	35.	Kc3 2)	De3°
4.	Pc2	d6	20.	Re4°	de°	36.	Kc4	Dc1
5.	b4 (?)	Re7	21.	Db3	Kh8	37.	Kb3	Tb8
6.	Rb2	c6	22.	Db5°	De7	38.	Pb7	a4
7.	c3	d5	23.	Td2	Rd7	39.	Ka2	a3
8.	Pf3	K∞	24.	Db7° 1)	fe°	40.	Tb6	Dc2
9.	Rd3	Rd6	25.	fe°	Tfb8	41.	Ka1	Rg6
10.	Dc2	Pe4	26.	De4°	Ra4°	42.	Dh3	Dc1
11.	h3	Pd7	27.	Dd5	Re8	43.	Ka2	Tf8
12.	c5	Rc7	28.	Tf1	h6	en A. abandonncert.		
13.	a4	e5	29.	Tf5	Rf6			
14.	de°	Pe5°	30.	Tf6°	Df6°			

1) Baat niets. 2) Op 35. Kd3 volgt: Db2°; 36. Pe8°, Rb5; 37. Ke4, Rc6; 38. Dc6°; Dg2° en Dc6° enz.

39. Crefeld tegen Amsterdam (1856).

	C.	A.	10.	Ra3	Rd7	21.	Re7	The8*
			11.	Db3	Pc3°	22.	Rd8°	Te4•
1.	e4	e5	12.	Pc3°	Rc3°	23.	Rg5	Te2
2.	Pf3	Pc6	13.	Dd5°	a6*	24.	f3	Ta2°
3.	Rc4	Rc5	14.	Ra4	Pb4	25.	Rh4	Pc3
4.	b4	Rb4°	15.	Rd7°	Dd7°	26.	Tf2	Rd2
5.	c3	Ra5	16.	Db7°	Dc6	27.	Tb1 1)	c5
6.	d4	ed°	17.	Dc6°	Pc6°	28.	Tc1	Kd7
7.	K∞	Pf6	18.	Tac1	K∞c8	en Amst. won.		
8.	e5 1)	d5	19.	Pg5	Pe5°			
9.	Rb5	Pe4	20.	Pe4	Pc4			

1) Sterker is Ra3*. 1) Of Rg3, Re1°; 28. Ta2°, d3; 29. Re1, Pc4 (of 29. Kf2, d2; 30. Td2°, Rd2°; 31. Ke2, Pf5).

40. Nijmegen tegen Gouda (1854).

	N.	G.							
1.	e4	e5	25.	Dd3	Dd7*	51.	Pf3	Dg6	
2.	Pf3	Pc6	26.	Ta4°	Dh3	52.	Da1!	Kf7	
3.	Rb5	a6	27.	cd°	Ta8	53.	Dc1	Df5!	
4.	Ra4	Pf6	28.	Tg1	Ta4°	54.	Kg2	Rc5	
5.	De2?	b5	29.	Ra4°	Ta8	55.	Dd1	Re3	
6.	Rb3	Rc5	30.	Rc2	Pg4	56.	Kf1	Dh3!	
7.	a4	Tb8	31.	Tg2	Ta1!	57.	Ke2	Dg2!	
8.	ab°	ab°	32.	Rd1	Pf6	58.	Kd3	Da2	
9.	d3	d6	33.	Tg1	Pd5°	59.	Kc3	Kf6	
10.	Rc3	Rb6	34.	Rf3	Tg1°!	60.	Kb4	Dh2!	
11.	Pc3	Re6	35.	Kg1°	Pf6	61.	Kc4	Dc1!	
12.	Pd5	Rd5°	36.	d5	Pg4	62.	Dc1°	Rc1°	
13.	ed°	Pe7	37.	Rg4°	Dg4°	63.	Kd4	Kf5	
14.	Rg5?	K∞	38.	Kg2	Dh4	64.	h3	Re3!	
15.	Ph4?	Pd7	39.	f4	f5	65.	Kd3	Rf2	
16.	c3	h6	40.	Kh3	Kf6	66.	Ke2	Rb6	
17.	Re7°	De7°	41.	Df3	Dd2	67.	Kd3	Re3	
18.	g3	Dd8?	42.	Pg2	g5	68.	Ph2	Ke5	
19.	Kc2	b4	43.	g4	Df2	69.	Pg4!	Kd5°	
20.	R∞	g6	44.	Dd1	gf°	70.	Ph6°	c5	
21.	Kh1	bc°	45.	gf°	Kf5°	71.	Pf5	c4!	
22.	bc°	Pf6	46.	Dd3!	Ke5	72.	Ke2	Rd4	
23.	Df3	Kg7	47.	Ph4	De3!	73.	Ph4	Ke4	
24.	d4	ed°	48.	Pf3!	Kf6	74.	Pf3	Rf6	
			49.	Dd1	De4	en Wit verloor.			
			50.	Ph4	Rf2				

41. Stuttgart tegen Nijmegen (1855).

	S.	N.							
1.	e4	e5	5.	Pg5?	h6	11.	Df3	Pd5°	
2.	f4	ef°	6.	Pf7°	Kf7°	12.	ed°	De8!	
3.	Pf3	g5	7.	Dg4°	Pf6	13.	De3	Rg3!	
4.	h4	g4	8.	Rc4!	d5	14.	Ke2	Dh5!	
			9.	Df4	Rd6*	15.	Kd3	Dg6!	
			10.	Rd5°!	Kg7	en S. gaf de partij op.			

42. Nijmegen tegen Stuttgart (1855).

	N.	S.							
1.	e4	e5	5.	fe°	de°	11.	Pf7°	Tf7°	
2.	f4	Rc5	6.	d4	ed°	12.	Rf4	Dh5	
3.	Pf3	d6	7.	Pg5	K∞	13.	Pd2	Rg4	
4.	Rc4	Pf6	8.	K∞	De7	14.	Tae1	Kf8?	
			9.	e5	De5°	15.	Te5	en S. gaf	
			10.	Dd3	h6	de partij op 1).			

1) Dit opgeven van de partij was, met het oog op het antwoord 15... Re2*, zooals de heer G. L. de Boer reeds in 1855 (te vergeefs) heeft doen opmerken, een fout en maakte de overwinning van Nijmegen wat ál te gemakkelijk. Na den opgegeven zet kan Wit hoogstens remis maken en heeft hij bovendien noch een menigte verlieskansen. De beste voortzetting voor Wit schijnt: 16. Te2, De2; 17. De2, d3!; 18. Re3, de2; 19. Rc5! Ke8 of g8; 20. Rf7! Kf7; 21. Tel, Pd7; 22. Rd4, enz.

43. Gouda tegen Deventer (1856)

	G.	D.	7.	Rd2	Rd2°!	15.	Db7°	a6
			8.	Pd2°	d5	16.	Rd3	f5
1.	e4	e5	9.	ed°	Pd5°	17.	a4	Tab8
2.	Pf3	Pc6	10.	K∞	K∞	18.	Da6°	Ta8
3.	Rc4	Rc5	11.	Pe4	Rg4	19.	Db7	Tb8
4.	c3	Pf6	12.	Pc3	Rf3°		Remis.	
5.	d4	ed°	13.	Df3°	Pb6			
6.	cd°	Rb4!	14.	Rb5	Pd4°			

44. Deventer (*Pallas*) tegen Gouda (1856).

	D.	G.	5.	Pc3	Rb4	11.	Dc2	Te8
			6.	Da4!	Pc6	12.	Rc2	Rg4
1.	e4	e5	7.	a3	Rc3°!	13.	K∞	Pc3°
2.	d4	d5	8.	bc°	Pe7	14.	Rc4	Rf3°
3.	ed°	ed°	9.	Pf3	K∞	en D. gaf zich over.		
4.	c4	Re6	10.	cd°	Pd5°			

45. Rotterdam tegen Gouda (1856).

	R. 1)	G. 2)	14.	Pc3°	Ra5?	29.	Rf4	Kc6
			15.	Rd2	Pe7	30.	Rg3	d6
1.	e4	e5	16.	Tac1	Rc3°?	31.	Df3	Re6
2.	Pf3	Pc6	17.	Rc3°	De6	32.	ed°	Td8
3.	Rc4	Rc5	18.	Da3	Pd5	33.	h3	Dg8
4.	b4	Rb4°	19.	Rd2	b6	34.	T4e2	g5
5.	c3	Ra5	20.	Pg5	De7	35.	Da3	h5
6.	d4	ed°	21.	Dh3	h6	36.	Td2	h4
7.	Db3	Df6	22.	Tc4	Kd8	37.	Rh2	g4
8.	K∞	Rb6	23.	Tce4	c5	38.	Td5°	Kd5°
9.	e5	Dg6	24.	Df5	Tf8	39.	hg°	Kc6
10.	Tel	Pa5	25.	Ph7	Th8	40.	Da7°	Tc8
11.	Da4	Pc4°	26.	Pg5	Tf8	41.	d7	en wint.
12.	Dc4°	Dc6	27.	Ph7	Kc7?			
13.	Db3	dc°	28.	Pf8°	Df8°			

1) J. Crol en C. E. A. Dupré. 2) C. Messemaker, W. Hoogendoorn en F. X. van Werkhoven, door wie de volgende partij uitstekend gespeeld werd.

46. Gouda tegen Rotterdam (1856).

G.	R.	15.	Re5°	Tf7	31.	h3	a5	
1.	e4	e5	16.	Pa4	d5	32.	Th5	Ta8
2.	Pf3	Pc6	17.	c4	Re6	33.	Te5	Tg6
3.	Rb5	a6	18.	De3*	Df8	34.	T5e7	Td8
4	Ra4	Pf6	19.	Rg7°	Kg7°	35.	g4	Tf8
5.	d4	ed°	20.	De6°	Tf2°	36.	Kh2	T8f6
6.	e5	Pe4	21.	cd°	Rc5	37.	Kg3	Tg5
7.	K∞	Re7	22.	Dg4!	Kh8	38.	Kh4	Tf6
8.	Pd4°	Pd4°	23.	Pc5°	Dc5°	39.	Th7!	Kg8
9.	Dd4°	Pc5	24.	Dd4!	Dd4°	40.	Tc7	Kh8
10.	Pc3	c6	25.	Dd4°	Tb2°	41.	Tc8!	Tg8
11.	Rb3	K∞	26.	d6	Te2	42.	Tc6°	T5g6
12.	Rf4	Pb3°	27.	Tf1	Td8	43.	Tc7	Ta8
13.	ab°	f6	28.	Tf7	Te6	44.	Kh5	Ta6
14.	Tfd1	fe°	29.	Th4	h6	45.	h4 en won.	
			30.	Tb7°	Ted6°			

47. Winkel tegen Alkmaar (1856).

	W.	A.	12.	Rd2	h5	25.	Tc8°	Re7
			13.	Pb5!	cb°	26.	Dc3	e3
1.	e4	e5	14.	Rb5°	Pd5	27.	Tb8°	Tb8°
2.	f4	d5	15.	Db3 1)	Rh4!	28.	Rb8°	Da4!
3.	d4	f5	16.	Kd1	gf°	29.	Kc1	Da2°
4.	ef°	e4?	17.	Tc1	hg°	30.	Dc8!	Kf6
5.	Dh5!	Ke7	18.	Tc5	Rb7	31.	Re5!	Kg6
6.	g4	Kd6	19.	Rc4	Db6	32.	De8!	Rf7
7.	c4	Re7	20.	Da3 2)	Ke6	33.	Dc6!	Kh7
8.	Pc3	c6	21.	Ra5	Dd6	34.	Pe2	Rb4
9.	cd°?	Pf6	22.	Rc7	Dd7	35.	Td1	Ra3 3)
10.	Dh3	g6	23.	Re5	Tc8	36.	d5 en A. gaf	
11.	dc°	bc°	24.	Rd5°!	Rd5°		het spel gewonnen.	

1) Alkmaar gaf zich blijkbaar alle mooglijke moeite om de partij te verliezen, maar W. tastte niet toe. Men vgl. 15. Da3! 16. Tc1! 2) Het wil noch altijd niet lukken! 20. Rd5° wordt niet gezien. 3) Vooral toch niet Rd2!

48. Alkmaar tegen Winkel (1856).

	A.	W.	2.	d3	d5	4	Re2	e6
1.	f4	Pf6	3.	e3	c5	5.	Ph3	Re7

6.	Rf2	Pc6	21.	Pc6°	Pc6°	36.	T1d4	f5
7.	Rd2	Rd6	22.	Pf4	Tb6	37.	Td5	Td7
8.	Pc3	a6	23.	Pd6	Pd7	38.	Tfd4	Td5°
9.	Pg4	Ph5	24.	Rg4	Pe5	39.	Td5°	Kf7
10.	g3	Pf6?	25.	Rd7°!	Pd7°	40.	Ta5°	Pf3! (?)
11.	Pf2	b5	26.	K∞	Dg5	41.	Df3°	Db6!
12.	Rf3	b4	27.	Pf4	De7	42.	c5	Da5°
13.	Pa4	Rd7	28.	Dd5	K∞	43.	Df5°!	Kg8
14.	c4	dc°	29.	e5	De6	44.	Db5!	Kf8
15.	dc°	Tb8	30.	Td1	g5?	45.	Rh6!	Ke7
16.	b3	Pe7	31.	Rg5°	Pe5°	46.	De5!	Kd8
17.	e4	e5	32.	Dc5°	Tc8	47.	Rg5!	Kc8
18.	Pd3	Ra4°	33.	Dd4	a5	48.	De8°!	en Zwart
19.	fe°	de°	34.	Tf4	Tb7	staakt het hopeloze		
20.	Pe5°	Rc6	35.	De3	Te8	spel.		

49. Winkel tegen Alkmaar (1856).

W. 1)		A. 2)						
1.	c4	e5	12.	Pe5°	Rg5!	25.	h3	Rf5!
2.	Rc4	Pf6	13.	Ke1	c6	26.	Kc1	Rg5
3.	Pf3	Pc6	14.	g3	K∞	27.	Rc2	Rc2°
4.	d4	Pe4°	15.	Pe2	Rf6	28.	Kc2°	Td2!
5.	de°	Pc5	16.	Pd3	Pg5	29.	Kb3	c5
6.	De2?	Rc7	17.	c3	Pf3!	30.	h4	Re7
7.	Rf4?	Pe6	18.	Kd1	Td8	31.	a3	Pe5
8.	Dd2	d6	19.	Kc2	b5	32.	Tc1	Pc4
9.	Pc3	de°	20.	Rb3	Rf5	33.	Tb1	h5
10.	Rc5°?	Dd2°!	21.	Tad1	Td6	34.	Pg3	Tf2°
11.	Kd2°	Pe5°	22.	g4	Rg4°	en W. verliest.		
			23.	Pf4	Tad8			
			24.	Td6°	Td6°			

1) A. R. Sloos, R. C. Sloos sen., en R. C. Sloos jun. 2) Ten Houte de Lange, A. Wentel, Stöve en v. d. Mey.

50 Gouda tegen Rotterdam (1856—57).

G.		R.						
1.	c4	e5	7.	K∞	Re7	15.	Re5°	Tf7
2.	Pf3	Pc6	8.	Pd4°	Pd4°	16.	Pa4	d5
3.	Rb5	a6	9.	Dd4°	Pc5	17.	c4	Re6
4.	Ra4	Pf6	10.	Pc3	c6	18.	De3	Df8
5.	d4	ed°	11.	Rb3	K∞	19.	Rg7°	Kg7°
6.	e5	Pe4	12.	Rf4	Pb3°	20.	De6°	Tf2°
			13.	ah°	f6	21.	cd°	Rc5
			14.	Tfd1	fe°	22.	Dg4	Kh8

23.	Pc5°	Dc5°	31.	h3	a5	39.	Th7	Kg8
24.	Dd4	Dd4°	32.	Th5	Ta8	40.	Thc7	Kh8
25.	Td4°	Tb2°	33.	Tc5	Tg6	41.	Tc8	Tg8
26.	d6	Te2	34.	Tee7	Td8	42.	Tc6°	T5g6
27.	Tf1	Td8	35.	g4	Tf8	43.	Tcc7	Ta8
28.	Tf7	Te6	36.	Kg2	Tff6	44.	Kh5	Taa6
29.	Th4	h6	37.	Kg3	Tg5	45.	h4 en won.	
30.	Tb7°	Ted6°	38.	Kh4	Tfg6			

51. Gouda tegen Alkmaar (1857).

	G.	A.	13.	e5	Pg6	27.	Th4	h5
1.	e4	e5	14.	Pe4	d4	28.	Pbc5	Pd6°
2.	Pf3	Pc6	15.	ed°	Rf5	29.	Pe6	De7
3.	d4	ed°	16.	Pd2	b5	30.	Tg1	Pf5°
4.	Rc4	Rc5	17.	g4	Rb6!	31.	Df5°	Re6
5.	c3	d3	18.	Kh1	Rg4°	32.	Dh5°	Kf8
6.	b4	Rd6?	19.	f5	Pe5	33.	Dh8!	Rg8
7.	K∞	Pe7	20.	Dg3	f6	34.	Tf4	De6
8.	Db3	K∞	21.	Tf4	Rh5	35.	Pf6°	Ke7
9.	Pg5	Pe5	22.	Pb3	Tf7	36.	Te4	gf°
10.	f4	Pc4°	23.	Re3	Re3°	37.	Te6°!	Ke6°
11.	Dc4°	c6	24.	De3°	Td7	38.	Tg8 en G. won.	
12.	Dd3°	Rc7	25.	Taf1	Pc4			
			26.	Dh3	Rf7			

52. Alkmaar tegen Gouda (1857).

	A.	G.	16.	Rd3	Rf5	33.	bc°	dc°
1.	e4	e5	17.	Pe1	b5	34.	Db5	cd°
2.	f4	ef°	18.	Db3	Re6	35.	Rf5	Te7
3.	Pf3	g5	19.	Da3	Pd5	36.	Re6	Db6
4.	Rc4	Rg7	20.	Pe4	b4	37.	Df5!	Kg7
5.	d4	d6	21.	Da4	f5	38.	Ra2	Rf6
6.	K∞	Pd7	22.	Re3°	Pe3°	39.	Te7°!	De7°
7.	c3	Pb6	23.	Pd2	Pd5	40.	Pf3	b5
8.	Rd3?	h6	24.	Tc1	Tc8	41.	h3	Td7
9.	e5	Pe7	25.	Te2	bc°	42.	De4	Td1!
10.	ed°	cd°	26.	Pb3	Pb6	43.	Pg1	Pd5
11.	Rb5!	Kf8	27.	Da5	Rb3°	44.	Rb1	Kf8
12.	Pd2	Pd5	28.	ab°	Rd4°!	45.	Dh7	Rd4
13.	Db3?	Pe3	29.	Kh1	Tc5	46.	Dh6!	Ke7
14.	Tf2	Re6	30.	Da6°	Th7		en A. verliest.	
15.	Da4	a6	31.	b4	cb°			
			32.	Tc5°	dc°			

53. Tiel tegen Zalt-Bommel (1857—58).

	T.	B.	18.	Re3	b6	37.	Te8°	Re8°
			19.	Dd2	Pg8	38.	De5!	Kh7
1.	e4	e5	20.	Rg5	l6	39.	De7!	Kh6
2.	f4	e1°	21.	Df4	Re6	40.	Da7°	Rg6
3.	Pf3	g5	22.	Pc7	Rl7	41.	Db6°	Te8
4.	Rc4	g4	23.	Pa3	Tc8	42.	Dl6	Te2!
5.	Pe5	Dh4!	24.	Pab5	Tc7°	43.	Kf1	Ta2°
6.	Kf1	Ph6	25.	Pc7°	fg°	44.	Dh8!	Rb7
7.	d4	d6	26.	Pe6!	Ke7	45.	Df8!	Kg6
8.	Pd3	f3	27.	Dg5°!	Rf6	46.	Dc5°	Ta1!
9.	g3	De7	28.	Df4	Re6°	47.	Kf2	Ta2!
10.	Kf2	Rg7	29.	Tad1	Dc8	48.	Ke3	Te2!
11.	c3	Pd7	30.	e5	Kf7	49.	Kd4	Kg7
12.	Te1	Pb6	31.	Td6	h5	50.	Dc7!	Kh6
13.	Pf4	Kf8	32.	h4	De8	51.	Df4!	Kg7
14.	h3	Pc4°	33.	ef°	Pf6°	52.	Dc7!	Kh6
15.	bc°	c5	34.	De3	Rd7	53.	Dc8	Kg7
16.	Pd5	Dd8	35.	Tf6°!	Kf6°	Remis door voortdu-		
17.	dc°	dc°	36.	Df4!	Kg6	rend schaak.		

54. Zalt-Bommel tegen Tiel (1857—58).

	B.	T.	19.	h4	De7	39.	d6	Dd6°
			20.	Th2	Pf8	40.	De4	Rg5°
1.	d4	d5	21.	b3	Pg6	41.	Da8°	Rh4°
2.	c4	dc°	22.	Tg4	Pf6	42.	De4	Rf6
3.	e4	e5	23.	Rg5	h5	43.	Rd3	h4
4.	d5	c6	24.	Tg1	Pf4	44.	Th1	h3!
5.	Rc4°	Pf6	25.	Dd2	Dd7	45.	Kh2	Rh4
6.	Pc3	Rd6	26.	Td1	Tge8	46.	De2	Pg5
7.	Pf3	h6	27.	Pb2	Pg8	47.	Tf1	Df6
8.	K∞	b5	28.	Pb3	Dc7	48.	Re4	Dd4
9.	Rb3	b4	29.	Tg1	g6	49.	Rc6	a5
10.	Pa4	Rg4	30.	Rf4°	ef°	50.	Rb7	Dd7
11.	Dd3	Rf3°	31.	Tg5	Te7	51.	Ra8	Pe6
12.	gf°	K∞	32.	e5	Te5°	52.	Td1	De7
13.	Kh1	Ph5	33.	Pe5°	Re5°	53.	Df1	Pd4
14.	Tg1	Df6	34.	Dd3	Pf6	54.	Kh3°	Dg5
15.	Rd2	c5	35.	De2	Rd4	55.	Td2	Pf5
16.	Tg2	Pd7	36.	Kg2	Kg7	56.	Td5	Rf2°
17.	Tag1	Kh8	37.	Th1	Ph7	57.	Df2°	Dh6!
18.	Rc2	Tg8	38.	Tc1	Rf6	58.	Kg2	Pe3!

59.	Kg1	Pd6°	61.	Da5°	Dh3	63.	Db2	Dg3!
60.	Dc5°	Pe3	62.	De5!	Kh7		en T. won.	

55. Gouda tegen Deventer (1857—58).

	G. 1)	D. 2)						
			16.	Pa3	Re6	33.	Kg2	Th6
			17.	Pd2	f5	34.	e5	Tg8
1.	e4	e5	18.	Tad1	Ke7	35.	ef°	Tf6°
2.	Pf3	Pc6	19.	h3	f4	36.	Tf6°!	Pf6°
3.	d4	ed°	20.	Rh2	Thg8	37.	Pf6°	Pe4
4.	Rc4	Rc5	21.	Kh1	Pe5*	38.	Te1	Tg3°!
5.	c3	d3	22.	Rf4°	Pd3	39.	Kh2	Kf5
6.	b4	Rb6	23.	Rg3	Rd5	40.	Te1!	Ke6
7.	a4	a6	24.	Rh4!	f6	41.	Te1	Tg4
8.	K∞	Pf6	25.	f3	Pe5	42.	Pc4	b6
9.	e5	d5	26.	Pe4	Re4°	43.	Kh1	Tf4
10.	Dd3°	dc°	27.	fe°	Tg6	44.	Kg2	Kd5
11.	Dd8°!	Kd8°	28.	Tf5	Ke6	45.	Pe3!	Kc5
12.	ef°	gf°	29.	Tdf1	Tf8	46.	Th1	Pc3°
13.	Rf4	a5	30.	g4?	Th6*	47.	Th7°	Pa4°
14.	b5	Pe7	31.	Rg3	Pg4°	48.	Tc7°!	Kb5°
15.	Rg3?	Pg6	32.	Pc4°	Th3°!		en D. won.	

1) W. F. van Essen, J. K. Kramers Jz. en C. Kooiman. 2) F. Raland, H. J. Kobus, en S. van Delden.

56. Elberfeld tegen Amsterdam (1860—61)

	E.	A						
			13.	ef°(?)	Rd6	27.	Pe3	Tf2
			14.	fg°(?)	Tf7	28.	Kg1	Tf3
1.	e4	e5	15.	g3(?)	Rh3	29.	Pg2	Td3
2.	Pf3	Pc6	16.	Tf1e1	Rc5*	30.	Te1	Td1
3.	Rb5	a6	17.	Rf4	Tf4°	31.	Kf2	Rg2°
4.	Ra4	Pf6	18.	gf°	Dh4	32.	Te2°	Rd5
5.	d4	ed°	19.	Kh1 1)	Df2°	33.	Te8°	Rg7°
6.	K∞	Re7	20.	Tg1	Dg1°	34.	Te7	Kh6
7.	e5	Pe4	21.	Dg1°	Rg1°	35.	Tc7°	Tc1
8.	Pd4°	K∞	22.	Kg1°	Td8	36.	Ta7	Tc2
9.	c3	f6	23.	Pa3	Td2	37.	Ke1	Ta2°
10.	Rc6°	bc°	24.	b4	e3	38.	Kd1	Kg6
11.	Pc6°	bc°	25.	Pc4	Tg2		en Elberfeld gaf de	
12.	Re4°	de°	26.	Kh1	e2		partij op.	

1) Volgens Lange had E. hier een laatste gelegenheid tot remis: 19. De2, Df4°; 20. Kh1, Kc4; 21. De4, Kg7°; 22. Tg1, Df3; 23. Tg2, Dd1; 24. Tg1 enz.

57. Rotterdam tegen Gouda (1861).

	R.	G.							
1.	e4 ¹⁾	e5	18.	Dd2	Pc6	37.	c5	f5	
2.	f4	ef°	19.	Rb2	Re8	38.	Te5°?	de°	
3.	Rc4	Dh4!	20.	Tae1	Te1°	39.	c6	Df4	
4.	Kf1	g5	21.	Te1°	g4	40.	cb°!	Kb7°	
5.	Rc3	Rg7	22.	Ph4	Ph4°!	41.	Dc2	Df2!	
6.	g3	fg°	23.	gh°	Df5	42.	Df2°	gf°!	
7.	Kg2	Dh6	24.	c4	Df3!	43.	Kf2°	Kc7	
8.	hg°	Dg6	25.	Kg1	Dg3!	44.	Ra3	Rf6	
9.	d4	Pe7	26.	Kf1	Tc8	45.	Rc5	Kd7	
10.	Pf3	h6	27.	De2	Kd7	46.	Rb4	Re7	
11.	b3	a6	28.	Ph6!	Kc7	47.	Rd2	Rh4!	
12.	Tf1	Tf8	29.	Pc8°	Kc8°	48.	Kf3	Kd6	
13.	e5	d6	30.	Df2	Dd3!	49.	b4	Kd5°	
14.	Rd3	Rf5	31.	Kg2	Dh3!	50.	a4	Re7	
15.	Rf5°	Pf5°	32.	Kg1	g3	51.	b5	ab°	
16.	ed°	cd°	33.	Dg2	Dh4°	52.	ab°	Rd6	
17.	Pd5	Kd8	34.	Te4	Dg5	en R. geeft de partij			
			35.	De2?	h5	gewonnen.			
			36.	d5?	Pe5				

1) Voor Rotterdam speelden C. E. A. Dupré, J. F. Versteeven, N. J. Crol, G. Dufresne; voor Gouda: C. Messemaker, G. Hoogendoorn en W. F. van Essen.

58. Gouda tegen Rotterdam (1862).

	G.	R.							
1.	e4	e5	17.	Rg5°	Tg5°	35.	Tc4°	Ph6°	
2.	f4	ef°	18.	Dg5°	Rg5°	36.	b4	Kb5	
3.	Rc4	Dh4!	19.	Taf1	d6	37.	Tc5°	Kb4°	
4.	Kf1	g5	20.	Rg8	Pd7	38.	Tc7°	Tc7°	
5.	Pc3	Rg7	21.	Rh7°	Pf6	39.	Pd5	Ka3	
6.	d4	Pe7	22.	Th2°	Ke8	40.	Pc7°	Ka2°	
7.	g3	fg°	23.	Kg3	Re6	41.	Ke4	Kb3	
8.	Kg2	Dh6	24.	e5	Ph7°	42.	Kd4	Kb4	
9.	Pf3 ¹⁾	gh°	25.	Th7°	de°	43.	e6	a6	
10.	Pg5°	Tf8	26.	de°	Rg8	44.	Pd5	Ke4	
11.	Pf7°	Dg6	27.	Th8	Kd7	45.	Kc5	Pf5	
12.	Pg5	Rf6 ²⁾	28.	Pe4	Re3	46.	e7	Pg7	
13.	Re2	Dg7	29.	Kf3	Rb6	47.	Pc7	a5	
14.	Rh5	Kd8	30.	Pf6	Kc6	48.	Kb6	Kb4	
15.	Dg4	Tg8	31.	Td1	Rc5	49.	Pd5	Kc4	
16.	Rf7	Dg5°	32.	c4	Tc8	50.	Ka5°	Kd5°	
			33.	Th6	Rc4°	Remis.			
			34.	Tc1	Pf5				

1) Hier was h4 de juiste zet. 2) Beter dan h6, wegens 17. Re2, Df6; 18. Pf3.

59. Arnhem tegen Leiden (1862).

A. L.		14.	f4	Tf7	29.	Tfe1	Te2°
1.	e4	e5	15.	Tf2	c5 (P)	30.	Te2° Df7
2.	Pf3	Pc6	16.	a4	Tac8	31.	Te4 Dd7
3.	Pc3	a6 (P)	17.	c3	b6 (P)	32.	Te6 Te6•
4.	Rc4	Rc5	18.	h3	De8	33.	de° Dc6
5.	K∞	d6	19.	Db3	Pd7	34.	Dd3* g6
6.	d3	Re6 (?)	20.	Dc4	dc°	35.	Dc3 Kg8
7.	Re6°	fe°	21.	Rc3°	a5	36.	Df6 De8
8.	a3	Pf6	22.	Taf1	Kf8	37.	e7 d5
9.	Rg5	Dd7	23.	g4*	Tc6	38.	De6 Kg7
10.	Pe2	Pd4	24.	d4	Pf6	39.	f5 gf°
11.	Pfd4°	Rd4°	25.	d5	ed°	40.	gf° Kh8
12.	Pd4°	ed°	26.	ed°	Tcc7	41.	Kf2 en won.
13.	Rd2	K∞	27.	Rf6°	Tf6°		
			28.	Te2	Te7		

60. Leiden (Palamedes) tegen Arnhem (1861).

L.	A.	21.	Ta7	c5	43.	c4	bc°
1.	e4	e5	22.	Ta6°	c4	44.	Tc4° Td5!
2.	Pf3	Pc6	23.	Rd1	Tfe8	45.	Rc3 Tb5
3.	Rc4	Pf6	24.	Te8°	Te8°	46.	Tc7! Kd8
4.	d4	ed°	25.	f3	g6	47.	Tg7 Tb6
5.	e5	Pe4?	26.	Kf2	Td8	48.	Rf7 Tc6!
6.	Rd5	Rb4	27.	Ke1	Te8!	49.	Rb2 Tb6!
7.	Pd2	Pd2°	28.	Kd2	Td8	50.	Ra1? Ta6
8.	Rd2°	K∞	29.	Kc1	Tb8	51.	Tg6 Ta3!
9.	K∞	Rdz°	30.	Td6	Re6	52.	Rb2 Te3
10.	Dd2°	Pe7	31.	Rd2	Kf8	53.	Tg8!(P) Kc7
11.	Dd4°	d6	32.	Re3	Ke7	54.	Rh5 Re4
12.	ed°	Dd6°	33.	Td4	f5	55.	Tg6 Kd8
13.	Rb3	Dd4°	34.	f4	h6	56.	Rc1 Ke7
14.	Pd4°	a6°	35.	h4	Tb6	57.	Rd2 Ta3
15.	Tfe1	Pf5	36.	Rf3	Ta6	58.	Ke2 Tc3
16.	Df5°	Rf5	37.	a3	Tb6	59.	Kf2 Tc2!
17.	Te7	Rf5	38.	Rd5	Rc8	60.	Kg1 1) Tc1!
18.	Tae1	b6	39.	b3	cb°	61.	Kf2 Tc2!
19.	c3	c6	40.	Rb3°	Rb7	62.	Ke3 Tc3!
20.	Tb7	b5	41.	g3	Tc6	63.	Kd2 Ta3 2)
			42.	Rd2	Tc5		Remis.

1) Leuk op weg naar mat! 2) Zoover was men ook reeds na den 57. zet. De partij werd noch tot den 94. zet voortgeschoven.

61. Deventer tegen Almelo (1862—63).

	D.	A.							
1.	e4	e5	23.	Kf2	Te7	47.	Rg6	e4	
2.	Pf3	d6	24.	Kf3	Tge8	48.	Kg7	e3	
3.	d4	ed°	25.	Rd3	c6	49.	f7	e3	
4.	Dd4°	a6°	26.	Tae1	Pf7	50.	f8D	e1D	
5.	Rg5	Pf6	27.	Tf2	Ph6	51.	Df7!	De7	
6.	Pc3	Pc6	28.	Tfe2	Tg7	52.	De7°!	Ke7°	
7.	Dd2	Re7	29.	Td1	Kc7	53.	h5	Tg2	
8.	Rd3	Re6	30.	g3	b5	54.	h6	Tb2	
9.	K∞	Dd7	31.	gh°	Tg4	55.	h7	Th2	
10.	Rf6°	gf°	32.	Tg2	Th4°	56.	h8D	Th8°	
11.	Pd5	Rg4	33.	Tg7!	Kb6	57.	Kh8°	a5	
12.	Df4	K—c8	34.	Th1	Pg8	58.	Kg7	c5	
13.	Pe7°!	Pe7°	35.	Tg1	Pe7	59.	Rd3	c4	
14.	Df6°	Thg8	36.	Kg3	Th6	60.	Rc2	b4	
15.	Kh1	Rf3°	37.	h4	Th8	61.	Kg6	Ke6	
16.	Df3°	Pc6	38.	Kg4	Pg8	62.	Kg5	b3	
17.	Df5	Kb8	39.	Kf5	Ph6!	63.	ab°	cb°	
18.	Dd7°	Td7°	40.	Kf6°	Tf8!	64.	Rb3!	Ke5	
19.	f4	f6	41.	Kg5	Tg8	65.	c4	Kd4	
20.	c3	h5	42.	Tg8°	Tg8°!	66.	Ra2	Kc5	
21.	Re2	h4	43.	Kh7	Tg1	67.	Kf4	Kb4	
22.	Kg1	Pd8	44.	f5	Kc7	68.	Ke4	Ka3	
			45.	f6	Kd7	69.	Kd3 en won.		
			46.	e5	de°				

1) Kommissie voor *Pallas* (Deventer): F. Raland, H. J. Kobus, M. van Doorninck; voor *Morphy* (Almelo): van Voorst, C. W. Gerbig, J. R. Hoogklimmer.

62. Woudsend tegen Dokkum (1863—64).

	W.	D.							
1.	e4	e5	9.	Re3	Pe7	19.	f3	d4*	
2.	Pf3	Pc6	10.	Rb6°	ab°	20.	c4?	g6	
3.	Rb5	Rc5	11.	Pa3?	Pg6	21.	hg°	Pg6°	
4.	d3?	Pd4	12.	g3	K∞	22.	Th6	Pf4	
5.	Pd4°	Rd4°	13.	h4	Kh8	23.	Dh2	Tf7	
6.	c3	Rb6	14.	h5	Pe7	24.	Kd2	Tg8	
7.	De2?	c6	15.	g4	d5	25.	Tg1	Dd8*	
8.	Rc4	d6	16.	Rb3	Re6	26.	Th1	Tg7	
			17.	Td1	f6	27.	Thd1	f5*	
			18.	Pc2	Dd7	28.	ef°	Rf5°	

29.	Pe1	Dg5	40.	Rd1	Dh6	51.	f6!	Kf7
30.	Kc2	Rg6	41.	Dd2	Pe6	52.	Dd3	Re4
31.	Kb1	Tf6	42.	Dc2	Df4	53.	Db3	De3
32.	Ka1	c5	43.	Kb1	Pg5	54.	Pd5	Db3°!
33.	Rc2	Re8	44.	Dg2	h6*	55.	Kb3°	Ph3
34.	Tf6°	Df6°	45.	Df1	e4	56.	Pb6°	Pf2
35.	a4	Rc6	46.	Pg2	Df6	57.	Re2	d3
36.	Td2	Tg6	47.	f4	ed°	58.	Kc3	de°
37.	Dg1	Th6	48.	f5	De5	en D. won.		
38.	Th2	Th2°	49.	Ka2	d2*			
39.	Dh2°	Kg7	50.	Pf4	De1			

63. Sneek tegen Leeuwarden (1865—66).

	S.	L.	15.	a3	b5	31.	f4?	ef°
1.	e4	e5	16.	b4	f6?	32.	Pd4	Pc3°
2.	Rb5?	c6	17.	Pd2	Kf7	33.	Pf5	Kh8
3.	Rc4	Rc5	18.	De3	Pc8	34.	T1d4	Ta3°
4.	Df3	Df6	19.	Pe2	Pd6	35.	Db2	Da2
5.	Dg3	d6	20.	g4	h5	36.	T6d8	Da1
6.	h3	g5?	21.	f3	Pc4	37.	Da1°	Ta1°
7.	Pf3	h6	22.	Pc4°	Dc4°	38.	Kg2	Ta8
8.	d3	Pe7	23.	c3?	h4	39.	Te8°	Te8°
9.	Re3	Rb6	24.	Kf2	Ta6	40.	Kf3	Ta8
10.	Pc3	Re6	25.	Th1d	Pbd	41.	T4d7	Ta3*
11.	Re6°	De6°	26.	Td6	Kg6	42.	Kg2	Tb3
12.	Le6°	ab°	27.	Tad1	Df7	43.	Td4	Tb2
13.	d4	Pd7	28.	Dc5	Te8	44.	Kf1	Pe2
14.	de°	de°	29.	K∞	Pa4	en Zwart wint.		
			30.	Df2	Kg7			

64. Den Haag tegen Amsterdam (1871—72).

	H.	A.	10.	Dd2	Tb8	21.	d5	c6
1.	e4	c5	11.	b3	Ph5	22.	Tad1	De8
2.	Pf3	Pc6	12.	d4 ¹⁾	f5	23.	De8°	Tbe8°
3.	Rb5	a6	13.	ef°	e4*	24.	g5	Rg7
4.	Ra4	Pf6	14.	Pe4°	gf°	25.	Pg7°	Kg7°
5.	d3	d6	15.	Pg3	f4	26.	Kf2°	cd°
6.	Rc6°!	bc°	16.	Ph5°	fe°	27.	Td5°	Rc6
7.	h3	g6	17.	De2	ef°!	28.	Td3	d5
8.	Pc3	Rg7	18.	Kf1	Rh6	29.	h4	d4
9.	Re3	K∞	19.	g4	Rd7	30.	Th3	Re4
			20.	Kg2	c5	31.	Td2	Tf4

32. Kg2 Rc6	41. Ke2 Tg1	50. ab° Tb3
33. Td3 Te3	42. Te3 Tg4	51. Kf2 Rf5
34. Kf2 Rf3°	43. Te7! Kg8	52. Tc6! Kg5°
35. Te3° de°!	44. Tc7 Th4°	53. Tb6 Kf4
36. Ke3° Re2	45. Tc5° Kg7	54. Th6 Tb2!
37. Tg3 Te4!	46. a4 Kg6	55. Kf1 Kf3
38. Kf2 Rh1	47. c4 Th3	56. Ke1 Ke3
39. Th3 Tf4!	48. b4 Re4	en Den Haag aban-
40. Ke3 Tf1	49. b5 ab°	donneerde 2).

1) Wit had met Rh6 de afruiling van den Rg7 moeten dwingen. 2) Na den 54ste zet van Wit is de partij, zooals de heer Boddington mij in een schrijven naar Berlijn (van den 29sten augustus 1872, genoemde zet werd den 22sten aug. gedaan) bewees: 54. ... Tb2!; 55. Kf1* (op Kel volgt Ke3, op Kg1? Kg3; 56. Kf1, Rg4; 57. Kel, Te2! 58. Kd1, Te6! en wint), Kf3; 56. Kel* (op Kg1? zou Kg3; 57. Kf1, Rg4 volgen), Ke3; 57. Kf1* (op Td6? volgt: Tbl!; 58. Td1, Td1!; 59. Kd1*, Kd4 en wint), Tbl!; 58. Kg2, Re4!; 59. Kg3*, Tg1!; 60. Kh4*, Rg6*; 61. c5, Kf4 (op 61. b6 volgt Kf4; 62. Kh3*, Th1!; 63. Kg2, Re4!; 64. Kf2, Th6° en wint; op 61. Tg6°, Tg6°; 62. Kf4*; 63. K—, Tg5 en wint; of: 62. Kh5, Kf4; 63. c5, Tg5! en wint); 62. Kh3*, Th1!; 63. Kg2, Re4!; 64. Kf2, Th6° en wint. Den Haag heeft derhalve de partij te laat opgegeven.

65. Amsterdam tegen Den Haag (1872—73).

A.	H.	19.	Pe2	h5	38.	hg°	hg°
1. d4	f5	20.	Pd4	Df6	39.	Kg4°	Df5!
2. c4	e6	21.	Dd2	ab°	40.	Kh4	Df8
3. Pc3	Pf6	22.	ab°	Tfc8	41.	Dh1	Df6
4. e3 ¹⁾	Rf4	23.	Rb3	De7	42.	Kg4!	Ph5
5. Rd2	Rc3°	24.	h3	Pf6	43.	Pe4°	Db2
6. Rc3°	Pe4	25.	g3	Kh7	44.	Kf3	Dc2
7. Dc2	d6	26.	Db2	Tg8	45.	f5	Kh7
8. Rd3	Pc3°	27.	Pe6	Pe8	46.	Pg3	Kh6
9. Dc3°	Df6	28.	Ta1	Pg7	47.	fg°	Dg6°
10. Pe2	Pd7	29.	Pg5!	Kh6	48.	Dh5°!	Dh5°
11. Td1	e5	30.	Ta8°	Ta8°	49.	Ph5°	Kh5°
12. Rc2	K∞	31.	Ta1	Ta1°	50.	Kf4	Kg6
13. K∞	e4	32.	Ra1°	Rc8	51.	e4	Kf6
14. f4	De7	33.	Ra4	Rd7	52.	e5!	de°
15. Pg3	g6	34.	Rd7°	Dd7°	53.	Ke4	Kf7
16. d5	b6	35.	Kf2	De7	54.	Ke5°	Ke7
17. b4	a5	36.	g4	Df8	55.	c5	bc°
18. a3	Rb7?	37.	Kg3	fg°	56.	bc° en A. won.	

1) a2—a3 behoorde vooraftegaan.

66. Maarsen tegen Utrecht (1871—72).

M.	U.	14.	Pg3	c5	29.	g3	Td8*
1.	e4	15.	d5	De8	30.	h4	Dd5!
2.	Pf3	16.	Rb2	Rd7	31.	Kh2	Da2°!
3.	Rc4	17.	Ph5	Pe5	32.	Kh3	Dd4
4.	b4	18.	Pe5°	de°	33.	Re4	Pc4
5.	c3	19.	Tb1	Rc7	34.	Td4°	Pe3
6.	K∞	20.	Rc3	b5	35.	Td8!	Rd8°
7.	d4	21.	d6	Rb6	36.	Df4	De2
8.	cd°	22.	f4	b4	37.	Df3	Df1!
9.	Pc3	23.	fe°	bc°	38.	Kh2	Df2!
10.	Rd3	24.	ef°	De5	39.	Kh3	Rf6
11.	h3	25.	Tf5?	Rf5°	40.	Db8!	Tf8
12.	Pe2	26.	ef°	Dd6	41.	Df4	Df1!
13.	Kh1	27.	Dg4	Tf7	42.	Kh2	Td8
		28.	Tbd1	Rc7		en U. wint.	

67. Amsterdam tegen IJsselstein (1872).

A.	IJ.	15.	Dc7°	Rb4	31.	Pf3	a5
1.	e4 ¹⁾	16.	Pe2	Dc7°	32.	Tb5	a4
2.	Pf3	17.	Rc7°	Rh3°	33.	a3	h6
3.	Rb5	18.	Pe5	Rc5	34.	Kd2	Tf1
4.	K∞	19.	gh°	Tf2°	35.	Pe1	Tf2!
5.	d4	20.	Pd4	Tc2°	36.	Kc1	Te2
6.	De2	21.	Pd7	Rd4°!	37.	Pd3	c4
7.	Rc6°	22.	Td4°	Tac8	38.	Pf4	Te5
8.	de°	23.	Tf1	Pc5	39.	Pd5°!	Kg5°
9.	Re3	24.	Pc5°	Tc7°	40.	Pc3	Tb5
10.	Td1	25.	Pc6	Tf7	41.	Pb5°	Kh4
11.	Pc3	26.	Tb4	Tf1°!	42.	Pd6	Kh3
12.	h3	27.	Kf1°	Kf7	43.	Pc4°	Kg4
13.	Rf4	28.	Pd4	Tc1!	44.	b4	en won.
14.	De5°	29.	Ke2	c5			
		30.	Tb7!	Kf6			

1) Van Meeteren en Ter Haar tegen Thorman en Ter Haar.

68. Gouda (*Palamedes*) tegen Kampen (1872).

G.	K.	4.	d4	Pe4°	9.	Pd4	K∞
1.	e4 ¹⁾	5.	de°	Pc5	10.	Re3	Re6
2.	Pf3	6.	K∞	Re7	11.	Pe6°	Pe6°
3.	Rc4	7.	Pc3	d6	12.	Pd5	Pc7
		8.	ed°	cd°	13.	Pe7°!	De7°

14.	Dd2	Pe5	29.	Te7	Tg6	44.	Th5	Kg7
15.	Rb3	d5	30.	g3	f5	45.	Th6°	Kh6°
16.	Tf1	Pg4	31.	Dd1	f4	46.	Kf3	Td2
17.	Rf4	Dc5	32.	g4	Td6	47.	Tf4°	Ta2°
18.	De2	h5	33.	Dc1	a6	48.	Ta4	Tb2
19.	h3	Te8	34.	Dc6°	bc°	49.	Ta6°!	Kg5?
20.	Df3	Pf6	35.	Ta7	c5	50.	Ta5!	Tf6?
21.	Re5	Te6	36.	T1e7	Tg6	51.	Tb5	Td2?
22.	Rc7°	Dc7°	37.	Tec7	Td8	52.	Ke3	Td7?
23.	Rd5°	Pd5°	38.	Tc5°	Th6	53.	f4	Tg7?
24.	Dd5°	Tb6	39.	Tg5	Th3°	54.	Th6!	Kf7?
25.	b3	Dc2°	40.	Tg7°!	Kh8	55.	Tb7!	Kf8?
26.	Dh5°	Tf6	41.	Kg2	Th4	56.	Tg7°	Kg7°?
27.	Te2	Dc6	42.	Tf7	T8d4	57.	Ke4 en K. aban-	
28.	Tae1	Taf8	43.	Tf5	Th6		donneert — eindelijk!	

1) Voor G. speelden J. P. Blank, G. Hoogendoorn Sr. en S. A. Aronson, voor Kampen: dr. C. P. Hofstede de Groot, J. D. Belmer, en dr. J. W. de Groot.

69. Kampen (*Palamedes* ¹⁾) tegen Gouda (1873).

	K.	G.	15.	Pc3	h6	31.	Pe2	Kf7
			16.	Ta3	Kh7	32.	Td7!	Te7
1.	e4	e5	17.	h4	Tad8	33.	Te7°!	Ke7°
2.	Pf3	Pc6	18.	Pe2	c5	34.	Pd4	Df6
3.	d4	ed°	19.	dc°	Pc5°	35.	Pc6	Rc3
4.	Rc4	Rc5	20.	Pf4	d4	36.	Ke2	Ke6
5.	c3	Pf6	21.	Td4°	Rf3°	37.	Kd3	Re1
6.	e5	d5	22.	Td8°	Td8°	38.	Pd4!	Kd5
7.	Rb5	Pe4	23.	Rc5°	De5°	39.	f4	gf°
8.	cd°	Rb6	24.	Tf3°	Dc5°	40.	Pf6°	Rb4
9.	K∞	K∞	25.	Dc5°	Rc5°	41.	g4	fg°
10.	Re3	f5	26.	Kf1	Rb4	42.	Pg3°	Rd6
11.	Rc6°	bc°	27.	b3	g5	43.	Pf5	Kc5
12.	Dc1	Rb7	28.	hg°	hg°			Remis.
13.	a4	a5	29.	Th3!	Kg8			
14.	Td1	De7	30.	Td3	Te8			

1) Men wordt zeeziek van al dat gepalamedes! De ziel leefde (?) eeuwen lang vóór de uitvinding van het schaakspel, en 't is méér dan tijd dat bakerstandpunt in de schaakwerld ook hier te laten varen. Het buitenland licht ons uit.

70. Liowerd (*Philidor*) tsjin Grins (*Staunton* (1875).

L. *)	G.	12.	Fd3	De6	25.	Fg4 ⁸⁾	hg5°	
1.	e4	e5	13.	Db2	Hg6	26.	Ff3	gf4°
2.	Hf3 ¹⁾	Hc6	14.	Hf4	Hf4° ²⁾	27.	Fc6°	fg3°
3.	Fc4	Fc4	15.	Ff4°	a6 ³⁾	28.	hg3°	f5 ⁹⁾
4.	b4	cb4°	16.	Hg5	Dg4 ⁴⁾	29.	Fb7	Kb7°
5.	c3	Fa5	17.	g3	h6	30.	Se6	Sa7
6.	d4	ed4°	18.	e6 ⁵⁾	f6	31.	Dc6!	Kb8 ¹⁰⁾
7.	K—	dc3°	19.	Fg6! ⁶⁾	Ke7	32.	Se7	b4
8.	Db3	Df6	20.	ed7!	Fb7	33.	Sg7°	a5 ¹¹⁾
9.	e5	Dg6	21.	Sfe1!	Fe1°	34.	Sf7	Kc8
10.	Hc3°	He7	22.	Se1°! ⁷⁾	Kd7	35.	Sf5°	
11.	He2	b5	23.	Dc2	Kc8			
			24.	Ff5!	Kb8			

1) Op 'e hiele wrâld, hokker ein as me ek ûtgiet, dêr is hast nin folk to bikennen ef hia kinne wol skaekspilje in hiar eine tael: in Japan, op 'e Sândwicheilânden, ja ûnder 'e swarten in Abessiniën binne se sa mansk wol; en wy eale frye Friesen, dy, lik as me 't swart op wit lêse kin in 't *Oera Linda Bok* †), foar thrÿe thûsen jier al riu hwet oars koeden as skaekspilje, wy scoeden in dat stik alhielendal in 't efterst wêse? Net ret, hear! dy fen sok in mieninge is, en wy scille him dat wol gau ris oars siean litte. — Mar om ûs goed to fetjen, mei ik der earst wol ûtlidzing fen dwaen hwe* de boekstaven K. F. H. S. en D. bitsutte. Dêr het min de *Kening*, de *Fieldhear*, it *Hinder*, de *Stins* en *Daem* ûnder to forstean. Der binne wol gûden, dy tsjin de *fieldhear* sidze fen *riedshear*, mar by ûs omke *Wate-en-hiar* **) hieden wy 't altdid sa lik as ik it opjown ha, en *Wate*-om wier moai keken op sîn friske tael. Hy wier yet ien fen

†) Dr. Van Meurs, ien dy gâns in bitsje in 'e mâlke to krommelen het by ûs to Haerlem, het in in boekje frege, as Dr. v. d. Linde faek ek in Tsiutaker wier? — Né man, wol thige suver Frisk bloed brôst er throch min ieren. Min heit is berne op 'e Joure, min oarreheit to Sleat, min oeroarreheit to Liowerd, en den giet it sa foart oan Houwa Hora Linda ta, dy in 't jier acht hûnderd en yet hwet de paep Bonifacius by Dokkum mei dead dien het. Dat sit nou yet altdid in 't bloed moatte jy thinke.

*) Deze schaakstrijd in het Noorden tusschen Friso en Gruno (Skaekspiljen om bêst bitwiske Friso en Gruno in 't Noarden), drie partijen tusschen **Leeuwarden** en **Groningen**, verschaften een goede gelegenheid, om door de vriendelijke hulp van den heer G. Colmjon te L. de schaaklitteratuur met het Friesch te verrijken. Schaken is *skaekspilje* en *skake*; Koning, *Kening*; Koningin, *Keninginne*; Raadsheer, *Riedshear* en *Fieldhear* (het laatste werd in den tekst gebezigd, omdat het mij 't best in mijn kraam te pas kwam; men zegt ook noch *Generael*, dat echter evenmin Friesch is, als *Looper*); Paard, *Hinder* of *Hinser*; pion, *Boer*; Toren, *Kastiel* (buiten 't spel *Toer*, maar wegens de gelijkheid der beginletter met Kening heb ik ook *Stins* gebezigd); remise, *pat*; Dam, *Daem*.

**) *Wate*, zeer oude eigennaam, noch in gebruik.

't echte laech; ik wol leawe, dat er yet in efterbernsbern wier fen dy Wate, dy in Gudruns tiden mei yet in pear fen dy helten der throch Hettel op útstiurd waerden om in wif for him to heljen.

2) Ont nou ta het Grins him mar knap tsjin Liowerd ward, me kin wol witte, dat se dêr de kinst wol forsteane; mar dy leste sprong fen 't hînder wier al to wild; me koe wol siean, it wier gjin friske pikeur, dy der op siet. De *Daem* moast wer tobek nei e7: en mocht it *hînder* den nei d5 gean, wol nou, den wer De6, hwent Hf4 dat scoe in liet sûnder ein wirde.

3) Swak hear! Earst mei b7—b5 Liowerd in *boer* tathriuwe wolle, en nou wer alles dwaen om dy feint tsjin de oanfallen fen 'e Friesen to biskermjen, krekt as dy it er sa biuster op forsiûn hieden, dat is net hând for foet, net flink, heite! Liowerd wol dat ding dôchs net ha, Grins mei 't mei alle plesier hâlde.

4) Hwet docht dy *Keninginne* sa fier fen honk? Dat scil altîd falikant ûtkomme, scoe 'k sidze.

5) Moai hear! Dy *boer* dêr in 'e hoeke kin it *hînder* foarearst dôchs net thûshelje.

6) Dy oanfal smakket as Grinser koeke!

7) Foarût mar! Lit de *fieldhear* it *kastiel* mar forniele, — dêr stiet de *stins* fen 'e Liowerters wer.

8) Nou, hwet ha 'k nîs sein? It frouliusfolk moat net sa 'n ein fen honk; dat gefleap komt nea net folle goeds fen, lit se lieaver thûs op hiar sieden en brieden en op 'e kening sîn stikkene hoassen passe.

9) Hwer wolle jy dêr egentlik nei ta? Daem helje?

10) Grins koe nou egentlik it spil mar feilich oerjaen, hwent salang as de wrâld net oars-om bigjint to drayen is der nin bît mear oan to dwaen, en om tsjin 'e dead to wraxeljen, dêr is net folle plesier oan.

11) De Grinsers thinke ek al: oerjaen nea, *al scil de ûnderste stien boppe!*

71. Grins tsjin Liowerd.

G.	L.	11.	Hf6°!	Ff6°	22.	g3 ³⁾	Se8	
1.	e4	e5	12.	Ff4°	Dd4° ¹⁾	23.	h6	Kg8
2.	f4	ef4°	13.	Dd4°	Fd4°	24.	Sh5	Se6
3.	Hf3	g5	14.	K∞c1	Fb6	25.	Sg5°!	Sg6
4.	h4	g4	15.	h5 ²⁾	Kg7	26.	Sg6°!	fg6°
5.	He5	Fg7	16.	e5	Ff5	27.	b4	Kf7
6.	d4	Hf6	17.	Fd3	Fd3°	28.	c3	Ke6
7.	Fc4	K∞	18.	Sd3°	Sad8	29.	Kd2	c5
8.	Hc3	d5	19.	Sg3	Sg8	30.	Kd3	cb4°
9.	Hd5°	Hc6	20.	Sg4°!	Kh8	31.	cb4	c6
10.	Hc6°	bc6°	21.	Sg8°!	Sg8°	32.	Kc4	a6

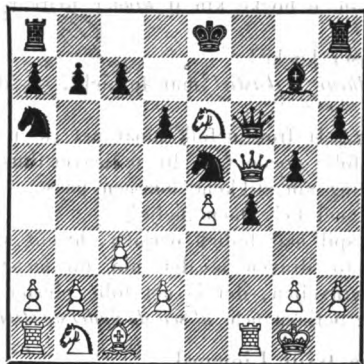
1) Nou likje sa wier de rôllen omkeard to wêsen. Earst skaeit Liowerd er hwet op in bûtenwenstige menear in om, en slacht den de *boer* mei 't forkearde stik. Disse party hie Grins winne moatten; Liowerd kin op *sîn moaiet* pat spilje.

2) Knap spile, hear! Nou scil 't er den mar for Liowerd op oankomme.

3) Dat is wer binaud! Dêr jowt Grins de oerwinning út 'e hând. Ik kin to minsten net slean, ho Swart nei de ienfâldige set e6 to rêdden wêst ha scoe. Bygeliks op Sg2° fe6° folget 23) Fe5!; ef 15) e6, f6; 16) Sd1; ef 15)... Fd4; 16) Sd1, dos op alle boegen hie Grins it wûn.

72. Liowerd tsjin Grins.

L.	G.	8.	Db3 2)	h6	16.	de5°	Df7 4)
1.	e4	e5	9.	De6°!	He7	17.	Ff4° 5)
2.	f4	ef4°	10.	Dg4	Hg6 3)	18.	Sf4°
3.	Hf3	g5	11.	Df5	He5	19.	Hg7°!
4.	Fc4	Fg7	12.	Hd4	Ha6 ?	20.	Hf5°
5.	K∞	d6	13.	He6	Df6	21.	Hd4!
6.	c3	Fe6 1)	14.	d4	Hd7	22.	Sf5! 7)
7.	Fe6°	fe6°	15.	e5	de5°	23.	Ha3

Stând nei de threttstiende set.

24.	Hab5!	Ke7
25.	Se1!	Kd8
26.	He6!	Kc8
27.	Ha7°!	Kb8
28.	Hb5	Hdc5
29.	Sf6	Se7
30.	b4	Hd7
31.	Sf2	c6
32.	Hbd4	Hc7
33.	Sfe2	She8.
34.	Hc7°	Se2°
35.	Se2°	Se2°
36.	He2°	Kc7°
37.	Kf2 8)	

1) Dat is, as de hearen it my net quea nimme wolle, for in party, dy by briefwixel spile wirth, al in biustere minne flater.

2) Dat is in boppeslach fen bilang; Liowerd het it dalik siûn hwet foardiel as der út it forkearde spiljen fen Grins to biheljen wier.

3) For in tsiende set stiet it mei Swart al min, en de party is sels for it boerd net mear to hâlden.

4) Me siocht dat Grins mar perforst de keninginnen net ôfruijle kin, om 't it hînder de Fg7 mei skaekkening en keninginne slaen kin, dêr in officier mei forlern gean scoe. Forgelikje hjirby de 18° set.

5) Moai! Liowerd set de oanfal mar krêftich throech.

6) De swarte Kening giet nou in sîn ienlikens in úttochtsje dwaen, mar for diss' kear komt er yet wol en bihâlden fen 'e reis thûs.

7) Hjir liket kastiel f7, as der hwet help fen Hb1 en Sa1 by komt, sterker en korter.

8) De man, dy dêr to Liowerd oan 't stiûr sitten het, felicitearje 'k wol: knap dien, heite!

AANTEEKENING OP p. 69.

Na het afdrukken verneem ik uit een schrijven van prof. R. Fruin, dat het *Keurboek van Delft* (begin der 16de eeuw) door mr. Soutendam uitgegeven en de schaakplaats aldaar te vinden is bl. 78. Dat de in bedoeld citaat uitkomende zienswijze niet alleen te Delft voorkwam, maar in de hollandsche steden in 't gemeen de regel was, blijkt uit hetgeen te Leiden in 1469 door een der partijen in een proces beweerd werd: »dat *scaken* geen boeverie [verboden spel] en is, want het keyzers recht is, so wat men met *scaken* wint dat men dat betalen sal, ende het en staet die tot geenre avontuer van enige gelyc." *Leidsch Kenningboek* [onuitgegeven op het Gemeentearchief] c. f°. 296.

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine of five cents a day is incurred
by retaining it beyond the specified
time.

Please return promptly.

CANCELLED
BOOK DUE

AUG 1 76 1878

6159873